

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Επιθεώρηση • Μάρτιος 2000 • τεύχος 74 • δρχ. 1000

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Μάρτιος 2000
τεύχος 74 • δρχ. 1000

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Έλλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 10.000 δρχ.
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ.
Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ.
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ.

Ευρώπη

Έτήσια (12 τεύχη): 12.000 δρχ.

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 15.000 δρχ.

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Έθνική Τράπεζα τής Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48

ή
με ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Άθήνα 11472
τηλ. & fax: 6470079
Έκτύπωση: Άφοι Χρυσοχού
Στυμφαλίας 8,
Περιστερί, τηλ. 5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ , In Memoriam: Ζακύ Προυνεντύ.....	5
Σταύρος Κωνσταντακόπουλος , Είναι σύντροφοι οι άπενταγμένοι «σύντροφοι».....	5
Κώστας Βούργαρης , Αυτό τό σπίτι κατοικείται.....	8
Μάνια Χρίστη , Για τίς σχολικές βιβλιοθήκες.....	10
Χριστίνα Φραγκεσκάκη , Σχολική βιβλιοθήκη, ένα δροσερό άεράκι πνέει.....	13
Έλσα Λιαροπούλου , Προεκλογικά ξόρκια.....	16
Κώστας Βούλγαρης , «Άνδρουλάκεια» παραπολιτική καί παραλογοτεχνία.....	19
Άγγελος Έλεφάντης , Έκλογές καί άναθεώρηση του Συντάγματος.....	22

Άγγελος Έλεφάντης , «Θά ψηφίσω Σημίτη».....	23
Χαράλαμπος Γολέμης , Ψηφίζουμε Σημίτη για τόν έκονυχρονισμό του θηρίου.....	26
Έλένη Πεردικούρη , Η γιαγιά του Μικρούτσιου καί ό Άντόρνο.....	29
Μπερνάρ Μπουρζουά , Ό Μάρξ καί τά δικαιώματα του ανθρώπου (1ο μέρος).....	32
Γιώργος Μαργαρίτης , Ό έμφύλιος πόλεμος τήν έποχή του ολοκληρωτικού πολέμου.....	39
Σπύρος Σφενδουράκης , Άντίλογος για τήν οικολογία.....	45
Γιώργος Λιάχας , «Άντικριτική» για τό βιβλίο «Η φύση στην οικολογία».....	50
Θανάσης Τζαβάρας , Ηίστορία τής ψυχανάλυσης έπί κιλλίβαντος πυροδόλου.....	53

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Μιχάλης Πιερής , Έρωσ καί έξουσία: Όψεις τής ποιητικής του Καβάφη.....	56
Κώστας Βούλγαρης , Γιάννης Κουβαράς, Άπό τίς τελευταίες εκδόσεις.....	63

Έξώφυλλο: *Portrait of V.I. Lenin in July 1917. Disquied by
Wig and Working Man's clothes in the style of Jackson
Pollock (2)* τής ομάδας Art & Language.
Σχεδιασμός έξωφύλλου: Μαρία Τσουμαχίδου

Όλες οι φωτογραφίες έκτός άπό τίς φωτογραφίες του Μάρξ καί
τής σελίδας 40 είναι άπό τό λεύκωμα του Γιάννη Σκουλά,
Σταθμοί, τραϊνα καί όρίζοντες, έκδ. Θεμέλιο 1995.

In Memoriam: Ζακὺ Πρυνεντύ

Ἦταν ἀπὸ τοὺς δικούς μας, μέ τό γαλλικό του τ' ὄνομα, Γάλλος ἦταν. Μᾶς ἀγάπησε καί τόν ἀγαπήσαμε. Δούλεψε στό ἐλληνικό Πανεπιστήμιο, ἱστορικός καί κοινωνιολόγος, συνεργάστηκε μέ τόν *Πολίτη* (οἱ παλαιότεροι ἀναγνώστες τοῦ περιοδικοῦ θά θυμοῦνται ἄρθρα του γιά τό «νέφος», τή θανατική ποινή, τήν ἐκτροπή τοῦ Ἀχελώου κ.ἄ.), τή *Νέα Οἰκολογία*, τήν *Αὐγή*, τὰ *Σύγχρονα Θέματα*. Εἶχε συμμεριστεῖ τόν πολιτισμό, τήν ἱστορία καί τὰ σύγχρονα προβλήματα ἐτούτου τοῦ τόπου, ἤρεμος, νηφάλιος, διακριτικός, μέ μιά σπάνια ἀνοιχτότητα σέ ἀνθρώπους καί προβληματισμούς. Τόν πῆρε ἡ θάλασσα. Τό ἐρασιτεχνικό, μέ τήν παλαιά καί ὁμορφη σημασία τῆς λέξης, πάθος του γιά τήν κατάδυση τόν κράτησε γιά πάντα στίς ὁμορφιές τοῦ θαλάσσιου βυθοῦ.

Θά μᾶς λείπει καί θά τόν θυμόμαστε· ἦταν ἀπό ἐκείνους πού δέν τοὺς ξεχνᾶς. Τή γυναίκα του Βικτωρία Καπενζῆ καί τίς δύο μικρές τους κόρες, τήν Ἀθηνά καί τή Κατερίνα, εἶναι λίγο νά τίς συλληπηθεῖς γιά τήν ὀδύνη τοῦ ἀδόκητου χαμοῦ τοῦ Ζακὺ, μόλις στά 49 του χρόνια.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Εἶναι σύντροφοι οἱ ἀπενταγμένοι «σύντροφοι»;

Τά μέλη τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς παρακολουθοῦν στή διάρκεια τῆς προεκλογικῆς περιόδου ἀρκετούς τέως συντρόφους τους νά συμπαρατάσσονται ἢ ἀκόμα καί νά προσχωροῦν στό ΠΑΣΟΚ. Κάποιοι ἀπό αὐτούς τό πράττουν γιά πρώτη φορά, κάποιοι ἄλλοι τό ἔχουν ἤδη πράξει ἀπό τήν προηγούμενη τετραετία, ἐνῶ κάποιοι, τελευταῖοι, δέν φαίνονται νά ὀρρωδοῦν πού

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ 5

τό κάνουν σέ κάθε ἐκλογική ἀναμέτρηση τά τελευταῖα χρόνια. Καμώνονται, δηλαδή, λίγο πρὶν τίς ἐκλογές ὅτι εἶναι ἀριστεροί καί ὅτι ἐκστασιάζονται μέ τίς λύσεις πού προσφέρει τό ΠΑΣΟΚ γιά νά ξαναεκστασιαστοῦν μέ περίσσια παιδική ἀθωότητα στήν ἐπόμενη ἐκλογική ἀναμέτρηση κ.ο.κ. Δέν πρέπει ὅμως κανείς νά ἀσχοληθεῖ μέ τίς μικρές τακτικές κινήσεις τους, οὔτε νά ἀναζητήσει πόσοι ἀπό αὐτούς ἀντάλλαξαν τήν «ἀγνή» ἰδεολογική τους ἐπιλογή μέ θέσεις προέδρων, γενικῶν διευθυντῶν ἢ ὑπεύθυνων κοινοτικῶν προγραμμάτων δισεκατομμυρίων δραχμῶν γιατί τότε εἰσχωρεῖ στόν ἄβατο δρόμο τῆς δίκης προθέσεων. Ἐκεῖνο τό ὅποιο ὀφείλουμε νά κάνουμε εἶναι νά ἀναλύσουμε τόν ἰδεολογικό λόγο πού ἐκφέρουν, τίς πολιτικές αἰτιολογήσεις πού μᾶς προσφέρουν. Καί τό θαυμαστό στήν περίπτωση αὐτή εἶναι τό ὅτι, παρότι ζοῦμε σέ ἐποχή ὑψιστου ἰδεολογικοῦ κατακερματισμοῦ, ἀσάφειας καί πολιτικῆς ἀμηχανίας, οἱ τόσο ἐτερόκλητοι αὐτοί ἄνθρωποι συμπίπτουν σέ ἕναν καί μοναδικό στόχο, στοιχειώδη μὲν, ἀλλά ἕναν καί μοναδικό: τήν ὑπεράσπιση τοῦ Σημίτη. Ἄς μπουῦμε λοιπόν στόν κόπο τους καί ἄς ἐξετάσουμε τό γιατί αὐτῆς τῆς θερμῆς συνηγορίας.

Τό νά εἰκάσουμε ὅτι ὁ Σημίτης κερδίζει τήν ὑποστήριξή τους ὡς χαρισματικός ἡγέτης συνιστᾷ ἀφελή παραχάραξη τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας καί πρέπει ὡς ἐκδοχή νά ἀπορριφθεῖ ἀσυζητητί. Ἡ κρίση τῶν Ἰμίων καί ἡ ὑπόθεση Ὀτσαλάν ἀπέδειξαν ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὄχι μόνον ἀσυνήθιστες πολιτικές ἀρετές δέν διαθέτει ἀλλά οὔτε κἀν ἐκεῖνες ἑνός συμβατικοῦ πολιτικοῦ ἡγέτη ὁ ὅποιος διακρίνεται ἀπό ἕνα στοιχειῶδες θάρρος ἀπόφασης. Ἡ κακότεχνη συγχορδία τῶν ΜΜΕ μπορεῖ νά διέσωσε τόν Σημίτη τίς κρίσιμες ἐκεῖνες στιγμές ἀλλά σέ καμία περίπτωση δέν ἀπέδειξε ὅτι ἐκφεύγει ἔστω καί στό ἐλάχιστο τοῦ καθημερινοῦ.

Πιθανότερη μοιάζει νά εἶναι μία δεύτερη ἐκδοχή: ἡ ἐπίκληση τοῦ ὀνόματος Σημίτη ἀντί τοῦ ὀρθοῦ ΠΑΣΟΚ ἀπαλλάσσει τούς παλιούς συντρόφους μας ἀπό τήν ὑποχρέωση νά παρουσιαστοῦν ὡς ὑποστηρικτές ἐθνικιστικῶν, θρησκόληπτων ἢ ἀπλῶς γραφικῶν οἱ ὅποιοι βρίθουν μέσα στους κόλπους τοῦ ΠΑΣΟΚ. Ὁ μέσα ἀπό τήν κραυγή «Σημίτης» ἐκφραζόμενος ἐκλεκτικισμός τους, ἐπιτρέπει νά ὑποστηρίζουν τήν κυβέρνηση ἀποσιωπώντας ὅμως, γιά παράδειγμα, τό ποῖός κατέχει τό καίριο ὑπουργεῖο τῆς Δικαιοσύνης καί ποιά εἶναι ἡ πολιτική πού ἀσχεῖ καθημερινά ὁ κάτοχος του. Τό τέχνασμα, γιατί τέχνασμα εἶναι ἀπό μία πολυσύνθετη πραγματικότητα νά διαλέγεις μόνον μία πτυχή της, νά τήν ὀνοματίζεις ὅπως θέλεις καί νά τήν χρησιμοποιοῦς γιά νά κρατήσεις στό σκοτάδι ὅλες τίς ἄλλες —τίς ἐξίσου ὑπαρκτές— τό τέχνασμα, λοιπόν, μπορεῖ νά ἀποτελεῖ μία ἄριστη πρακτική διεκπεραίωσης τῆς

καθημερινότητας ἀλλά σέ καμία περίπτωση δέν συνιστᾶ πολιτική ὄχι μόνον ἀριστερή ἀλλά οὔτε κἀν ἀστικο-ἐκσυγχρονιστική ὅπως αὐτοί, συνειδητά ἢ ἀσυνειδητά, ἐπιδιώκουν.

Ἡ ἀνάδειξη ὅμως ἑνὸς προσώπου ὡς τό κεντρικό σημεῖο στόν πολιτικό ὀρίζοντα καί ἡ συνάδουσα ἀπαλοιφή τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων ἀπό τόν ἴδιον αὐτό ὀρίζοντα θέτει ἕνα πολύ μεγαλύτερο ἀπό τά προαναφερθέντα προβλήματα: ἀπεντάσσει τούς ὑποστηρικτές αὐτούς τοῦ Σημίτη ὄχι μόνον ἀπό τή μαρξιστική παράδοση ἀλλά καί εὐρύτερα ἀπό κάθε παράδοση τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν ἀκόμα καί ἀπό αὐτές πού θεμελιώθηκαν ἀπό τούς φιλελεύθερους ἢ τούς συντηρητικούς στοχαστές τοῦ 19ου αἰῶνα καί οἱ ὁποῖες ἐπέτασαν τό πρόκριμα τῶν κοινωνικῶν τάξεων ἀπέναντι στά ἄτομα, τό πρόκριμα τοῦ συλλογικοῦ ἀπέναντι στό προσωπικό. Καί βέβαια εἶναι ἀπόλυτα δικαίωμά τους νά ἀπενταχθοῦν ἀπό ὅποια παράδοση κρίνουν αὐτοί σκόπιμο, εἶναι ὅμως καί δικό μας καθῆκον νά τούς θεωρήσουμε, μέ δεδομένη τήν ἀπένταξη αὐτή, ὡς ξένα σώματα πρὸς τήν ἀνανεωτική Ἀριστερά. Μία τέτοια θεώρηση μᾶς προφυλάσσει ἀπό πλείστους ὅσους κινδύνους. Δέν παρουσιάζουμε κάθε φορά πού κάποιος ἀπό αὐτούς ἀναχωρεῖ πρὸς τόν Σημίτη (βλ. ΠΑΣΟΚ) τήν εἰκόνα τῶν προδομένων ἢ τῶν ἀπατημένων γιατί ὅ,τι εἶναι ξένο δέν σέ παρατᾶ οὔτε σέ ἐγκαταλείπει, εἶναι ἀπλῶς ξένο, ἔχει ἀπορροφηθεῖ. Δέν χρειάζεται κάθε φορά πού ἀκοῦμε τήν ἐπιχειρηματολογία τους νά παρουσιάσουμε τήν εἰκόνα κνίτη πρώτης κοπῆς, ὁ ὁποῖος ἐξηγεῖ τά αὐτονόητα, ὅτι δηλαδή ἡ οἰκονομία, ἡ ὁποία, λόγω Σημίτη πάντα, πῆγε καλά δέν ἀποτελεῖ γενικευτική κατηγορία καί ὅτι, ἂν γιά κάποιους πῆγε καλά, γιά κάποιους ἄλλους δέν πῆγε. Ἡ Ἀριστερά παρά τή βαθιά κρίση της ἔχει προοδεύσει στό στοχασμό της, ἔχει κάνει κάποια βήματα ἀπό τήν ἐποχή πού ἡ ἀστική τάξη διακήρυσσε ὅτι ἐργάζεται πρὸς τό κοινό καλό, τά ὁποῖα ἀποτελοῦν πολύτιμες κατακτήσεις της καί δέν μπορεῖ νά τά ἀναιρεῖ ἐπειδή κάποιοι βρῆκαν τό φῶς τό ἀληθινό στό πρόσωπο τοῦ Σημίτη, ἐκπρόσωπο τοῦ κοινῶ καλοῦ.

Σταῦρος Κωνσταντακόπουλος

Αὐτό τό σπίτι κατοικεῖται;

Ὁ Συνασπισμός κατέχει ἕνα θλιβερό προνόμιο: κανένας δέν φαίνεται νά ταυτίζεται μαζί του, οὔτε οἱ ψηφοφόροι του, οὔτε καί τά περισσότερα ἀπό τά στελέχη του, δηλαδή οἱ διακόσιοι-τριακόσοι ἄνθρωποι πού ἀποτελοῦν τόν κομματικό του μηχανισμό, οὔτε οἱ ἀρθρογράφοι τῆς Αὐγῆς ἢ οἱ ἐκλεγμένοι σέ κοινωνικούς φορεῖς. Παρ' ὅλα αὐτά, συνεχίζει νά ὑπάρχει, δίνοντας ὅμως ὄλο καί περισσότερο τήν ἐντύπωση πώς ἐξαντλεῖ τά περιθώρια τῆς συναισθηματικῆς ἐξάρτησης καί τῶν ἱστορικῶν ἀνακλαστικῶν, πώς κάθε φορά ἡ ψῆφος πού εἰσπράττει εἶναι χαλαρότερη. Τό ποσοστό πού θά λάβει στίς ἐκλογές, δέν πρόκειται νά ἀλλάξει αὐτά τά δεδομένα, ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού θά εἶναι σαφῶς πάνω ἀπό τίς τέσσερις ἑκατοστιαῖες μονάδες.

Πῶς ὅμως ὁ Συνασπισμός θά ἀποκτοῦσε θελκτικότητα καί βιωσιμότητα; Ἐκτός ἀπό τούς ἀριστερούς παλαιότερης κοπῆς, πῶς θά μπορούσε νά συγκινήσει νέους ψηφοφόρους ἢ ἀκόμα καί νά ἐντάξει πολιτικά νέους ἀνθρώπους; Οἱ ἀριστεροί πού τόν στηρίζουν, ὅσοι διστάζουν, ἀλλά καί κάποιοι ἀπ' αὐτούς πού ἀπομακρύνονται, τί θά ἤθελαν νά εἶναι ὁ Συνασπισμός; Νομίζω πώς ὄλοι, ἀνεξαρτήτως τάσεων καί προελεύσεως, θά ἀπαντοῦσαν πώς θά τόν ἤθελαν ἕνα ἀριστερό κόμμα, σύγχρονο καί εὐρωπαϊκό, μέ ἀνοιχτά μέτωπα ἀπέναντι στό σταλινομο, τόν ἐθνικισμό, τόν ρατσισμό, τόν λαϊκισμό, ἕνα κόμμα πλουραλιστικό ἀλλά μέ διακριτή φυσιογνωμία, κατοχυρωμένη μέσα ἀπό πολιτικές μάχες καί προγραμματικά στοιχεῖα. Πράγματα χιλιεπιωμένα καί γνωστά.

Καί ὄντως, σέ μεγάλα θέματα, ὅπως τό Μακεδονικό ἢ ἡ Ὀλυμπιάδα, ὁ Συνασπισμός τελικά ἦταν τό μόνο κόμμα πού εἶχε τή σωστή θέση. Ποῦ εἶναι λοιπόν τό πρόβλημα; Κατά τή γνώμη μου, τό χαρακτηριστικό πού διαπερνᾷ καί ἐν τέλει καθορίζει τή φυσιογνωμία του, ἐπικαλύπτει τόν καθημερινό του λόγο, διαιωνίζει τήν παροιμιώδη ὀργανωτική ἀδυναμία, δημιουργεῖ τό ἐρμαφρόδιτο ρόζ τοῦ στίγματός του, εἶναι ἡ ἀποθέωση τῆς τακτικῆς. Γιά παράδειγμα: κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου στή Γιουγκοσλαβία, τό μοναδικό σύνθημα πού θά μπορούσε νά ἔχει ὁ Συνασπισμός ἦταν ἐκεῖνο τό «Εὐρωπαϊοὶ ὅλων τῶν χωρῶν ἀντισταθεῖτε», σύνθημα νομίζω ἐνοποιητικό καί ἀν θέλετε ἐπιθετικό, μέ τό ὅποιο μάλιστα μόνο ὁ Συνασπισμός θά μπορούσε νά ταυτιστεῖ. Ἦταν μιά θέση πού ἀναδείκνυε τό μεῖζον πρόβλημα, δέν ἔκλεινε βία καμιά ἀπο τίς βαθιές ρωγμές, ἔδινε χῶρο γιά ἀποχρώσεις καί σκέψεις διαφορετικές καί τό κυριότερο, ὁ Συνασπισμός δημιουργοῦσε ἕνα δικό του φό-

ντο γιά νά προβάλλονται οἱ ἀντιτιθέμενες ἀπόψεις. Μά αὐτό τό σύνθημα-πλαίσιο δέν ὑποστηρίχθηκε, παρ' ὅλο πού πρὸς στιγμὴν υἱοθετήθηκε. Σύντομα ἀτόνησε, μᾶλλον ἐγκαταλείφθηκε, ἐντέλει ξεχάστηκε. Τί ἀπέμεινε ἀπ' ὅλα αὐτά πού ἔγιναν καί εἰπώθηκαν, ὥστε νά τὰ θυμηθεῖ ὁ ψηφοφόρος ὅταν θά φθάσει μπροστά στήν κάλπη; Ἀπέμεινε κάτι ἀπό ΚΚΕ καί ΔΗΚΚΙ, κάποιος δικαιωματισμός ἀλλά καί ἀντιευρωπαϊσμός, ἀρκετὴ σύγχυση, ἓνα θολό καί μίζερο τοπίο, ἰδανικό γιά νά ψαρεύουν οἱ παρακείμενοι ντοῦροι ἀντιευρωπαϊστές καί οἱ χαμογελαστοὶ ἐκσυγχρονιστές. Καί τό χειρότερο εἶναι πὼς ἡ παραπάνω κατάσταση νομιμοποιεῖται ὡς πολυσυλλεκτικὴ, ἐνῶ ἐνισχύει τίς φυγόκεντρες τάσεις, ἀπωθεῖ ἀντί νά ἔλκει.

Ἀντίθετα, οἱ προσπάθειες τοῦ βουλευτῆ Μουσταφᾶ Μουσταφᾶ ἴσως συνιστοῦν τὴ μοναδικὴ συγκροτημένη πολιτικὴ τοῦ Συνασπισμοῦ, ἀφοῦ οἱ κάτοικοι τῆς Θράκης εἶναι οἱ μόνοι πού ξέρουν γιατί θά ψηφίσουν ἢ δέν θά ψηφίσουν Συνασπισμό. Καί βέβαια ἐκεῖ κανένα ἀπὸ τὰ μικρά καί μεγάλα προβλήματα, πού διχάζουν ἢ ἀκινητοποιοῦν τὸν Συνασπισμό, δέν ἔχει λυθεῖ· καί ἐκεῖ τό στρατηγικὸ ἀδιέξοδο εἶναι δεδομένο - ἐκεῖ ἂν εἶναι - ἀλλά, παρ' ὅλα αὐτά, ὁ Συνασπισμός ὑπάρχει ὡς διακριτὸ πολιτικὸ ρεῦμα, ὡς συγκροτημένη πολιτικὴ, ἐκεῖ βρίσκονται καί ἄνθρωποι νά τὴν ἀσκήσουν.

Μά ἐδῶ ἄς σταματήσουμε. Εἶμαι ἀνάμεσα σέ ὅσους δέν ἔχουν τόσο συγκεκριμένους, πολιτικούς λόγους, ἀλλά παρ' ὅλα αὐτά θά συμπεριληφθοῦν στό ἐκλογικὸ ποσοστό, τό ὁποῖο εὐχομαί νά εἶναι τό καλύτερο. Ἄν ὅμως φάχνουμε τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο ὁ Συνασπισμός θά μπορούσε νά ξεπεράσει τὰ προβλήματά του, νά ἐπαναβεβαιώσει τὴν ἀνάγκη νά ὑπάρχει, νά ἐγκαταλείψει ἐπιτέλους τὴν ἀμυντικὴ στάση, τὴ μοιρολατρεία, τὴν περιχαράκωση καί τὰ συνακόλουθα ἄλματα στό κενό, τό παράδειγμα τῆς Θράκης καί τοῦ Μουσταφᾶ ἔχει ἀρκετά νά μᾶς πεῖ, εἶναι σχετικὰ εὐκόλο καί ἐν πολλοῖς στό χέρι μας νά πάψει νά ἀποτελεῖ ἐξάιρεση.

Γιατί πιστεύω πὼς αὐτό τό σπίτι μπορεῖ νά κατοικηθεῖ, παρά τίς ρωγμές καί τούς ἀπλήρωτους λογαριασμούς, τό θόρυβο καί τὴν ὑγρασία, παρά τὴν ἀπέναντι πολυκατοικία πού κάθε τόσο σηκώνει κι ἓναν ὄροφο κρύβοντας τὸν ἥλιο, παρά τὰ ἐνοχλητικὰ τροπάρια ἀπ' τὴ μεσοτοιχία. Μόνο πού γιά νά τό κατοικήσουν ἄνθρωποι, ζῶα πολιτικά, ἐκτός ἀπὸ παράθυρα, μπαλκόνια καί ἐσωτερικὴ αὐλή, θαμμένη πρόσοψη καί ἔξοδο κινδύνου, ἀνατολικές καί δυτικές κρεβατοκάμαρες, οἰκοδεσπότες, θυρωροὺς, οἰκονόμους καί ἐπισκέπτες, χρειάζεται νά γεμίσει καί τό τραπέζι, χρειάζεται ἡ πολιτικὴ.

Κώστας Βούλγαρης

Γιά τίς σχολικές βιβλιοθήκες

Ἄγαπητέ «Πολίτη»,

Μέ ἀφορμή τό εὐστοχο σχόλιο ἄρθρο τῆς Ἑλσας Λιαροπούλου γιά τίς Σχολικές Βιβλιοθήκες καί τίς περιπέτειές τους (τεῦχος Φεβρουαρίου 2000) θά ἤθελα ν' ἀναφερθῶ καί σέ κάποιες ἄλλες πτυχές αὐτῆς τῆς περιπέτειας, τίς ὁποῖες ἔτυχε νά γνωρίσω μέσα ἀπό τή συμμετοχή μου στό πρόγραμμα ἐπιμόρφωσης ἐκπαιδευτικῶν ὡς Ὑπευθύνων Σχολικῶν Βιβλιοθηκῶν.

Κατ' ἀρχήν τό ὅλο πρόγραμμα ὀργάνωσης Σχολικῶν Βιβλιοθηκῶν ταλανίζει, ὅπως φαίνεται, τό Ὑπουργεῖο 3 χρόνια κι ἐπειδή ἡ χρηματοδότησή του ἀπό τό Β' Κοινοτικό πακέτο λήγει τόν Ἰούνιο τοῦ 2000 ἔπρεπε πιά νά ἐμφανιστεῖ καί ἔργο. Πέρα, λοιπόν, ἀπό τά 50 σχολεῖα τῆς πιλοτικῆς ἐφαρμογῆς στά ὁποῖα τά περισσότερα ἐγκαίνια βιβλιοθηκῶν γίνονται αὐτό τό μήνα (Φεβρουάριο τοῦ 2000), στά ὑπόλοιπα 450 σχολεῖα τῆς πρώτης φάσης τοῦ ἔργου μόλις ἔχουν παραδοθεῖ οἱ αἴθουσες —τίς περισσότερες φορές ἀνάμεσα στά 50-60 τ.μ.—, καί κάποιος γραφειακός ἐξοπλισμός. Τό λογισμικό, βάσει τοῦ ὁποῦ θά λειτουργήσουν οἱ βιβλιοθήκες, ἀκόμα τροποποιεῖται στό Ἐθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, ἐνῶ τά 5.500 βιβλία πού, σύμφωνα μέ τό πρόγραμμα, θά παραδοθοῦν, σέ κάθε σχολεῖο μόλις ἔχουν καταλογογραφηθεῖ καί ταξινομηθεῖ, σύμφωνα μέ τό σύστημα Deuye, ἀπό τό Πανεπιστήμιο Κρήτης. Ἐλπίζεται δέ νά φτάσουν σταδιακά στά σχολεῖα ὡς τίς ἐξετάσεις Μαΐου-Ἰουνίου. Ἐν ὀλίγοις, οἱ «1000 βιβλιοθήκες πού ὀλοκληρώνονται καί λειτουργοῦν ὡς τό τέλος τοῦ 2000», σύμφωνα μέ τό διαφημιστικό φυλλάδιο τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, εἶναι μᾶλλον ἓνα ὑπεραισιόδοξο ὄνειρο παρά μιά ἀπτή πραγματικότητα.

Ὅμως, πῶς ἐνδιαφέρον σημεῖο τῆς ὅλης προσπάθειας εἶναι ἡ ἀνυπαρξία νομοθετικοῦ πλαισίου γιά τή λειτουργία τῶν Βιβλιοθηκῶν, οἱ ὁποῖες θ' ἀρχίσουν τή λειτουργία τους βάσει τοῦ ἄρθρου 43 τοῦ νόμου 1566 τοῦ 1985, πού ἀφοροῦσε ὅμως ἐντελῶς ἄλλου τύπου καί, σαφῶς, μικρότερης ἐμβέλειας βιβλιοθήκες. Γι' αὐτό καί στό ἄρθρο αὐτό δέν ὑπάρχει καμιά ἀναφορά σέ ὠράριο, κανονισμό λειτουργίας τῆς βιβλιοθήκης, οὔτε, βέβαια, ὑπάρχει πρόβλεψη γιά πρόσληψη βιβλιοθηκονόμων. Ἐτσι καί πάλι τό Ὑπουργεῖο Παιδείας ἐπιλέγει τήν προσφιλή του μέθοδο τῶν ὑπουργικῶν διαταγμάτων γιά

νά ρυθμίσει τά θέματα λειτουργίας τῶν Σχολικῶν Βιβλιοθηκῶν. Μέ μιά τέτοια ὑπουργική ἀπόφαση ὀρίστηκαν ὡς ὑπεύθυνοι Βιβλιοθήκης καθηγητές πού ἀποσπάστηκαν γι' αὐτό τό λόγο —στή μέση τῆς σχολικῆς χρονιάς καί ὡς τό τέλος Ἰουνίου τοῦ 2000—, ἀπό τά διδακτικά τους καθήκοντα μερικῶς ἢ ὀλικῶς.

Ὅμως, τό ἔργο τοῦ στησίματος μιᾶς τέτοιας βιβλιοθήκης μέ ποικίλο ὕλικό (βιβλία, cd-rom, κασέτες, δισκέτες κλπ.) καί ἠλεκτρονική βάση δεδομένων δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἀντικείμενο ἐργασίας βιβλιοθηκονόμου καί ὄχι καθηγητῆ ἀνειδίκευτου σέ θέματα βιβλιοθηκονομίας. Τό Ἰπουργεῖο Παιδείας εἶναι σαφές πῶς εἶχε ἄλλη γνώμη. Ἀποδεικνύοντας «τή μεγάλη ἐμπιστοσύνη πού ἔχει στούς ἐκπαιδευτικούς» (ἄνθρωποι γιά ὅλες τίς δουλειές καί χωρίς πληρωμή) θεώρησε ὅτι κάποια ἐβδομαδιαῖα σεμινάρια ἀρκοῦν γιά νά τούς μετατρέψουν σέ βιβλιοθηκονόμους (οἱ ὅποιοι ἂν δέν ἀπατῶμαι σπουδάζουν 3 καί 4 χρόνια στό ἀντικείμενό τους σέ ΤΕΙ ἢ ΑΕΙ).

Τό συγκεκριμένο σεμινάριο πού παρακολούθησα στά πλαίσια τοῦ προγράμματος «Σαλαμίς», πού ἀφοροῦσε στά σχολεῖα τοῦ Πειραιᾶ, Ἀνατολικῆς καί Δυτικῆς Ἀττικῆς, διήρκεσε 13 μέρες: 8 μέρες ἀναλώθηκαν στή γενική ἐνημέρωση γιά τό πρόγραμμα, βασικές ἀρχές βιβλιοθηκονομίας καί πληροφορικῆς καί ἄλλες 5 στήν ἄσκηση στό συγκεκριμένο πρόγραμμα —βάσει δεδομένων (ΑΒΕΚΤ)— τοῦ ὑπολογιστῆ πού θά χρησιμοποιηθεῖ γιά τή λειτουργία τῶν Βιβλιοθηκῶν. Αὐτά στό διάστημα 31 Ἰανουαρίου ἕως 8 Φεβρουαρίου.

Μετά ἀπ' αὐτό στάλθηκα στό σχολεῖο μου γιά νά παρακολουθῶ τήν ἄδεια αἴθουσα νά ἀποκτᾶ ἀνά ἐβδομάδα κάποια ἐξαρτήματα πού δέν ταιριάζουν πάντοτε στό χῶρο της, καί νά παραπέμπομαι ἀπό τηλεφώνου σέ τηλεφῶνο μεταξὺ Ἰπουργεῖου - Ὄργανισμοῦ Σχολικῶν Κτιρίων - Φορέα Ἰλοποίησης καί ἐργολάβων. Ὅλοι πρόθυμοι πλὴν κανεῖς ἀρμόδιος.

Καί τό κερασάκι στήν τούρτα: στήν ἡμερίδα πού διοργάνωσε τό Ἰπ. Παιδείας γιά νά παρουσιάσει τό ἔργο (28 Φεβρουαρίου, Ξενοδοχεῖο Ledra Marriot - Αἴθουσα «Αἰγαῖο») νά ἐγκωμιάζει ὁ ἐκπρόσωπος τῶν ἐκδοτῶν κ. Δαρδανός τό «κεφαλλονίτικο πεῖσμα» τοῦ κ. ὑπουργοῦ χάρη στό ὅποιο ἔγινε κατά τή γνώμη του πραγματικότητα τό ὄραμα, καί νά ἀποδίδει μομφή στούς ἐκπαιδευτικούς πού γιά μιά μείωση ὡραρίου(;) πῆραν τίς θέσεις ἀπό τούς βιβλιοθηκονόμους. Σάν νά εὐθυνόμαστε ἐμεῖς πού ἀντί γιά συστηματικά σεμινάρια ἐπιμόρφωσης στή χρήση τῆς βιβλιοθήκης στήν ἐκπαιδευτική διαδικασία στά ὅποια ὑποθέταμε ὅτι θά συμμετείχαμε ὅταν ὑποβάλαμε τίς σχετικές αἰτήσεις στήν ἀρχή τῆς σχολικῆς χρονιάς, καταλήξαμε, μέ εὐθύνη τοῦ

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

ὑπουργείου, ἀνειδίκευτοι βιβλιοθηκάριοι καί ὑπάλληλοι γραφείου. Ἐνῶ ὑποθέταμε ὅτι ὡς ὑπεύθυνοι καθηγητές βιβλιοθήκης θά διατηρούσαμε τόν παιδαγωγικό μας ρόλο, ὅπως συμβαίνει στά σχολεῖα τῆς Εὐρώπης καί τῆς Ἀμερικῆς, ἀναπτύσσοντας σχετικά ἐκπαιδευτικά προγράμματα συνεργαζόμενοι στή διαχείριση τῆς βιβλιοθήκης μέ ἕνα βιβλιοθηκονόμο.

Αὐτή εἶναι ἡ θλιβερή πραγματικότητα τῶν Σχολικῶν Βιβλιοθηκῶν, ἡ ὁποία ἔχει ἀπογοητεύσει τούς περισσότερους ἀπό τούς ἐκπαιδευτικούς πού συμμετεῖχαν στό πρόγραμμα. Κι ἂν δέν παραιτηθήκαμε ἀκόμα ἀπ' αὐτή τήν ἄχαρη θέση εἶναι γιατί ἀγαπᾶμε τά παιδιά καί τά βιβλία κι ἐλπίζουμε ἀκόμα πώς μέ τό μεράκι μας μπορεῖ ν' ἀναπληρώσουμε κάποιες ἀπό τίς πολλές ἀτέλειες τοῦ συστήματος ὥστε νά λειτουργήσουν κάποτε οἱ βιβλιοθήκες καί νά γίνουν ὀργανικό μέρος τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας καί τῆς σχολικῆς ζωῆς.

Στόν κάθε κύριο Δαρδανό, πού μέ εὐκολία ἀποδίδει ὅλα τά δεινά τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μας συστήματος στούς ἐκπαιδευτικούς, ἀπαντᾶμε πώς ἡ φιλοτιμία τῶν ἀνθρώπων πού δουλεύουν καθημερινά στά σχολεῖα καθιστᾶ δυνατή τή λειτουργία βιβλιοθηκῶν καί ὅποιοι ἄλλου χρήσιμου ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος, καί ὄχι ἡ φιλοδοξία τῶν ἐκάστοτε ὑπουργῶν καί «φορέων» πού ἐξαντλεῖται συνήθως στήν ἀπορρόφηση παχυλῶν κονδυλίων γιά ἀμφίβολης ποιότητας ἔργα.

Ὅσον ἀφορᾷ τά ὑπόλοιπα σημαντικά γιά τή θέση τοῦ βιβλίου καί τῆς βιβλιοθήκης-στό σημερινό σχολεῖο καί τήν κοινωνία, δέν μπορεῖ παρά νά προσυπογράψει κανεῖς τίς ἀπόψεις τῆς Ἑλσας Λιαροπούλου.

Μάνια Χρίστη
(Φιλολόγος, ἀποσπασμένη στό 1ο Γυμνάσιο Ρέντη
ὡς «Ἵπεύθυνος Σχολικῆς Βιβλιοθήκης»)

Σχολική βιβλιοθήκη, ἓνα δροσερό ἀεράκι πνέει

Τούς τελευταίους μῆνες ἀκούγονται καί γράφονται πολλά γιά τίς σχολικές βιβλιοθήκες καί γιά τό Β΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης μέ τή βοήθεια τοῦ ὁποίου προωθεῖται στήν πράξη ὁ νέος θεσμός.

Τά περισσότερα ἀπό αὐτά ξεχειλίζουν ἀπό πεσοπισμό, ἄρνηση καί ισχυρισμούς τοῦ τύπου «δέν θά λειτουργήσει τελικά τίποτα, οἱ βιβλιοθήκες θά ὀλοκληρωθοῦν καί θά μείνουν ἐκεῖ, μουσεῖα, νά τίς κοιτᾶμε ἀπό μακριά. Οἱ βιβλιοθήκες δέν θά καταστοῦν ὀργανικό κομμάτι τοῦ σχολείου».

Τό κυριότερο ἐπιχείρημα τῶν ἀρθρογράφων ἐπικεντρώνεται στή σχολική πραγματικότητα, μιά πραγματικότητα ἀλλοτριωτική, πού ὀτιδήποτε ξεφεύγει ἀπό τό τέλημα της, τό πετᾶ σάν ξένο σῶμα.

Ὅλοι ὅσοι ἐμπλεκόμαστε στά ἐκπαιδευτικά πράγματα, ἀφουγκραζόμαστε μέ προσοχή αὐτούς τούς συλλογισμούς, ἀφοῦ ὀλοι γνωρίζουμε πολύ καλά τίς δυσκολίες πού ἔχει ἡ μετάβαση ἀπό ἓνα ἀποστεωμένο πολιτισμικά περιβάλλον, σ΄ ἓνα ἄλλο πού εὐαγγελίζεται τόν πολιτισμό, μέ μέσον γιά νά τόν προῦπαντήσῃ τή σχολική βιβλιοθήκη. Τίς δυσκολίες τῆς κινητοποίησης τοῦ μαθητῆ, πού χρόνια ἔχει μάθει ἀλλιῶς καί πού καθῶς εἶναι μέ τό κεφάλι σκυμμένο προσπαθώντας νά ἀνταποκριθεῖ στίς ἀπαιτήσεις τῆς μεταρρύθμισης, κυριολεκτικά δέν βλέπει μπροστά του.

Ἄλλο προβληματισμός ὀμως καί ἄλλο ἄρνηση καί καχυποψία.

Πιστεύω πῶς οἱ ἐκπαιδευτικοί πρέπει νά ἀδράξουμε αὐτή τήν εὐκαιρία πού μᾶς δίνεται. Νά τήν κάνουμε ὑπόθεση δική μας καί νά τήν περιφρουρήσουμε πέρα ἀπό τό Ὑπουργεῖο Παιδείας, τά γραφεῖα ἐκπαίδευσης, τό Δῆμο, τούς συλλόγους γονέων. Ὅλοι αὐτοί θά μπορούσαν νά εἶναι πολύτιμοι συμπαραστάτες γιά τή ζωή τῆς βιβλιοθήκης καί γιά τήν εὐρωστία της, ἀλλά νά μὴν ἐναποθέσουμε τίς ἐλπίδες μας ἐκεῖ. Θά τό καταφέρουμε αὐτό ἂν βάλουμε τό θέμα στή σωστή του διάσταση. Νά τό ἀπομυθεύσουμε δηλαδή. Ἡ βιβλιοθήκη δέν εἶναι πολυτέλεια γιά τό σχολεῖο. Εἶναι ἓνα ἐντελῶς ἀπαραίτητο καθημερινό ἐργαλεῖο τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας, ὀπως ὁ πίνακας, οἱ κιμωλίες, τά θρανία καί οἱ καρέκλες.

Ἄντλῶ τήν αἰσιοδοξία μου, ἀπό τή μικρή μου θητεία ὀς ὑπευθύνου τῆς σχολικῆς βιβλιοθήκης στό Λύκειο πού ἐργάζομαι.

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

Ἡ ἐμπειρία μάλιστα αὐτή ἔχει νά κάνει μέ τήν πρόδρομη περίοδο, πρὶν δηλαδή ὀλοκληρωθεῖ ἡ καινούρια βιβλιοθήκη τῶν 6.000 τίτλων, τοῦ ὀπτικοακουστικοῦ καί ἠλεκτρονικοῦ ὕλικου, τοῦ διαδικτύου.

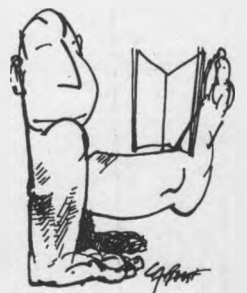
Ἄναφέρομαι σέ μιά μικρή συλλογή 800 τίτλων, στεγασμένη σέ ἀκατάλληλο χῶρο, ὑγρό, ἀνήλιαγο καί τόσο παγωμένο πού μόνο μέ παλτό καί γάντια μπορεῖ κανεὶς γιά λίγο νά σταθεῖ. Αὐτός ὁ ἄχαρος χῶρος, γέμισε βιβλία, φωτίστηκε καί ἀνοίξε τήν πόρτα του στοὺς φυσικούς του δέκτες, τοὺς μαθητές. Μιά ἀνοιχτή πόρτα καθ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ σχολικοῦ προγράμματος, ἓνας φωτισμένος χῶρος γεμάτος βιβλία, στολισμένος μέ ἀφίσεις καί βιβλιογραφικούς καταλόγους, δέν ἀργεῖ νά γίνει κέντρο ἀναφορᾶς γιά τόν πιεσμένο ἔφηβο, πού μπαίνει διστακτικά στήν ἀρχή εἶναι ἀλήθεια, ἀλλά μέ τήν κατάλληλη ἐνθάρρυνση γίνεται στή συνέχεια, ἐνθερμος θιασώτης. Ἀρχικά ρωτᾷ, ἀγγίζει, ξεφυλλίζει, ἀπορεῖ, μετά διαβάζει ἀποσπάσματα, ζητᾷ τή γνώμη σου, στό τέλος δανείζεται, ἐπιστρέφει καί ξαναδανείζεται.

Πιστεύω πῶς εἶναι μῦθος τό ὅτι οἱ μαθητές δέν διαβάζουν καθόλου ἐξωσχολικά βιβλία (ὅπως κακῶς ἀποκαλοῦμε τά βιβλία πού δέν εἶναι τοῦ ὄργανισμοῦ) ὅπως εἶναι μῦθος τό ὅτι οἱ "Ἕλληνες δέ διαβάζουν."

Οἱ παρατηρήσεις πού μπόρεσα νά κάνω στή μικρή ἐρασιτεχνική βιβλιοθήκη τοῦ Λυκείου μου, εἶναι πῶς ὑπάρχει ἓνας σκληρός πυρήνας μαθητῶν μέ ἀναπτυγμένη συνείδηση βιβλίου πού φθάνει τό 8%. Γύρω ἀπό αὐτόν τόν πυρήνα κινεῖται πιο χαλαρά ἓνα 15%. Ἄν στίς πιο πάνω κατηγορίες προσθέσουμε κι αὐτούς πού μπορεῖ νά μὴν ἔχουν συνείδηση ἀναγνώστη ἀλλά ἐπισκέπτονται τή βιβλιοθήκη γιά νά δοῦν τίτλους ἢ γιά νά πάρουν μιά πληροφορία ἀπό ἓνα λεξικό π.χ. ἢ ἀπό ἓνα ἱστορικό βιβλίο, τότε οἱ ἀριθμοὶ αὐξάνονται.

Ἄν αὐτές οἱ παρατηρήσεις ἀφοροῦν μιά μικρή ἐρασιτεχνική βιβλιοθήκη (πού φτιάχτηκε μέ πρωτοβουλία κάποιου ἐκπαιδευτικοῦ δηλαδή καί δουλεύτηκε ἐμπειρικά) γιατί νά μὴν εἶναι κανεὶς αἰσιόδοξος γιά τήν καινούργια πού ἔρχεται; Αὐτή δηλαδή μέ τά 6.000 βιβλία, τά περιοδικά, τό video, τό FAX, τό φωτοτυπικό μηχάνημα, τά φίλμ, τά cd-rom, τή χρήση τοῦ διαδικτύου, τό ἀναγνωστήριο, ὅλα αὐτά δηλαδή πού ὀφείλει νά διαθέτει μιά σχολική βιβλιοθήκη;

Ἄν ἓνας μικρός χῶρος τῶν 10 τ.μ. καί τῶν 800 τίτλων, ψυχρός καί ἀνήλιαγος, μπορεῖ νά γίνει χῶρος ἀναζήτησης, κουβέντας, χῶρος φιλίας, χῶρος ἐξομολογητικός καί ἐμψυχωτικός, γιατί αὐτά νά μὴν πραγματοποιοῦν στό πολυλαπλάσιο σέ μιά ζεστή φιλόξενη αἴθουσα τῶν 70, 100, 120 τ.μ., πού θά διαθέτει καί ὅλα τά παραπάνω;

Ἄρκει νά ἀγκαλιάσουμε τή νέα πραγματικότητα καί ὅταν ἐξαντληθεῖ τό Β΄ Κοινοτικό Πλαῖσιο Στήριξης, ὅπως ἀγκαλιάζουμε μιά ὑπόθεση πού ἀπολύτως μᾶς ἀφορᾷ.

Νά στελεχωθεῖ ἡ βιβλιοθήκη ἀπό τούς κατάλληλους ἀνθρώπους² καί νά ὑπάρξουν ἐκεῖνοι οἱ φορεῖς πού θά τή στηρίξουν οἰκονομικά καί στή συνέχεια. Γιατί μιά βιβλιοθήκη, δέν τελειώνει μέ τήν παράδοσή της. Τό δύσκολο εἶναι νά ἐξακολουθήσει νά εἶναι ἕνα πεδίο δυναμικό, νά ἐξελισσεται δηλαδή συνεχῶς καί νά προσαρμόζεται στίς νέες ἀνάγκες κάθε φορά, ἔτσι ὥστε νά παραμένει πάντα ἡ καρδιά τοῦ σχολείου, ὁ κόμβος του, τό πολιτιστικό του κέντρο.

Στά ἐπιχειρήματα πῶς οἱ ἀπαιτήσεις (καλές ἢ κακές) τῆς μεταρρύθμισης δέν ἀφήνουν κανένα περιθώριο στό μαθητή νά γυρίσει καί ἄλλοῦ τό μάτι του πέρα ἀπό τό νά παπαγαλίζει τήν ὕλη (ἄρα καί οἱ βιβλιοθήκες περιττεύουν) λέω πῶς ἐπειδή ἔτσι ἀκριβῶς ἔχουν τά πράγματα, ἡ βιβλιοθήκη θά λειτουργήσει σάν ἀντίπαλο δέος σ' αὐτή τήν ἀλλοτρίωση. Πιθανόν ν' ἀποτελέσει ἕνα χῶρο ὅπου θά μπορέσουμε νά δοῦμε τό πρόσωπο τῶν μαθητῶν μας πού τό ἔχουμε κυριολεκτικά χάσει, μέσα στό ἄγχος, στή σύγχυση, στόν πανικό, στήν ἀγωνία τοῦ πῶς θά ἀνταποκριθοῦμε στή σκληρή σχολική καθημερινότητα.

Παρ' ὅλα ὅσα λέγονται, λοιπόν, καί ἀπό τή θέση μου ὡς ὑπεύθυνης τῆς σχολικῆς βιβλιοθήκης πού ἐτοιμάζεται στό σχολεῖο μου, πού σημαίνει ὅτι παρακολουθῶ ἀπό κοντά ὅλη αὐτή τήν ἱστορία τῆς ὀλοκλήρωσης τοῦ καινούργιου θεσμοῦ, ἔχω νά μεταφέρω μιά ἐλπίδα, ὅτι δηλαδή κάτι γίνεται μέ τό βιβλίο στό σχολεῖο. Κάτι, ἀπολύτως δημιουργικό. Τά τυχερά σχολεῖα πού ἐπιλέχτηκαν σ' αὐτή τή φάση, νά στεγάσουν ὅλο αὐτό τόν κόσμο τῆς γνώσης, τῆς ἔρευνας, τῆς αἰσθητικῆς, τῆς χαρᾶς τῆς ἀνάγνωσης, τήν περιμένουν τή βιβλιοθήκη τους μέ ἀνοιχτή ἀγκαλιά. Σάν ἕνα δροσερό ἀεράκι πού θά μπεῖ ἀπό πόρτες καί παράθυρα, θά διασχίσει τό θολό τοπίο τῆς μεταρρύθμισης καί θά σηκώσει τή σκόνη τήν πολυκαιρισμένη.

Οἱ βιβλιοθήκες πρέπει νά περιφρουρηθοῦν ἀπό ὅλους μας. Νά μεμφιμοιροῦμε λιγότερο, νά γίνουμε μαζί τους γενναιότεροι. Νά διεκδικήσουμε νά στηριχτοῦν ὑλικοτεχνικά καί οἰκονομικά ἀπό τούς κατάλληλους φορεῖς, ἔτσι ὥστε νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ ἐπιβίωση καί ἡ δυναμική τους. Νά φτάσουμε μιά μέρα, πού ἂν γιά κάποιον λόγο ἡ βιβλιοθήκη παραμένει κλειστή, νά ἀδυνατεῖ τό σχολεῖο νά λειτουργήσει.

Φραγκεσκάκη Χριστίνα

1. Ἡ ἔρευνα τοῦ Ε.ΚΕ.ΒΙ (Ἐθνικοῦ Κέντρου Βιβλίου) πάνω στήν ἀναγνωστική συμπεριφορά τῶν Ἑλλήνων, ἀναφέρεται σ' ἕνα σχολικό πυρήνα ἀναγνωστῶν 8,5% καί σέ μιά εὐρύτερη κοινότητα ἀναγνωστῶν 29,3%, πού κινοῦνται πιο χαλαρά γύρω ἀπό αὐτό τόν πυρήνα.

2. Στίς πρῶτες 500 βιβλιοθήκες πού θά παραδοθοῦν μέχρι τόν Ἰούνιο τοῦ 2000 (κάποιες ἤδη λειτουργοῦν) τοποθετήθηκαν βιβλιοθηκονόμοι (στίς 50 πιλοτικές) καί ἐπιμορφωμένοι ἐκπαιδευτικοί (450).

Προεκλογικά ξόρκια

Παραμονές ἐκλογῶν καί εἶναι εὐλογο τό ἐνδιαφέρον κυβέρνησης, ἀντιπολίτευσης ἀλλά καί ὅλων τῶν πολιτῶν, νά περιστρέφεται γύρω ἀπό τά ζητήματα ἐκεῖνα πού δίχασαν τήν κοινή γνώμη σέ σχέση μέ τόν τρόπο πού διευθετήθηκαν καί μέ τήν ἀποτελεσματικότητα ἢ μή πού εἶχε ὁ χειρισμός τους.

Ἔτσι ἦταν ἀπολύτως ἀναμενόμενο νά δοῦμε τό ἀκανθῶδες θέμα τῆς Παιδείας καί τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισῆς νά τίθεται καί νά ξανατίθεται στά πάνελ πολιτικῶν καί πολιτικολογούντων καί βέβαια δέν μπορέσαμε νά ἀποφύγουμε (καί τί ἄλλο ἄραγε πρόκειται νά δοῦμε!) τίς ἐπισκέψεις πολιτικῶν σέ σχολεῖα, τίς ρίψεις αὐγῶν καί νερατζιῶν σέ ἐκλογικά κέντρα, τίς συνεντεύξεις ἀγωνιούντων μαθητῶν, ἀγανακτισμένων γονέων καί ἀπογοητευμένων ἐκπαιδευτικῶν. Καί δέν λέω, καλά εἶναι ὅλα τοῦτα, εἶναι κρίμα ὅμως νά μὴν γίνονται ἀπό τή σκοπιά τῆς πραγματικῆς ἀνησυχίας καί τοῦ ἐνδιαφέροντος καί νά ἐξαντλοῦνται στόν λαϊκισμό πού ἐκτός ἀπό ἐπικίνδυνος καί κακόγουστος, ἀδυνατεῖ ἀπό τή φύση του νά εἶναι ἀποτελεσματικός.

Ἔτσι μετά ἀπό τήν κεντρική ἀγορά, ὡς εἴθισται, τά μπαράκια, τήν ἐπαρχία, εἶδαμε τόν ἀρχηγό τῆς ἀξιωματικῆς ἀντιπολίτευσης σέ σχολεῖο τοῦ κέντρου τῆς Ἀθήνας μέ κουστωδία ἀπό στελέχη τοῦ κόμματός του, νά ἀκούει τά προβλήματα τῶν μαθητῶν, εὐπροσῆγορος καί αἰσιόδοξος, νά ξεφυλλίζει σχολικά ἐγχειρίδια καί νά ὑπόσχεται (τί τοῦ κοστίζει ἄραγε;) λαγούς μέ πετραχεῖλια. Τό κυριότερο ἦταν βέβαια ἡ κατάργηση τῶν ἐξετάσεων τῆς Β' λυκείου φέτος κιόλας, γιά νά μὴ χάνουμε χρόνο.

Βέβαια ἡ ὑπόσχεση καί ἐντυπωσιακή καί ἀνακουφιστική ἦταν καί ἴσως, ἂν εἶμαστε ἀπαισιόδοξοι γιά τήν κρίση καί τήν ὀριμότητα τῶν συμπολιτῶν μας, νά προσφέρει στόν ὑποσχόμενο πρόεδρο τῆς Νέας Δημοκρατίας καί μερικές ἑκατοντάδες ψήφων. Κανείς δέν σκέφτηκε ὡστόσο ἀπό τούς συμβούλους του νά τοῦ πεῖ πῶς θά χάσει τίς ψήφους αὐτῶν πού ἔχουν ἐπενδύσει στίς ἐξετάσεις. Μαθητῶν πού ἔχουν καταξοδευτεῖ στά φροντιστήρια κι ἔχουν καταπονηθεῖ νά προετοιμάζονται ἀκαταπαύστως, φροντιστῶν, γονέων πού ἐπενδύουν στά καθαρῶαίμα πού διαθέτουν, κι ἄλλων, πού ὠφελοῦνται ἀπό τήν ἐξεταστική παραζάλη πού μαστίζει τή νεοελληνική κοινωνία.

Γιά νά σταματήσουμε τ' ἀστεῖα ὅμως, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, τά δεινά τῆς ἐκπαίδευσης δέν ἔχουν τέλος. Δυστυχῶς στόν τόπο μας οἱ κυβερνήσεις πού ἐναλλάσσονται δέν νιώθουν ἀσφαλεῖς καί ἐπιτυχημένες ἂν δέν βάλουν χέρι στήν ἐκπαίδευση. Αὐτή ἡ βασανιστική κι ἀναποτελεσματική ἐμμονή πού πραγματώνεται ἀβασάνιστα, χωρίς προγραμματισμό, ὄραμα, γνώση, μελέτη, γνήσιο ἐνδιαφέρον κι αἴσθημα εὐθύνης, ταλανίζει τόν τόπο μας ἀπό τή δημιουργία τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους.

Καί βέβαια εἶναι πολύ εὐκολο νά πεῖ κάποιος «καταργῶ τίς ἐξετάσεις» παρά νά προτείνει ἕνα ἐκπαιδευτικό σύστημα ἀνθρωποκεντρικό κι ἀποτελεσματικό, εὐέλικτο καί ἀναταποκρινόμενο στίς ἀνάγκες τίς πνευματικές καί ταυτοχρόνως τίς καθημερινές, ἔγκυρο καί ἔγκαιρο, κοντά στήν ἐπιστήμη καί στόν ἄνθρωπο, πού σέβεται τίς ἰδιαιτερότητες, τίς κλίσεις, τήν προσωπικότητα καί τίς ἀντοχές τῶν νέων. Κάτι τέτοιο εἶναι μᾶλλον πολύ δύσκολο καί τό ἀπέδειξε ἡ «μεταρρύθμιση Ἀρσένη» ἡ ἔκβαση τῆς ὁποίας ἐπέτρεψε στόν Κώστα Καραμανλή νά ἐλπίζει σέ ψήφους μόνο καί μόνο πετώντας πυροτεχνήματα προεκλογικά καί ὑποσχόμενος πράγματα πού ἀπό μόνα τους δέ συριστοῦν ἐχέγγυο —ἀντιθέτως— γιά τήν ὑπαρξή ἔστω καί ὑποτυπώδους ἐκπαιδευτικοῦ, ἐναλλακτικοῦ προγράμματος.

Αὐτή τή στιγμή ἡ σχολική χρονιά βαδίζει πρὸς τό τέλος της καί ὅλοι ὑποβαλλόμαστε σέ ἀγώνα δρόμου γιά νά ὀλοκληρώσουμε τήν ὕλη ἀνεξαρτήτως ἂν μπορούν ἢ ὄχι νά τήν ἀφομοιώσουν οἱ μαθητές. Αὐτό δέν ἔχει σημασία, βέβαια, μιά καί προέχει ἡ ἐπιτακτική ἀνάγκη νά σωθεῖ ἡ μεταρρύθμιση πού ὀργανώθηκε πάνω σέ μεγαλεπήβολα σχέδια, προορισμένα νά θάμπώσουν ὅσους δέν διέκριναν τό μεγαλεῖο τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ καί τήν ἀπόφαση τῶν ἐμπνευστῶν καί ἐκφραστῶν του νά γίνουν ἀνταγωνιστικοί καί ἀποτελεσματικοί στήν εὐρωπαϊκή ἀγορά.

Μπροστά σέ αὐτό τό στόχο ἡ συμμετοχή τῶν μαθητῶν καί τῶν ἐκπαιδευτικῶν, ἡ συνενοχή τους, δέν ἔχει καμιά ἀξία, ἴσως εἶναι κι ἐπιζήμια. Δέν ἔχει σημασία ἂν πρέπει νά παραδίδονται πέντε κι ἕξι σελίδες τήν ἡμέρα, δύο δύο τά κεφάλαια φυσικῆς καί χημείας, οὔτε κι ἂν οἱ μαθητές στέκονται μηχανικά στά θρανία καί περιμένουν νά περάσει ἡ μπόρα τῆς σχολικῆς μέρας γιά νά μποῦνε στήν καταιγίδα τοῦ ἀπογευματινοῦ φροντιστηρίου. Σημασία ἔχουν οἱ φιλόδοξοι στόχοι, οἱ ἐξαγγελίες, τά βιβλία πού γράφονται ἐν ριπῇ ὀφθαλμοῦ καί πρὶν καλά καλά τελειώσουν ἔχει ἀρχίσει ἡ ἀναθεώρησή τους. Σημασία ἔχουν οἱ δηλώσεις πῶς θά ἀνοίξουν τά Πανεπιστήμια - μέ ποιό προσωπικό, ποιές ἐγκαταστάσεις, ποιά ὑποδομή, ἄγνωστο, ὁ ἐντυπωσιασμός

εἶναι ἐκεῖνος πού μετράει, ἔχει ἄλλωστε καλά ἐκπαιδευτεῖ ὁ λαός νά τόν δέχεται, φρόντισαν γι' αὐτό τά Μ.Μ.Ε., ὁ καλύτερος σύμμαχος τῆς παραπλάνησης, τῆς φτήνειας καί τοῦ λαϊκισμού.

Στήν ἐκπαιδευτική πρακτική τῆς κυβέρνησης, λοιπόν, στηριζόμενος ὁ κ. Καραμανλῆς μπορεῖ καί κάνει μιά προεκλογική ἐκστρατεία στήν ὁποία ὅ,τι καί νά πεῖ γιά τό ἐπίμαχο θέμα μέσα θά εἶναι κι οὔτε πρόκειται νά δώσει λογαριασμό σέ κανένα. Ἄλλωστε ὁ χῶρος τῆς ἐκπαίδευσης εἶναι ξέφραγο ἀμπέλι ὡς ἐκ τούτου σχετλιαστικά ἐπιφωνήματα, καταργήσεις, ἀποτροπισμοί καί βδελυγμία συνιστοῦν μιά χαρά προεκλογικές «ἐξαγγελίες» τά προγράμματα καί οἱ προτάσεις, οἱ συγκεκριμένες θέσεις εἶναι βλαβερά κι ἄχρηστα, θά μποροῦσαν μάλιστα νά ἀποβοῦν καί καταστροφικά στό βαθμό πού θίγουν κάποια συμφέροντα. Βέβαια ἔχουμε γλιτώσει προσώρας τούς ἐξορκισμούς καί τά βουντοῦ, δέν ἔχει περάσει εὐτυχῶς ἀκόμη στήν πολιτική ζωή ἡ ἰδεολογία καί ἡ πρακτική τοῦ new age ὡς τήν ἐπόμενη ἐκλογική ἀναμέτρηση ὅμως ἔχουμε χρόνο.

Δυστυχῶς ἡ πορεία τῆς ἐκπαίδευσης δέν ἔχει νά κάνει οὔτε μέ προεκλογικές μικροπολιτικές ἐξαγγελίες, οὔτε μπορεῖ φυσικά νά ἀλλάξει προοπτική καί περιεχόμενο ἂν κερδίσει τίς ἐκλογές ἡ Νέα Δημοκρατία. Ἡ ἐναλλαγή στήν ἐξουσία δύο κομμάτων, τῆς Νέας Δημοκρατίας καί τοῦ ΠΑΣΟΚ, μέ τόν ἴδιο προσανατολισμό, τούς ἴδιους στόχους καί βλέψεις, ἡ σαφής, κοινή υἱοθέτηση θέσεων πού ἐκφράζουν τήν λογική τῆς ὑπερσυσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου, τῆς χειραγώγησης τῶν ἐργαζομένων καί τοῦ περιορισμοῦ τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς, δέν δημιουργοῦν τοπίο πρόσφορο σέ μή ἀνταγωνιστική, ἀνθρωποκεντρική, σέ βάθος καί σέ οὐσία ἐκπαίδευση. Δέν ἔχουν νόημα οἱ προεκλογικές διακηρύξεις, οἱ φαινομενικές διαφοροποιήσεις, τό σχίσμο τῶν ἱματίων ἐνώπιον τῶν ψηφοφόρων ὡς ἀπόδειξη τάχα εἰλικρινείας καί καλῶν προθέσεων.

Ὡρες ὥρες αἰσθάνομαι σάν νά ἔχει πασπαλιστεῖ ἡ προεκλογική σκηνή μέ τή χρυσόσκονη τοῦ ἐφησυχασμοῦ καί τῆς ἐθελουφλίας. Οἱ τάχα διαφορές τῶν δύο κομμάτων, πού διεκδικοῦν τήν ἐξουσία, δέν καταλαβαίνω πῶς εἶναι δυνατόν νά πείσουν κάποιον ἔστω καί ἀπλό παρατηρητή τῆς διεθνούς σκηνῆς. Πίσω ἀπό τή λεκτική ἀντιπαράθεση δέν ὑπάρχει παρά μιά συνενοχία στήν ὑποχώρηση τῆς πολιτικῆς ἀπέναντι στά οἰκονομικά συμφέροντα, στήν παραδοχή τῆς ἀδυναμίας ἐπίτευξης τῶν οἰκουμενικῶν ἀξιῶν καί τῆς συρρίκνωσης τῶν κοινωνικῶν δικαιωμάτων. Καί τά δύο κόμματα υἱοθετοῦν τή λογική τῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων ἡ ὁποία σαφῶς ἐξαρτᾶ τό ἐπίπεδο τῆς

διαβίωσης τῶν πολιτῶν ἀπό τίς διακυμάνσεις τῶν ἀξιῶν στό Χρηματιστήριο.

Ἡ ἐκπαίδευση, λοιπόν, δέν ἔχει νά περιμένει τίποτα ἀπό τήν πολιτική τῆς ἐνίσχυσης τῶν οικονομικῶν συμφερόντων. Σαφῶς ἡ πρόταξη διεθνῶς τῆς οἰκονομίας ἔναντι τῶν κοινωνικῶν ἰσορροπιῶν προωθεῖ μιά ἐκπαίδευση ἡ ὁποία θά δίνει βάρος στή δημιουργία ἀποτελεσματικοῦ παραγωγικοῦ μηχανισμοῦ, ἱκανοῦ νά ἐκτελεῖ γρήγορα καί μεθοδικά ἐντολές χωρίς νά διεκδικεῖ καί νά ἀμφισβητεῖ.

Ἡ χειραγώγηση τοῦ πολίτη ξεκινάει ἀπό τή χειραγώγηση τοῦ μαθητῆ. Καί βέβαια αὐτό εἶναι πολύ εὐκολο νά ἐπιτευχθεῖ. Οἱ συνεχεῖς ἐξετάσεις, ἡ συσσώρευση ὕλης πού εἶναι ἀδύνατον νά ἀφομοιωθεῖ (πόσω μᾶλλον νά περάσει ἀπό κρίση κι ἔλεγχο!), ὁ ἀνταγωνισμός, ἡ ἰσοπέδωση τοῦ μαθητῆ, τό κυνήγι μιᾶς θέσης στήν ἀγορά ἐργασίας, ἀπομακρύνουν τό σχολεῖο ἀπό τόν χῶρο τῆς μάθησης, τῆς προσωπικῆς ἀναζήτησης, τῆς ἀγάπης γιά τό ὄμορφο καί τό πνευματικό. Ἴσως μάλιστα καί νά τό καθιστοῦν ἐκ διαμέτρου ἀντίθετο.

Γι' αὐτό δέν ἔχει κανένα νόημα ὁ διάλογος ἀνάμεσα στά δύο μεγάλα κόμματα γιά τήν ἐκπαίδευση. Ἄλλωστε εἶναι τόσο τεχνητός! Πίσω ἀπό τίς δῆθεν ἀντιθέσεις καί τίς φαινομενικές ἀντιπαραθέσεις κρύβεται μιά συνηγορία πού ὑπαγορεύει:

Ὁ καυγάς γιά τό πάπλωμα!

Ἔλσα Λιαροπούλου

«Ἀνδρουλάχεια» παραπολιτική καί παραλογοτεχνία

Ὁ θόρυβος πού προκάλεσε τό βιβλίο τοῦ Ἀνδρουλάκη ἀνέδειξε ἀρκετά καί σημαντικά πολιτικά προβλήματα, τά ὁποῖα καλῶς τέθηκαν καί ἀντιμετωπίστηκαν ἀπό τήν πολιτική ἀρθρογραφία, τά κόμματα, τούς εὐρωβουλευτές, ἀπ' ὅσους εἶδαν ὅτι ὁ παρατηρησκευτικός ἐσμός εἶναι ὑπαρκτός καί ἐπικίνδυνος, πῶς ὁ παρακρατικός ἐναγκαλισμός τοῦ δημόσιου βίου ἀπό τόν Χρι-

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

στόδουλο καί ἄλλους ὁμόλογους ταγούς εἶναι μιά πραγματικότητα ἐπιθετική καί πολυσήμαντη. Φάνηκε, ἐπίσης, πώς ἡ παραπολιτική διεκπεραίωση τοῦ ὅλου θέματος εἶναι ἀνίκανη νά ἀντιμετωπίσει τό πρόβλημα, ἐνῶ ἀντίθετα τό ἐπιτείνει. Ποιό εἶναι ὅμως τό πρόβλημα;

Νομίζω πώς τά προηγούμενα «παρά» τό περιγράφουν ἀρκετά, ἂν προσθέσουμε ἀκόμα ἓνα, πώς δηλαδή τό βιβλίο δέν εἶναι μυθιστόρημα ἀλλά παραλογοτεχνικό προϊόν. Καί ἐπειδὴ ὅλη ἡ συζήτηση, οἱ διαφωνίες, οἱ ἐρωτήσεις, οἱ ἐπερωτήσεις, οἱ συνεντεύξεις, τά «παράθυρα», οἱ φωτιές, βεβαίως καί οἱ πωλήσεις, ἐκκινοῦν ἀπό αὐτό ὡς μοναδικό ἐπίδικο ἀντικείμενο, νομίζω πώς κατ' ἀρχήν θά πρέπει νά συμφωνήσουμε ὡς πρὸς τό τί εἶναι τό βιβλίο ἢ ἔστω τί δέν εἶναι. Στούς τρεῖς πρώτους μῆνες τῆς κυκλοφορίας του, κανένας ἀπό τούς κρίνοντες τά λογοτεχνικά ἔργα δέν ἀσχολήθηκε μαζί του, γιατί, ἀπλούστατα, μέ βάση καί τά προηγούμενα ἀνάλογα βιβλία τοῦ Ἄνδρουλάκη, ἦταν γνωστό πώς δέν ἔχουμε νά κάνουμε μέ λογοτέχνη, πώς τά πονήματά του δέν ἐμπίπτουν στά ὅρια τῆς λογοτεχνίας, ὅσον δέ ἀφορᾶ τό προκείμενο, ἀρκοῦσε, γιά ἓνα στοιχειωδῶς ἐξοικειωμένο μάτι, τό ἰλαρῆς αἰσθητικῆς προφίλ, πού συνθέτουν ὁ τίτλος, ἡ συστατική ἐπιστολή τοῦ ὀπισθόφυλλου καί οἱ πρώτες σελίδες τῆς ἀφήγησης. Ἀντίστοιχα, αὐτό καί ἄλλα περισσότερο «στοχαστικά» πονήματα τοῦ Ἄνδρουλάκη δέν ἐμπίπτουν στά ὅρια τῆς φιλοσοφίας, ὅπως οἱ ἀσχολούμενοι μέ αὐτήν, διά τῆς σιωπῆς καί τοῦ σκωπτικοῦ χαμόγελου, διαβεβαιώνουν.

Μά ὁ θόρυβος, πού ξεκίνησε μέ ἐπιμελημένες, ἐπίμονες καί συντονισμένες προσπάθειες τοῦ ἀσεβοῦς Ἄνδρουλάκη καί τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν, ἄρχισε νά ἀποκτᾶ εὐρύτερες διαστάσεις, τό δημοσιογραφικό καί τηλεοπτικό ἐνδιαφέρον παρέμεινε ἀμείωτο, μεσοῦσης μάλιστα τῆς προεκλογικῆς περιόδου καί τῆς κρίσης τοῦ χρηματιστηρίου, τίς δέ τελευταῖες μέρες, τό σύγγραμμα τοῦ Ἄνδρουλάκη ἔφθασε νά ἀπασχολήσει καί τίς φιλολογικῆς σελίδες τῶν ἐφημερίδων. Ἐν ὀλίγοις, ξαφνικά τό βιβλίο φάνηκε νά ἀποκτᾶ πολιτικότητα ὅσο καί λογοτεχνικότητα.

Ἡ πολιτικότητα ἀφορᾶ τόν διεκδικούμενο ρόλο τοῦ πολιορκητικοῦ κριοῦ, ἀπέναντι στό φονταμενταλισμό καί τό σκοταδισμό. Ὑποκαθιστώντας τήν ἀλήθεια τῆς ἐπιστήμης, τή γλώσσα τῆς λογοτεχνίας καί τήν κοινωνικότητα τῆς πολιτικῆς, φτιάχτηκε, σέ ἀγαστή συνέργεια μέ τό «ἀντίπαλο» στρατόπεδο, ἓνα μανιχαϊστικό σκηνικό, ὅπου ἐξαφανίζονταν τά πραγματικά προβλήματα πού θέτει ὁ χριστοδουλικός λαϊκισμός, ὅπως ὁ ἐθνικισμός, ὁ ρατσισμός, ὁ χωρισμός τῆς ἐκκλησίας ἀπό τό κράτος. Ἀντίθετα ἀνεδύετο ἡ εἰκό-

να τοῦ ὑπομειδιῶντος «προκλητικοῦ συγγραφέα» φωτιζόμενη ἀπό τίς λάμπεις πού ἐξέπεμπαν οἱ φώτιές τῶν φανατικῶν ἢ, κατά τήν ἀντίστροφη ἀνάγνωσή της, ἡ δαιμονική φιγούρα τοῦ Ἀνδρουλάκη πού τήν ἐξόρκιζε τό ἰλαρόν φῶς τῆς ἄσβεστης πίστης τῶν πιστῶν.

Ἐν ὀλίγοις, προέκυψε πνευματικότητα, ἐκεῖ ὅπου ἡ εὐτέλεια καί ἡ διαφήμιση. Τό ἐπόμενο βῆμα ἦταν τό βιβλίο νά διεκδικήσει θέση στίς φιλολογικές σελίδες, ὅπου καί μόνο ἡ ἀντιμετώπισή του ἰσότιμα μέ βιβλία ὄντως λογοτεχνικά, τοῦ προσδίδει τήν ἐπιζητούμενη ἐπικύρωση ὡς λογοτεχνικό ἔργο, ἀνεξαρτήτως ἀπό τό τί τοῦ προσάπτουν οἱ βιβλιοκριτικές. Ἐπειδή μάλιστα ἡ ἐκδοχή τῆς παρωδίας, τήν ὁποία ὑπηρετοῦν ἀρκετοί σύγχρονοι λογοτέχνες, ἔχει ἄμεση συγγένεια μέ τήν ἀνδρουλάκεια «διακωμώδηση», ὁ χαρακτηρισμός αὐτός, παρ' ὅτι τοῦ ἐπισυνάφθηκε ὡς ψόγος, ἐντέλει λειτουργεῖ ὡς πρόθεση λογοτεχνικότητας ἢ ἔστω ὡς τεκμήριο. Ἄν καί τά βιβλία τῶν ἐν λόγω παρωδούντων μεταμοντέρνων συγγραφέων ὅπωςδήποτε ἐντάσσονται στή λογοτεχνία, συγγενεύουν μέ τό πόνημα τοῦ Ἀνδρουλάκη κατά τήν πολιτισμική λογική, ἐντός τῆς ὁποίας ἀνθοφοροῦν καί τήν ὁποία ἀναπαράγουν καί διευρύνουν, μαζί ἄλλωστε μέ τόν μετακληρικαλισμό τοῦ Χριστόδουλου.

Τό βιβλίο τοῦ Ἀνδρουλάκη δέν ἀφορᾷ τή λογοτεχνία οὔτε καί τόν «στοχασμό», δέν διεξέρχεται περιοχές ἰδεῶν καί κήπους εὐαισθησιῶν. Εἶναι ἐκδοχή μή-λόγου, πού συνεπάγεται τήν κατάργηση ὁποιασδήποτε σχέσης μέ τή λογοτεχνία καί τήν παραίτηση ἀπό τήν πολιτική, ἀφορᾷ τήν ὑποκατάστασή τους ἀπό τόν «προκλητικό συγγραφέα» ἢ τόν «φωτισμένο τιμωρό», καταλείπει μόνο τεκμήρια ἀλεξίας. Συνάδει ἀπολύτως μέ τόν καναπέ καί τήν τηλεόραση, οἱ ὑψηλές ἀκροαματικότητες καί ἀναγνωσιμότητες πού εἰσπράττει προϋποθέτουν καί διαιωνίζουν τόν καθηλωμένο τηλεθεατή, τό ἄμουσο καί ἀπολιτικό ἄτομο. Γεμίζουν πρόσκαιρα ἕνα τμήμα τοῦ συλλογικοῦ φαντασιακοῦ, ἀναπληρώνοντας ποιός ξέρει ποιές ἀνάγκες.

Βεβαίως ἡ λογοτεχνία καί ἡ πολιτική συνεχίζουν νά ὑπάρχουν, ὅπως καί τά ἀδιέξοδά τους. Μόνο πού ὄντως ἀφοροῦν ἀφηγήσεις, σιωπές καί ἀπιστίες. Ἄν ἡ ποίηση δέν κινητοποιεῖ πλέον τίς μάζες, δέν ἀνατρέπει καθεστῶτα, ἡ παραλογοτεχνία τά συντηρεῖ. Αὐτή ἐδῶ ἡ παραλογοτεχνία βέβαια, γιατί τά ἀδέξια ἀποτελέσματα τῶν ἄδοξων ἐρασιτεχνῶν δέν ἐνοχλοῦν κανέναν, στίς περισσότερες μάλιστα περιπτώσεις ἡ λογοτεχνία κερδίζει ἕναν δέκτη, ἐνῶ τά πονήματα τῶν ἀπό τοῦ ἄμβωνος ἐπαγγελματιῶν ἀποτρέπουν καί κάποιους ἐν δυνάμει ἀναγνώστες.

Κώστας Βούλγαρης

Ἐκλογές καί ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος

Υποτίθεται ὅτι ἡ Βουλή πού θά προκύψει ἀπό τίς ἐκλογές τῆς 9ης Ἀπριλίου θά εἶναι ἀναθεωρητική. Θά ἔχει τήν ἐντολή καί τήν ἀρμοδιότητα νά ἀναθεωρήσει ὀρισμένες διατάξεις τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος.

Δέν θά χρειάζοταν ἄλλη ἀπόδειξη γιά τήν ἐκπτώση τοῦ πολιτικοῦ βίου καί τῆς πολιτικῆς ἀπό τήν ἀντιμετώπιση πού ἐπιφύλλαξαν Κυβέρνηση καί ἀξιωματική ἀντιπολίτευση στήν ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος. Οἱ προτάσεις τους, ὄχι μόνο δέν ἀπασχόλησαν τήν προεκλογική ἐκστρατεία ἀλλά εἶναι παντελῶς ἀσήμαντες καί ἐπουσιώδεις. Καμιᾶ ἰδέα γιά τίς ἀνάγκες τῆς σημερινῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, καμιᾶ ἀνάταση, οὐδεῖς ὀραματισμός. Οὔτε κἀν τά στοιχειώδη, ὅπως ὁ χωρισμός ἐκκλησίας καί κράτους, ἡ (συνταγματική) κατάργηση τῆς θανατικῆς ποινῆς ἢ ὁ τονισμός τῶν κοινωνικῶν δικαιωμάτων. Δέν ἔχει ἀνάγκη ἀπό τέτοιου εἴδους ρυθμίσεις ἡ μετα-ONE ἐποχή.

Ἄν ὅμως ἡ ὑψίστη πολιτική λειτουργία, ὅπως εἶναι ἡ ἀναθεώρηση τοῦ καταστατικοῦ χάρτη τῆς χώρας, δέν ἀπασχολεῖ τήν πολιτική ζωή ἢ περιορίζεται σέ πληκτικές καί ἀδιάφορες τροποποιήσεις, ὅπως ἐπισήμανε ὁ συνταγματολόγος Ἀντώνης Μανιτάκης (*Ἐλευθεροτυπία*, 26-3-2000), τότε σημαίνει ὅτι ἡ πολιτική ἐκφυλίζεται μέσα στήν πεζότητα. Ἀλλά καί ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη καί τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας. Μιά κυβέρνηση δέν εἶναι μόνο ὑπεύθυνη καί ὑπόλογη γιά τόν τρόπο πού χειρίστηκε κατά τή θητεία της τά οικονομικά τῆς χώρας, τήν ἐκπαίδευση, τήν ἄμυνα, τήν ἐξωτερική πολιτική κλπ. Ἡ ποιότητά της κρίνεται ἐπίσης καί ἀπό τόν τρόπο πού ἀντιμετωπίζει τούς θεσμούς. Τό τοπίο πού μᾶς ἀφήνει ἡ κυβέρνηση τῶν «ἐκσυγχρονιστῶν» εἶναι ἓνα τοπίο ἀπολιτικότητας. Ὁ πολίτης εἶναι χρήσιμος μόνο στό νά παρέχει τήν συναίνεσή του. Ἀρκεῖ αὐτό· ὄχι ὅμως καί νά βουλευέται.

Καί νά σκεφτεῖ κανεῖς ὅτι θά περάσουν ἀρκετά χρόνια γιά νά δοθεῖ ἡ δυνατότητα μιᾶς νέας ἀναθεώρησης τοῦ Συντάγματος.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

«ΘΑ ΨΗΦΙΣΩ ΣΗΜΙΤΗ»*

τοῦ Ἁγγελου Ἐλεφάντη

Εἵναι ἀρκετά συνηθισμένο νά ἀκοῦς ἀπό ἀνθρώπους πού τούς ἤξερες ἀριστερούς καί πού οἱ ἴδιοι δέν ἔπαψαν νά αὐτοχαρακτηρίζονται ἀριστεροί ὅτι αὐτή τή φορά θά ψηφίσουν Σημίτη. Παλιότερα, πολλές φορές ἀριστεροί ψήφισαν ΠΑΣΟΚ ἐπικαλούμενοι τήν ἀνάγκη ἀποτροπῆς τοῦ χειρότερου κακοῦ: «ἦ Καραμανλῆς ἦ τά τάνκς», νά φύγει ἡ Δεξιά, νά μὴν ξανάρθει ἡ Δεξιά, νά ξαναφύγει ἡ Δεξιά, κ.ο.κ. Γιά πολλούς μάλιστα ἡ διαρκῆς ἐκλογικὴ τους συμπεριφορά συμπυκνώνεται στό γνωστό ἀνέκδοτο: «χατήρ στοῦν ἓνα, χατήρ στοῦν ἄλλον, δέν ἄδειασα νά κάνου πιδί μί τούν ἄντρα μ».

Σέ τοῦτες τίς ἐκλογές, κι ἀπό πολύ καιρό, ἡ ἐπιχειρηματολογία ἀλλάζει δέν ὑπάρχει ἐπίκληση ἀποτροπῆς τοῦ χειρότερου κακοῦ, π.χ. ἡ Ν.Δ. τοῦ Κ. Καραμανλῆ, ἀλλά κατ' εὐθείαν ἡ θετικὴ ἐπιλογή τοῦ Σημίτη, γιατί αὐτός, λένε, στίς παρούσες συνθήκες ἀντιπροσωπεύει μιά θετικὴ προοπτικὴ, εὐρωπαϊκὴ καί ἐκσυγχρονιστικὴ. Τό ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι διαχωρίζεται ὁ ἀρχηγός τοῦ ΠΑΣΟΚ καί πρωθυπουργός ἀπό τό κόμμα του, τήν κυβέρνησή του, ἀκόμη καί ἀπό τήν ἴδια τήν πολιτικὴ του: Ὁ Σημίτης εἶναι τό «καλό ΠΑΣΟΚ». Κατά τά ἄλλα, αὐτοὶ οἱ ἀριστεροὶ ψηφοφόροι, πού μᾶλλον εἶχαν ψηφίσει Συνασπισμό στίς προηγούμενες βουλευτικὲς ἐκλογές, δέν ἔχουν πάψει νά χαρακτηρίζουν τό ΠΑΣΟΚ κόμμα μέ ὅλες τίς παλιές ἀμαρτίες, μέ ὅλα ἐκεῖνα τά κουσούρια –λαϊκισμός, ἐθνικισμός, ἀντιευρωπαϊσμός– πού ἐπὶ ἐποχῆς Ἀνδρέα Παπανδρέου ἔκαναν ἓναν ἀριστερό τῆς ἀνανέωσης νά διαφοροποιεῖται ριζικά ὡς πρὸς τό ΠΑΣΟΚ.

Παρά ταῦτα, ἐπειδὴ στήν ἐπιχειρηματολογία τους ὁ Σημίτης εἶναι «τό καλό ΠΑΣΟΚ», οἱ πρὸς τό κόμμα του ἰδεολογικές, ὀργανωτικὲς καί πολιτικὲς κριτικὲς ὑποβαθμίζονται. Στήν πραγματικότητά βέβαια αὐτὴ ἡ πρόκριση τοῦ Σημίτη ἐκ μέρους ἀριστερῶν, ἀκόμη καί στελεχῶν τοῦ ΣΥΝ, δέν εἶναι μιά ἀπλή ἐκλογικὴ συμπεριφορά σκοπιμότητος, ἀλλὰ μιά βαθύτερη μετατό-

πιση πρὸς τό ἰδεολογικὸ μὲνῶμα πού ὀνομάζεται κεντροαριστερά καί τοῦ ὁποίου ἡ συγκεκριμένη μορφή στά δεδομένα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτικοῦ συστήματος εἶναι τό ἴδιο τό ΠΑΣΟΚ ἀλλὰ μέ τή βούλα τοῦ Σημίτη. Αὐτὴ ἡ μετατόπιση, τῆς ὁποίας ἐνδείξεις ἐδῶ καί καιρό ὑπάρχουν πολλές, καί στό ἐσωτερικὸ τοῦ ΣΥΝ καί στήν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα, εἶχε ἐκφραστεῖ μέ ρητὸ τρόπο σέ κείμενο πού εἶχαν ὑπογράψει ὀρισμένοι ἀριστεροί, ἀκόμη καί στελέχη τοῦ ΣΥΝ, λίγες ἡμέρες πρὶν ἀπὸ τίς Εὐρωεκλογές τοῦ Ἰουνῆ, μέ τό ὅποιο καλοῦσαν τόν κόσμο νά ψηφίσει ΠΑΣΟΚ. Ὅταν δέ μιλάμε γιά ἰδεολογικὴ μετατόπιση, πρέπει νά τήν ἐννοοῦμε ὡς μιά παραχώρηση στήν κυρίαρχη σήμερα σέ εὐρωπαϊκὸ ἐπίπεδο προοπτικὴ τῆς κεντροαριστερᾶς, πού ἀκραία περίπτωσή της εἶναι ὁ «τρίτος δρόμος». Ὅχι, λοιπόν, ὁ «πρῶτος δρόμος» τῶν κομμουνιστῶν καί τοῦ σταλινισμοῦ, ὄχι ὁ «δεύτερος» τῶν παραδοσιακῶν σοσιαλδημοκρατῶν, ἀλλὰ ὁ σημερινός, τόν ὁποῖο ἀκολουθοῦν μέ παραλλαγές οἱ εὐρωπαϊκὲς κεντροαριστερές κυβερνήσεις, τῆς κυβέρνησης Σημίτη συμπεριλαμβανομένης.

Ἐκλογές πού ἔρχονται, δέν θά ἦταν κακό νά συζητήσουμε λίγο αὐτά τά πράγματα, γιατί ἀλλιῶς τά σενάρια, οἱ ἐκτιμήσεις καί τά «ἐσόμενα» τῶν δημοσκοπήσεων εἶναι ἄνευ νοήματος.

Γιατί λοιπόν τό θά «ψηφίσω Σημίτη» ἢ θά «ψηφίσω κεντροαριστερά» ἢ «θά ψηφίσω τρίτο δρόμο»; Ἄς ἀρχίσουμε μέ τό τελευταῖο.

Ὁ «πρῶτος» καί ὁ «δεύτερος» δρόμος τοῦ σταλινισμοῦ καί τῆς σοσιαλδημοκρατίας εἶχαν ἀπορριφθεῖ κατηγορηματικά ἀπὸ τήν ἀνανεωτικὴ ἀριστερά καί τόν εὐρωκομμουνισμό, ὅταν ἀκόμη οἱ προοπτικὲς αὐτές δέν εἶχαν καταρρεύσει, ὅταν ἀκόμη ἀποτελοῦσαν, γιά τίς εὐρωπαϊκὲς κοινωνίες τουλάχιστον, ἀνοιχτές προοπτικὲς, πιθανότητες, πού στράτευαν στίς γραμμὲς τους σημαντικὲς ἀριστερές δυνάμεις. Καί οἱ δύο δρόμοι ὡστόσο στόν καιρό τους ἦταν δρόμοι γιά τόν σοσιαλισμό, ἦταν στρατηγικὲς καί ὄχι διατριβές ἐπὶ χάρτου. Καί οἱ εὐρωπαϊκὲς εὐρωκομμουνιστικὲς δυνάμεις –με-

* Δημοσιεύτηκε ἀρχικά στήν *Αὐγή*, 27 Φεβρουαρίου 2000.

ταξύ τῶν ὁποίων καί ἡ ἑλληνική ἀνανεωτική Ἀριστερά— τίς εἶχαν ἀπορρίψει ὡς δρόμους πρὸς τόν σοσιαλισμό γιατί ἦταν ἀνέφικτοι καί, κυρίως, ἀπαράδεκτοι, ἀπὸ κάθε ἀποψη. Δέν θά ἐπιμείνω στό σημεῖο αὐτό, ἱστορικής πλέον σημασίας καί μόνο. Ἄπλως νά ὑπενθυμίσω ὅτι ἡ σημερινή ἀνισταλινική καί ἀντισοσιαλδημοκρατική κριτική εἶναι ἐξαιρετικά ἐτεροχρονισμένη, παραβιάζει ἀνοιχτές θύρες, ἐκ τοῦ ἀσφαλούς δέ, εἰκοσι χρόνια καί παραπάνω μετὰ τήν ἐποχή ἐκείνη πού ἀκόμη ὑπῆρχε τέτοιο πρόβλημα. Ἐξάλλου, ἡ κριτική τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς, πού στήν ἑλληνική περίπτωση ἐφτάσε μέχρι καί τή διάσπαση τοῦ ἐνιαίου ἱστορικοῦ ΚΚΕ, ἦταν μιά κριτική ἀπὸ τή σκοπιά τοῦ σοσιαλισμοῦ. Ἐπομένως, σήμερα, ἡ προβολή κάποιου «τρίτου δρόμου», ἐκτός τοῦ ὅτι δέν συνιστᾷ πλέον κριτική τῶν δύο προηγούμενων καθόσον αὐτοί ἐξέλιπαν, δέν ἀποτελεῖ τή σκιαγράφηση ἔστω κάποιου δρόμου πρὸς κάποιον σοσιαλισμό. Ὁ Μπλέρ, ὁ Γκίντενς, ὁ Σρέντερ καί ὁ Σημίτης δέν ἔχουν τέτοιο πρόβλημα. Μπορεῖ ὡς «κεντροαριστεροί» νά προτείνουν ἢ νά ἐπιδιώκουν διάφορους ἐφικτούς καί ἐνίοτε θετικούς στόχους —πιο κάτω γι' αὐτά τά θέματα— ὥστόσο δέν προβάλλουν κάποια σοσιαλιστική προοπτική. Ἡ προοπτική τους εἶναι ἡ ἐλεύθερη ἀγορά καί ἡ διασφάλιση τῆς ἐλεύθερης κίνησης τοῦ ἀγοραίου ἀνθρώπου, τοῦ ἀτομικοῦ ἀνθρώπου, εἴτε αὐτός εἶναι ἐπιχειρηματίας εἴτε χρηματιστής εἴτε ἐργαζόμενος - συνταξιούχος, γιατί καὶ αὐτός ὁ τελευταῖος ὀρίζεται ὡς ἐλεύθερος παίκτης στήν ἀγορά ἀφοῦ τήν κοινωνική του ὑπαρξη καί πρόοδο δέν τήν ὀρίζουν ὁ μισθός - σύνταξη οὔτε οἱ κοινωνικές παροχές, ἀλλά ἡ «δυνατότητα» πού ἔχει εἴτε νά ἐπενδύει τίς ἀποταμιεύσεις του καί τό ὑστέρημά του στά κεφάλαια τῶν ἐπιχειρήσεων (μέρισμα) εἴτε εὐθέως νά τζογάρει στά χρηματιστήρια. Πόσο αὐτή ἡ προοπτική μειώνει τήν ἀνεργία, κλείνει τήν ψαλίδα τῶν εἰσοδημάτων ἢ διασφαλίζει τό καθεστῶς τῆς ἐργασίας ἄς μὴν τό ψάξουμε γιά τήν ὥρα. Σίγουρα πάντως δέν εἶναι μιά σοσιαλιστική προοπτική. Ἄν ὁ κ. Σημίτης τραβάει καί καμία σοσιαλιστική προεκλογική κορώνα, οἱ 400.000 «ξεκρέμαστοι» μικροεπενδυτές τοῦ ΧΑΑ, ἀπὸ τή στάση τῶν ὁποίων ἐξαρτᾶται ἡ ἐπανεκλογή του, ἡ κορώνα αὐτή δέν χαρακτηρίζει σοσιαλιστικά τόν δρόμο του. Ὁ δρόμος του δέν εἶναι οὔτε σοσιαλιστικός οὔτε «κεντροαριστερός» εἶναι χρηματιστηριακός, εἶναι ἀγοραῖος. Κι ὅσοι λένε ὅτι «ψηφίζω Σημίτη», λένε ψηφίζω τό δρόμο τῆς ἀγορᾶς, τό δρόμο τοῦ ἀτομικισμοῦ. Τό «ψηφίζω Σημίτη» δέν συνιστᾷ μιά ἔστω «δεξιόστροφη» παραλλαγή ἀριστερῆς συμπεριφορᾶς, ἀλλά ἀπλούστατα ἐγκατάλειψη τῆς ὁποιασδήποτε ἀριστερῆς ἰδεολογίας μέ ὅλο τό βάρος τῶν σημασιῶν πού ἔχει αὐτή ἡ ἐγκατάλειψη. Γιατί δέν εἶναι ἀνάγκη νά εἶναι κανεῖς ἀριστερός γιά νά τάσσεται ὑπέρ ἐκσυγχρονιστικῶν μέτρων, μπορεῖ νά εἶναι ἀκόμη καί δεξιός. Ἡ Ἀριστερά εἶναι μιά συνολική ὀπτική πού ἐπιζητεῖ τή συνολική ἀναδιοργάνωση τῆς κοι-

νωνίας ὑπέρ τῶν ἐργαζομένων, τοῦ κόσμου τῆς ἐργασίας καί κατὰ τῆς ἐκμετάλλευσης. Δέν εἶναι αὐτή ἡ περίπτωση τῆς κεντροαριστερᾶς.

Καί ἐπειδὴ ἐρχονται ἐκλογές καί, ὑποτίθεται, καλούμαστε νά ψηφίσουμε πολιτικά, ἄς τά δοῦμε ἀπὸ αὐτή τή σκοπιά τά ζητήματα.

Κατ' ἀρχήν, γιατί οἱ πρόωρες ἐκλογές; Ὁ πρωθυπουργός ἐπικαλέστηκε, κατὰ τό Σύνταγμα, ἐθνικούς λόγους. Δέν ὑπάρχει κάποια συνταγματική παρατυπία σ' αὐτό. Τό Σύνταγμα λέει ὅτι, ὅταν ὑπάρχουν ἐθνικοί λόγοι, μποροῦν νά διεξαχθοῦν ἐκλογές πρὶν λήξει ἡ τετραετία. Καί, πάλι κατὰ τό Σύνταγμα, μόνο ἡ κυβέρνηση καί ἡ κυβερνητική πλειοψηφία κρίνουν ἂν ὄντως συντρέχουν ἐπείγοντες καί ἐθνικοί λόγοι ἐπὶ τῶν ὁποίων θά ἀποφανθεῖ τό ἐκλογικό σῶμα. Ὁ κ. Σημίτης ὅμως, ἀπλῶς, ὅπως κάθε ἀστός πολιτικός, μεταβάπτισε τά κομματικά του συμφέροντα σέ ἐθνικά συμφέροντα. Κι ἐπειδὴ, ὡς γνωστόν, τά ἐθνικά συμφέροντα εἶναι ἰερά καί ὑπεράνω ὅλων, καλεῖ τόν ἑλληνικό λαό νά συμμερισθεῖ τά κομματικά του —πολιτικά του— συμφέροντα, δηλαδή τήν ἐκτίμησή του ὅτι ἂν κάνει τώρα ἐκλογές καί ὄχι τόν Σεπτέμβριο θά τίς κερδίσει. Τά περί ΟΝΕ ἦταν ἀπλῶς ἡ πρόφαση καί ἡ συνταγματική κάλυψη. Θαυμάσια θά μπορούσε ν' ἀποφασίσει ὁ ἑλληνικός λαός 4 μῆνες ἀργότερα ποιά κυβέρνηση θά ἐπιθυμοῦσε νά διαχειριστεῖ τά τῆς ΟΝΕ. Τό ζήτημα ἔχει σημασία κατὰ τοῦτο: ὁ ἐκσυγχρονιστής Σημίτης βλέπει τούς θεσμούς μόνο ἀπὸ τή σκοπιά τοῦ κομματικοῦ συμφέροντος. Καί αὐτό δέν εἶναι οὔτε δημοκρατικό, ἀλλά οὔτε καί ἐκσυγχρονιστικό.

Ἐπὶ αὐτῶν ὅμως καί τά πιο σκληρά. Ἡ συμμετοχή στήν ΟΝΕ δέν εἶναι πράξη στιγμιαία. Προϋποθέτει καί συνεπάγεται τήν ἐφαρμογή ἐνός προγράμματος —συνολοποιημένου ἄλλωστε γιά ὅλες τίς χώρες τῆς Ε.Ε. στό ἐπίπεδο τῶν κεντρικῶν τῆς ὀργάνων— πού πρέπει νά ἀκολουθηθεῖ μετὰ τίς ἐκλογές, ἀπὸ τό ὅποιο θά ἐξαρτηθεῖ ὄχι ἡ ἔνταξη στήν ΟΝΕ ἀλλά ἡ διαβόητη «διατηρησιμότητα». Αὐτό σημαίνει ὅτι στήν ΟΝΕ ἐποχή θά ὑπάρξει πλήρης ἀπελευθέρωση τῆς οἰκονομίας καί ἰδιωτικοποίηση, ἄμεση ἢ ἕμμεση, τῶν τομέων τῆς οἰκονομίας κρατικῆς εὐθύνης: τηλεπικοινωνίες, ἠλεκτρικό ρεῦμα, μεταφορές, χρηματοπιστωτικές ὑπηρεσίες καί διαδικασίες, ἄρση προστατευτικῶν ρυθμίσεων στήν ἀγορά ἐργασίας, ἡ περιβόητη ἐλαστικότητα καί ἀασχολησιμότητα» —πόσο βάρβαρη ἡ λέξη ἂν δέν ἦταν ἀπείρως πιο βάρβαρη ἡ πραγματικότητα πού προσημαίνει— μεταβολή τοῦ συστήματος κοινωνικῆς ἀσφάλισης πού θά συνδεθεῖ μέ τόν ἰδιωτικό τομέα καί σέ ὀρισμένες περιπτώσεις θά ὑπαχθεῖ σ' αὐτόν. Πέραν ὥστόσο ἀπὸ τά θέματα πού συνδέονται μέ τήν ΟΝΕ, μετὰ τῶν ὁποίων τό εὐρῶ, πού σημαίνει πλήρη ἀρμοδιότητα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Κεντρικῆς Τράπεζας καί δραστικό περιορισμό τῶν περιθωρίων τῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος, ὑπάρχουν καί ἄλλα ἐξίσου κεφαλαιώδη: ὁ κεφαλοθραύστης κατὰ τῶν κεφαλῶν μαθητῶν καί

εκπαιδευτικῶν πού ὀνομάζεται μεταρρύθμιση Ἀρσένη - ἄλλη «διατηρησιμότητα» καί αὐτή-, τὰ ἐξοπλιστικά προγράμματα τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Ἀμυνας καί οἱ S-300 πού φαλκιδεύουν τίς δυνατότητες τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, τό «μακεδονικό» πού τελεῖ ὑπό καθεστῶς μουγκῆς ἐκεχειρίας, ἡ ὑποταγή στό ΝΑΤΟ καί ἡ συμμετοχή τῆς χώρας στόν πόλεμο τοῦ Κόσοβο, τό Ἐθνικό Σύστημα Ὑγείας.

Ἄν ἰδεολογικά «ψηφίζω Σημίτη», σημαίνει μετατόπιση πρὸς τὴν ἀγοραία λογική, ὑποταγή στὴν παγκοσμιοποίηση καί τὸν νατοϊσμό ἀμερικανοευρωπαϊκῆς κατασκευῆς καί προελεύσεως, ἂν κοινωνικά σημαίνει προσχώρηση στὴ λογική τοῦ κεφαλαίου καί ἀποθεμελίωση ἐκείνων τῶν ἐρεισμάτων πού θά τροφοδοτοῦσαν ἀντιστάσεις καί ἴσως ἄλλες προοπτικές, πολιτικά σημαίνει ἐνίσχυση ἐκείνης τῆς πολιτικῆς δυνάμεως πού ἀναδεικνύεται σέ ὄργανο αὐτῶν τῶν πολιτικῶν καί κοινωνικῶν μεταλλάξεων. Αὐτὴ ἡ πολιτικὴ δύναμη ὀνομάζεται ΠΑΣΟΚ, ἴδιας ἄλλωστε ὑφῆς ὡς πρὸς τοὺς στόχους μέ τὴ Ν.Δ. Ἡ μεταβάπτιση ἀπὸ ὀρισμένους ἀριστεροῦς τοῦ ΠΑΣΟΚ σέ «Σημίτη», ὁ διαχω-

ρισμός τοῦ κόμματος ἀπὸ τὸν ἡγέτη του δέν εἶναι παρὰ ἓνας ἐξωραϊσμός πού προσπαθεῖ νά ἐξαλείψει τοὺς μουστακοφόρους πρασινοφρουρούς τοῦ παρελθόντος. Γιά τό παρόν - μέλλον ἀλλά καί γιά τό παρελθόν. Ἀποσυνδέεται ἔτσι ὁ σημερινός ἀρχηγός τοῦ ΠΑΣΟΚ ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ κόμματός του, μιά ἱστορία στὴν ὁποία ὁ ἴδιος σὺδέποτε διαφοροποιήθηκε, μιά ἱστορία στὴν ὁποία εἶναι δραστήριος συναυτουργός καί στὴν ὁποία οἱ ἀριστεροὶ τῆς ἀνανέωσης βρέθηκαν ἀντιμέτωποι.

Ἀλλάζουμε οἱ ἄνθρωποι, εἶναι ἀλήθεια. Πρὸς τό καλὸ καί πρὸς τό κακὸ. Καί εἶναι βέβαια λυπηρὸ νά διαπιστώνει κανεὶς ἀλλαγές πρὸς κατευθύνσεις πού εἶναι εὐθέως ἀναιρετικές τῆς ἀριστερῆς ιδιότητος. Ἀλλά εἶναι ἀκόμη πιὸ λυπηρὸ τό νά μὴ συνειδητοποιοῦμε τὸν χαρακτήρα τῶν ἀλλαγῶν πού συμβαίνουν σέ πρόσωπα καί πράγματα.

Εἶναι ἀνάγκη, κυρίως γιά λόγους δικῆς μας αὐτογνωσίας, νά συνειδητοποιήσουμε τί σημαίνει αὐτὸ τό «θά ψηφίσω Σημίτη», κυρίως νά τό συνειδητοποιήσουμε ὅσοι δέν θά ψηφίσουμε Σημίτη.

ΨΗΦΙΖΟΥΜΕ ΣΗΜΙΤΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟ ΤΟΥ ΘΗΡΙΟΥ

τοῦ Χαράλαμπου Γολέμη

Ότι εἶχαμε νά μάθουμε ἀπό τίς δημοσκοπήσεις σχετικά μέ τίς προβλέψεις τῶν ἐκλογολόγων γιά τό ποιός θά μᾶς κυβερνήσει τά ἐπόμενα τέσσερα χρόνια, τό μάθαμε. Τά ἐπόμενα νέα θά ἔρθουν ἀπό τό «ἔξιτ πόλ» τοῦ Νικολακόπουλου, ἀφοῦ ἐμεῖς θά ἔχουμε ἤδη ρίξει δαγκωτό στήν κάλπη τό ψηφοδέλτιο τοῦ Συνασπισμοῦ καί τῶν ἄλλων ἀριστερῶν δυνάμεων. Μέχρι τώρα, πάντως, οἱ εἰδικοί ἔχουν βγάλει διακόσιες φορές πρωθυπουργό τόν Σημίτη καί ἐρίζουν μόνο γιά τή μικρή λεπτομέρεια ἂν πρώτο κόμμα θά εἶναι τό ΠΑΣΟΚ ἢ ἡ ΝΔ, ἀφοῦ ἡ μεταξύ τους διαφορά βρίσκεται στό ἐπίπεδο τοῦ στατιστικοῦ λάθους. Ἀπό ὅ,τι φαίνεται, οἱ δεκαπέντε κεντροαριστεροί φίλοι πού πηγαινοέρχονται, φωτογραφιζόμενοι καί βιντεοσκοπούμενοι, μεταξύ Μαξίμου καί Χαριλάου Τρικούπη θά ἀνησυχοῦν μέχρι τήν τελευταία στιγμή, ἀφοῦ ὅλα θά ἐξαρτηθοῦν ἀπό τή συμπεριφορά τῶν ταλαντευόμενων ψηφοφόρων.

Δέν χρειάζεται νά εἶναι κανείς εἰδικός γιά νά γνωρίζει ὅτι στήν ἐπιλογή ἑνός μεγάλου μέρους τῶν ἀναποφάσιστων, ἀλλά καί κάποιων χαλαρά ἀποφασισμένων συμπολιτῶν μας, κρίσιμο ρόλο θά παίξει ἡ πορεία τοῦ χρηματιστηρίου. Πῶς ἀλλιῶς θά μποροῦσε νά γίνει, στήν ἐποχή τοῦ «τέλους τῶν ἰδεολογιῶν», ὅταν οἱ κωδικοί τῶν χρηματιστηριακῶν ἐταιρειῶν ἔχουν ξεπεράσει τό ἑκατομμύριο καί οἱ «ἐγκλωβισμένοι» ὑπολογίζονται στίς τριακόσιες χιλιάδες; Ἔτσι, ἂν μέχρι τήν Παρασκευή 7 Ἀπριλίου οἱ τιμές τῶν μετοχῶν στό ΧΑΑ ἔχουν ἀνακάμψει σέ ικανοποιητικό βαθμό, ὥστε νά μειωθεῖ ἡ χασούρα πολλῶν μικροεπενδυτῶν/μικροκερδοσκόπων καί νά δημιουργηθοῦν εὐνοϊκές προσδοκίες γιά τό μέλλον, τότε τό πιθανότερο εἶναι ὅτι οἱ περισσότεροι ἐξ αὐτῶν θά στηρίξουν ἐκλογικά τό ΠΑΣΟΚ. Στήν ἀντίθετη περίπτωση, μᾶλλον θά προτιμήσουν τή ΝΔ. Νά λοιπόν πού στήν Ἑλλάδα τοῦ 2000, βλέπουμε νά ἐπιβεβαιώνονται στήν πράξη ὅσοι ὑποστηρίζουν

τόν ἄρρηκτο δεσμό πού ὑπάρχει μεταξύ δημοκρατίας καί ἀγορῶν, δηλαδή καπιταλισμοῦ. Ἡ ἐκλογική συμπεριφορά τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν δέν εἶναι συνδεδεμένη πιά μόνο μέ τά ρουσφέτια, τήν πλύση ἐγκεφάλου τῆς τηλεόρασης, τήν κινδυνολογία, τίς προτιμήσεις τῶν διαπλεκόμενων συμφερόντων καί τοῦ «ξένου παράγοντος» ἢ τήν ἰσχὺ τοῦ χρήματος ὑποψηφίων καί κομμάτων, ἀλλά καί μέ τήν ἐλεύθερη προσφορά καί ζήτηση μετοχῶν στή χρηματιστηριακή ἀγορά. Προοδεύουμε.

Στίς σύγχρονες κοινωνίες τοῦ ἀναπτυγμένου καπιταλισμοῦ, τό κράτος γενικῶς δέν παρεμβαίνει στίς ἀγορές, ἐκτός καί ἂν θέλει νά τίς ἀναπτύξει ἀπελευθερώνοντας τες ἀπό περιττούς κοινωνικούς ἐλέγχους ἢ ἀπό τίς πιέσεις «συντεχνιακῶν» συμφερόντων, ὅπως π.χ. «παράλογων» συνδικαλιστικῶν διεκδικήσεων. Θεωρώντας ὅτι «ἀποτελοῦν θεσμούς καί μηχανισμούς ἄκρως ἀποδοτικούς γιά τίς κοινωνίες», ὅπως διαπιστώνει καί ὁ Νίκος Χριστοδουλάκης στήν κατά τῆς ἀριστερῆς «ἀγοραφοβίας» συνέντευξη πού ἔδωσε τήν Κυριακή 19 Μαρτίου στήν *Καθημερινή*, τίς ἀφήνει στήν ἡσυχία τους γιά τό καλό τῆς οἰκονομίας καί τῆς δημοκρατίας. Ἡ ἀποφυγή κρατικῆς παρέμβασης ἰσχύει, πολύ περισσότερο, στήν περίπτωση τῶν «ᾠριμων» χρηματιστηριακῶν ἀγορῶν. Σ' αὐτές οἱ ἐπενδυτές ἐπιτελοῦν ἀπολύτως ἐλεύθερα τό κοινωφελές ἔργο τους, ἀνταλλάσσοντας μέ τίς κοινωνίες τά κατάλληλα ἀγοραῖα μηνύματα. Ἔτσι, ὅταν πέφτει ὁ πληθωρισμός, ἀνακοινώνονται ἐργασιοκτόνες συγχωνεύσεις καί «ἀναδιαρθρώσεις» ἢ ἐπιβεβαιώνεται ἡ ἐμμονή τῶν κυβερνήσεων στήν ἀπορύθμιση τῶν ἐργασιακῶν σχέσεων, στόν «ἐξορθολογισμό» τοῦ ἀσφαλιστικοῦ συστήματος ἢ στίς αὐστηρές δημοσιονομικές καί εἰσοδηματικές πολιτικές, οἱ τιμές τῶν μετοχῶν ἀνεβαίνουν. Ὅταν, ἀντίθετα, διαπιστώνε-

ται ότι ύπάρχει κίνδυνος παρέκκλισης από τή μοναδική οικονομική σκέψη, κυρίως λόγω τής παρέμβασης του λαϊκού παράγοντα, οι τιμές πέφτουν.

Τά χρηματιστήρια, παρά τό γεγονός ότι συνοδεύουν τόν καπιταλισμό από τή γέννησή του, δέν είχαν πάντοτε τήν ίδια σημασία στην οικονομική ζωή των αναπτυγμένων χωρών μέ αυτήν πού έχουν σήμερα. Ειδικά, στίς ευρωπαϊκές χώρες, πλήν Βρετανίας, θά μπορούσε νά ύποστηρίξει κανείς ότι ήταν ένας μάλλον περιθωριακός θεσμός. Ή αλλαγή πού παρατηρείται, τά τελευταία χρόνια, μέ τίς κοινωνίες νά ζούν καθημερινά στον παλμό των αγορών «άξιων» του Λονδίνου, τής Φρανκφούρτης, του Παρισιοϋ, αλλά και τής Νέας

Ύορκης και του Χόνκ-Κόνγκ, δέν είναι αποτέλεσμα μόνο τής παγκοσμιοποίησης τής αγοράς χρήματος, αλλά όφείλεται και σε δύο πρόσθετους λόγους. Ό πρώτος άφορα στην εφαρμογή στην Ευρώπη και σε όλο τόν κόσμο των γνωστών μονεταριστικών, νεοφιλελεύθερων πολιτικών. Οι πολιτικές αυτές, διατηρώντας μέ κάθε θυσία (λιτότητα, ανεργία, φτώχεια) τόν πληθωρισμό σε χαμηλά επίπεδα, ώθούν τά επιτόκια των καταθέσεων και των κρατικών όμολόγων προς τά κάτω, μέ αποτέλεσμα οι άποταμειντές νά στρέφονται προς τίς ύψηλότερες άποδόσεις των μετοχών. Ή βεβαιότητα ότι ό στόχος του πληθωρισμοϋ δέν θά εγκαταλειφθει, άφ' ενός λόγω τής πολιτικής βούλησης των κυβερνήσεων

καί ἀφ' ἑτέρου ἐξ αἰτίας τῆς ἀδυναμίας τῶν ἐργατικῶν κινήματων νά ἀντισταθοῦν στήν καθήλωση τῆς ἀμοιβῆς ἐργασίας, ἀπομακρύνει τούς ἀποταμειυτές ἀπό τίς τράπεζες, σπρώχνοντάς τους στά χρηματιστήρια.

Ἡ σταδιακή ἐξάπλωση στήν Εὐρώπη τοῦ ἀμερικανικοῦ ἢ μᾶλλον τοῦ ἀγγλοσαξωνικοῦ καπιταλιστικοῦ μοντέλου ἀποτελεῖ τόν δεύτερο λόγο ἐνίσχυσης τῶν χρηματιστηρίων. Μέχρι πρὶν λίγα χρόνια, οἱ οἰκονομίες τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν ἦταν «τραπεζοκεντρικές». Οἱ βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις, ὅταν ἤθελαν νά ἐπενδύσουν, ζητοῦσαν δάνεια ἀπό τίς τράπεζες, μέ τίς ὁποῖες εἶχαν ἀναπτύξει, ἰδιαίτερα στή Γερμανία, στενοὺς δεσμούς. Οἱ Εὐρωπαῖοι καπιταλιστές προτιμοῦσαν τή σταθερότητα τοῦ τραπεζικοῦ δανεισμοῦ ἀπό τήν ἀναζήτηση κεφαλαίων στίς ἀσταθεῖς χρηματιστηριακές ἀγορές, ὁ ὁποῖος ὡς ἀποτέλεσμα θά εἶχε τήν ἐξάρτηση τῶν ἐπιχειρηματικῶν τους σχεδίων κυρίως ἀπό τὰ κερδοσκοπικά κίνητρα τῶν μετόχων/ἐπενδυτῶν, πού ἡ μόνη τους σκοτοῦρα εἶναι πῶς θά αὐξήσουν τὰ βραχυπρόθεσμα κέρδη τους.

Τό τελευταῖο διάστημα, ἡ κατάσταση ἄρχισε νά ἀλλάζει, μέ τούς ἐπιχειρηματίες νά στρέφονται ὄλο καί περισσότερο στό χρηματιστήριο, γιά λόγους πού ὁ χῶρος δέν μοῦ ἐπιτρέπει νά ἀναπτύξω. Ἡ οὐσία, πάντως, εἶναι ὅτι αὐξηση τοῦ μετοχικοῦ κεφαλαίου, μέσω τῆς ἐκδοσης μετοχῶν καί τῆς διασποράς τους διά τοῦ χρηματιστηρίου στό εὐρὺ κοινό, ἀποτελεῖ σήμερα μιά πολύ σημαντική πηγή ἀντλήσης ἐπενδυτικῶν πόρων γιά πολλές εὐρωπαϊκές ἐπιχειρήσεις.

Μέ τούτα καί μέ τ' ἄλλα, ἓνα εἶναι βέβαιο: «ἐκσυγχρονισμός» τῶν οἰκονομιῶν χωρίς ἐνίσχυση τῶν χρηματιστηρίων δέν νοεῖται στή σημερινή περίοδο τοῦ παγκοσμιοποιούμενου, στή βάση τοῦ ἀμερικανικοῦ μοντέλου, νεοφιλελεύθερου καπιταλισμοῦ. Γι' αὐτό, οἱ κυβερνήσεις καί οἱ λοιπές ἀρμόδιες ἀρχές στήν Εὐρώπη καί παντοῦ πασχίζουν γιά τήν ὁμαλή λειτουργία τοῦ θεσμοῦ, μέ τή διατήρηση μιᾶς ἀνοδικῆς πορείας τῶν τιμῶν τῶν μετοχῶν χωρίς ἐντονες διακυμάνσεις, οἱ ὁποῖες προστιθέμενες στίς ἐνδογενεῖς ἀνισοροπίες τῆς «πραγματικῆς» καπιταλιστικῆς οἰκονομίας μποροῦν, σέ δεδομένη στιγμή, νά δημιουργήσουν ἐπικίνδυνες καταστάσεις. Ὅμως, ἡ ἐξασφάλιση τῆς ὁμαλῆς ἀνοδικῆς πορείας τῶν μετοχῶν δέν εἶναι καθόλου εὐκόλο ἐργο, ἀφοῦ τό χρηματιστήριο ὡς καπιταλιστική ἀγορά εἶναι ἄτιμο πράγμα, δέν ἔχει μέσα. Ἡ συμπεριφορά του εἶναι ἀπρόβλεπτη, μοιάζει, ἂν μοῦ ἐπιτρέπεται ἡ βλάσφημη παρομοίωση, μέ αὐτήν ἐνός ἄγριου ζώου, ἐνός κτήνους μετά συγχωρήσεως. Πάει ὁ τουρίστας στή ζούγκλα γιά σαφάρι καί ξεθαρρεμένος ἀπό τήν ἠρεμία τῶν θηρίων πού εἶναι ξαπλωμένα στόν ἥλιο, κατεβαίνει νά τὰ φωτογραφίσει. Ὅλα πᾶνε καλά, μέχρι πού ξαφνικά ἓνα ἐξ αὐτῶν παρατάει τήν ἡλιοθεραπεία καί τοῦ ἐπιτίθεται. Βογγώντας λίγο ἀργότερα στό κρεβά-

τι τοῦ πόνου, ὁ τουρίστας ἀναρωτιέται τί πῆγε στραβά. Ὡς ἐχέφρων ἄνθρωπος, εἶχε ἀκολουθήσει μέ θρησκευτική προσήλωση τίς ὁδηγίες τοῦ τουριστικοῦ ὁδηγοῦ. Δέν φόραγε ἄσπρα ρούχα, δέν ἔκανε θόρυβο, δέν ἔτρωγε, ἀλλά παρ' ὅλα αὐτά τό θηρίο γιά κάποιον ἀπροσδιόριστο λόγο τοῦ ὄρμησε. Ἔτσι εἶναι τὰ θηρία. Τά ἄγρια ἐνστικτά τους δέν ἐπιτρέπουν ἀσφαλεῖς ἐκτιμήσεις γιά τή συμπεριφορά τους.

Οἱ διάφορες χῶρες διατρέχουν σήμερα περισσότερους κινδύνους ἀπό τόν τουρίστα τῆς ζούγκλας, ἀφοῦ ἔχουν βάλει τό ζῶο τῆς χρηματιστηριακῆς ἀγορᾶς στήν αὐλή τους, θεωρώντας ὅτι τό ἔχουν ἐξημερώσει, τό ἔχουν κάνει κατοικίδιο. Τό ποτίζουν καί τό ταΐζουν μέ νεοφιλελεύθερες τροφές, ἀποφεύγουν νά τό ἐνοχλοῦν μέ ἄστοχες παρεμβάσεις καί νομίζουν ὅτι ἔτσι ἔχουν ἤσυχο τό κεφάλι τους. Μέχρι πού ξαφνικά, γιά ἄγνωστη αἰτία, τό κατοικίδιο ἐξαγριώνεται, ξαναγίνεται «κτῆνος» καί τότε ἄντε νά τό μαζέψεις. Τά παραδείγματα τῆς «Μαύρης Δευτέρας» 19ης Ὀκτωβρίου 1987, ὅταν κατέρρευσαν τιμές τῶν μετοχῶν στό χρηματιστήριο τῆς Νέας Ὑόρκης, σημειώνοντας 32% μείωση σέ σχέση μέ τό επίπεδο πού βρισκόταν τήν 13η Ὀκτωβρίου ἢ τῆς πρόσφατης κρίσης στή Νοτιανατολική Ἀσία (γιά νά μήν ἀναφερθῶ στό γεγονός τοῦ κρᾶχ τοῦ 1929), εἶναι ἐνδεικτικά.

Στήν Ἑλλάδα, τό θηρίο τῆς χρηματιστηριακῆς ἀγορᾶς εἶναι ἀκόμα πιό ἐπικίνδυνο, ὅπως ἀποδεικνύεται καί ἀπό τίς πρόσφατες ἐξελίξεις. Αἰτία εἶναι ἡ ἀνάπτυξη του μέ πολύ γρήγορο ρυθμό, τόσο γρήγορο ὅσο καί αὐτός τῆς μετατροπῆς τοῦ ΠΑΣΟΚ ἀπό τριτοκοσμικό λαϊκιστικό κεντρῶο κόμμα σέ εὐρωπαϊκό κεντρῶο κόμμα μπλεορρεντερικῆς τύπου. Ὁ συνδυασμός νεοφιλελεύθερων πολιτικῶν μέ τή βαλκανική ψυχολογία τῆς ἀρπαχτῆς, μπορεῖ νά ἀνέβασαν τό καλοκαίρι τίς τιμές τῶν μετοχῶν στήν στρατόσφαιρα, ἀλλά ἡ ἐν συνεχείᾳ μεγάλη πτώση τους ἀπέδειξε ὅτι ἔχουμε ἀκόμα πολύ δρόμο μέχρι νά μετατραπῆ ἡ Ἑλλάδα σέ μιά σύγχρονη «λαϊκή» καπιταλιστική δημοκρατία. Οἱ ἐλπίδες γιά τήν πραγματοποίηση αὐτοῦ τοῦ στόχου, πού ὡς γνωστόν ἀποτελεῖ συνέχεια τῶν παλαιότερων ὁραμάτων τῆς ἀνανεωτικῆς ἀριστερᾶς, παραπέμπονται στή νέα τετραετία. Ἄν ὅλα πᾶνε καλά, τότε μποροῦμε νά αἰσιοδοξοῦμε ὅτι τή νέα τετραετία τό ἑλληνικό χρηματιστήριο θά συμπεριφέρεται ὡς ὄριμος καπιταλιστικός θεσμός. Ἐκσυγχρονιζόμενο, θά μετατραπῆ ἀπό βαλκανικό σέ εὐρωπαϊκό θηρίο. Αὐτός εἶναι, πράγματι, ἓνας σοβαρός λόγος γιά νά ψηφίσουν κάποιον ἀριστεροῦ Σημίτη.

Η ΓΙΑΓΙΑ ΤΟΥ ΜΙΚΡΟΥΤΣΙΚΟΥ ΚΑΙ Ο ΑΝΤΟΡΝΟ

της Ελένης Πεοδικούρη

Τό τεύχος Μαρτίου του περιοδικού *Μετρό* φιλοξενεί ένα αφιέρωμα με τίτλο «Ένα χρόνο μετά» για την επέτειο της σύλληψης του Ότσαλάν. Τό αφιέρωμα περιλαμβάνει κείμενα αυτών που πρωτοστάτησαν στην κίνηση πολιτών «Πρώτη Μάρτη», ή οποία ιδρύθηκε με την άφορμή της σύλληψης του Ότσαλάν, επανεμφανίστηκε επ' ευκαιρία των βομβαρδισμών της Γιουγκοσλαβίας και έκτοτε έπεσε σε άχρησία, εάν εξαιρέσουμε τό γεγονός ότι κάποιοι εκ των συμμετασχόντων πολιτεύονται τώρα με τό εθνικιστικό-νεορθόδοξο πλέον ΚΚΕ. Σκοπός του αφιερώματος είναι νά αποκαταστήσει τή φωνή αυτής της «κοινωνίας πολιτών» απέναντι στους «έξ επαγγέλματος αγαπητικούς της εξουσίας» που τήν λειδώρησαν. Λόγος αυτής της απόπειρας αποκατάστασης είναι τό πολύτιμο του συγκεκριμένου έγχειρήματος για τή δημοκρατία και τήν «ψυχή της πατρίδας μας».

Μέσα από μία σούπα συναισθηματικών και συνωμοσιολογίας απ' όπου απουσιάζει οποιαδήποτε απόπειρα πολιτικής ανάλυσης των γεγονότων που επικαλούνται οι συγγραφείς των κειμένων, παρελάνουν προσωπικές απογοητεύσεις, τό Όλοκαύτωμα, ή Αντιγόνη, οι Ζαπατίστας, οι παρέες των φίλων, τό Πολυτεχνείο, ή ψυχή του λαού μας και ή γιαγιά του Μικρούτσικου. Κάτω όμως από αυτό τό γραφικό πρώτο επίπεδο σχηματοποιείται μία προσπάθεια διάκρισης των ανθρώπων σε καλούς και κακούς, σε δημοκράτες και φασίστες, σε «δικούς μας» και «συνεργάτες των άλλων».

Αυτή ή διάκριση, έφόσον είναι ήθικου τύπου, προϋποθέτει ένα μέτρο τό οποίο νά μπορεί νά μετρήσει τήν καλοσύνη και τήν κακία των ανθρώπων. Οι συγγραφείς των κειμένων επικαλούνται τόν θεμελιακό χαρακτήρα των γεγονότων της σύλληψης του Ότσαλάν (πρωτίστως) και των βομβαρδισμών του ΝΑΤΟ κατά της Γιουγκοσλαβίας (δευτερευόντως), δηλονότι, επαναλαμβάνεται κατά κόρον, κανείς δέν μπορεί νά

παραμένει ό ίδιος άνθρωπος κατόπιν τούτων. Έξ ου και τό «μετά» του τίτλου: ό θεμελιακός χαρακτήρας των προαναφερθέντων γεγονότων χωρίζει τόν χρόνο της ζωής και της σκέψης μας σε πριν και μετά. Όσοι δέν τό αντιλαμβάνονται, δηλαδή όσοι δέν συμφωνούν με τούς συγκεκριμένους ανθρώπους της τέχνης και του λόγου, είναι προδότες, πουλημένοι, υπηρέτες της εξουσίας με «λάιτ κουλτούρα» και «λιπαρή ήθική» (sic).

Γιατί όμως ό χαρακτήρας των εν λόγω γεγονότων νά είναι τόσο θεμελιακός, τό ίδιο θεμελιακός όπως αυτός του Όλοκαυτώματος σύμφωνα με τήν Καρυστιάνη, ώστε νά χωρίζει τά πράγματα σε πριν και μετά; Γιατί έτσι αισθάνθηκαν ό Τσακνής, ό Μικρούτσικος και οι υπόλοιποι συγγραφείς του αφιερώματος. Γιατί ή ντροπή και ή όργή που ένιωσαν ήταν πρωφανείς και τούς συγκλόνησαν. Τό μέτρο της διάκριση, λοιπόν, δέν είναι τά γεγονότα που επικαλούνται, αλλά αυτοί οι ίδιοι.

Όταν ό Αντόρνο άναρωτιόταν αν και με ποιόν τρόπο μπορούμε νά κάνουμε φιλοσοφία ή ποίηση μετά τό Όουσβιτς, ή όταν έθετε τό δραστικότερο και «λιγότερο πολιτιστικό ερώτημα αν και κατά πόσον μπορούμε νά συνεχίσουμε νά ζούμε μετά τό Όουσβιτς», δέν έμφορείτο ούτε από τό γεγονός ότι ήταν Έβραϊός, ούτε από τόν προσωπικό του συγκλονισμό, ούτε από τίς τύψεις του ότι ό ίδιος γλύτωσε τήν κόλαση. Τό ερώτημά του εκκινούσε από τήν αναπόφευκτη διαπίστωση ότι όλη ή δυτική σκέψη, ό πολιτισμός μας εν τέλει, στηριζόταν σε κάτι που κατέρρευσε, χοντρικά στην πίστη ότι ή ανθρώπινη συνείδηση μετείχε μιας (άγαθής) υπερβατικότητας. Αφότου ή ανθρώπινη συνείδηση κατασκέυασε μέσω του δικού της κακού τήν κόλαση, κατέστη πλέον άδύνατη ή συμπιλίωση της ανθρώπινης έμπειρίας με τήν όποια υπερβατικότητα επικαλείτο ή παραδοσιακή μεταφυσική. Για νά τό πω άλλιώς, τό μέτρο που ήταν ή ιερότητα της ανθρώπι-

νης ζωῆς, ἡ ἀξία πού λεγόταν Ἀγαθό, Ἠθική, Ἐλευθερία, καλεῖται πλέον νά μετρηθεῖ ἀπό τήν ἀρνησή της, ἐξ οὗ καί τό (σχεδόν) ἀδύνατον τοῦ ἐγχειρήματος.

Γιατί χαρακτηριστικό τοῦ μέτρου εἶναι ὅτι μετράει τά πράγματα, ἀλλά δέν μετριέται ἀπό τίποτα. Τό βάρος τῶν πραγμάτων, γιά παράδειγμα, μετριέται σέ κιλά, ἀλλά τό κιλό δέν μετριέται σέ κιλά, οὔτε σέ τίποτε ἄλλο. Μετράει χωρίς νά μετριέται. Ἐδῶ ἐγκυριαί τό πρόβλημα πού ἔχει ὁ Πλάτων μέ τό πρωταγόρειο «πάντων χρημάτων μέτρον ἀνθρώπος». Ἄν εἶναι ὁ ἀνθρώπος πού μετράει τά πράγματα, τότε δέν μπορεῖ πιά νά μετρηθεῖ ἀπό τίποτα, καθίσταται ἀμετρος. Ἄμετρο ὅμως, λέει ὁ Πλάτων, δέν μπορεῖ νά εἶναι παρά μόνο τό ἀπόλυτο καί τό ἀνυπόθετο, αὐτό πού σήμερα θά ὀνομάζαμε «ἀξία», καί ὁ ἀνθρώπος δέν εἶναι οὔτε ἀπόλυτος, οὔτε ἀνυπόθετος, ἔτσι ἡ ἀναγωγή του σέ μέτρο μπορεῖ νά ἀποδειχθεῖ πηγὴ κακῶν. Γιά νά δώσω ἕνα σημερινό παράδειγμα, τό χρῆμα δέν εἶναι παρά ἕνα μέσον συναλλαγῆς. Ἀπό τήν στιγμή ὅμως πού

Ἀπέναντι σέ ὅλους πού ὅσοι συνεχίζουν νά δροῦν μέσω τῆς σκέψης καί τοῦ λόγου ὀρθῶναι, τό ἀνάστημά του ὁ στιβαρός, γενναϊόδωρος, προικισμένος μέ ἱερή τρέλα καί ἐμφυτῆ ἀντιστασιακότητα ἑλληνικός λαός, ὁ ὁποῖος, μαζί μέ τόν Μικρούτσικο καί τούς ὑπόλοιπους, καταθέτει «τήν ψυχὴ του» καί ὄχι κάποια ὑποπτη ἐπεξεργασία ἐννοιῶν καί ἰδεῶν. Μόνο πού οἱ λαοὶ δέν ἔχουν ψυχὴ. Ψυχὴ ἔχουν οἱ ἄνθρωποι.

καθίσταται τό μέτρο τῆς κοινωνίας καί τῆς πολιτικῆς, τῆς ζωῆς μας ἐν τέλει, γίνεται ἀμετρο: ἀντὶ νά μετριέται μετράει. Γι' αὐτό μᾶς τρομάζει τόσο ἡ ἀναγωγή του σέ κύριο τῆς ζωῆς μας.

Ἡ παρέκβαση περὶ τοῦ μέτρου μοῦ φάνηκε ἀναγκαία γιατί μπορεῖ νά μᾶς ὑποδείξει τό κοινὸ στοιχεῖο πού ἐνώνει τά μέλη τῆς «Πρώτης Μάρτη» μέ τούς ὑπερασπιστὲς τῶν βομβαρδισμῶν τῆς Γιουγκοσλαβίας στή Δύση. Στούς ὑπερασπιστὲς αὐτοὺς συγκαταλέγω μόνο τούς ἰδιῶτες καί ὄχι τούς πολιτικούς. Δέν ἔχω τήν παραμικρὴ ἀμφιβολία ὅτι οἱ βομβαρδισμοὶ ἐγιναν ἀποκλειστικά καί μόνον γιά πολιτικούς καί ὄχι γιά ἀνθρωπιστικούς λόγους, καί ὅτι οἱ πολιτικοὶ μετὰ λόγου γνώσεως ψεύσθηκαν, ἀπέκρυψαν, προπαγάνδισαν. Πιστεύω ὅμως ὅτι οἱ ἐξω-πολιτικοὶ ὑπερασπιστὲς τῶν βομβαρδισμῶν, ἀκόμα καί οἱ πιὸ ἀγοραῖοι καί καιροσκόποι, ὅπως οἱ Γάλλοι νεοφιλόσοφοι, ἦταν πεπεισμένοι γιά τόν ἀνθρωπιστικὸν τοῦ πράγματος.

Γιά νά τό καταλάβουμε αὐτό πρέπει νά δοῦμε ὅτι

τό Ὀλοκαύτωμα ἔχει στή Δύση ἕνα βάρος –μέ πιὸ διανοητικὸ τρόπο στήν Ἑυρώπη, πιὸ μυθολογικὸ στήν Ἀμερικὴ– πολὺ μεγαλύτερο ἀπ' ὅ,τι στήν Ἑλλάδα. Στή Δύση ἡ ἐνοχὴ πού ὀφείλει νά βαραίνει ὅλους μας ἔχει γίνεи συγκροτητικὸ στοιχεῖο τοῦ δημόσιου λόγου, στήν Ἑλλάδα, γιά λόγους πού δέν εἶναι τοῦ παρόντος, δυστυχῶς ὄχι ἀκόμα. Τό συγκροτητικὸ αὐτὸ στοιχεῖο διατυπώνει ὁ Ἀντόρνο ὡς ἐξῆς:

«Μία νέα κατηγορικὴ προσταγή ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τόν Χίτλερ πάνω στήν ἀνελεύθερη ἀνθρωπότητα: νά κανονίσουν τίς σκέψεις τους καί τίς πράξεις τους ἔτσι ὥστε τό Ἄουσβιτς νά μὴν ἐπαναληφθεῖ, ἔτσι ὥστε τίποτα παρόμοιο μέ αὐτὸ νά μὴν ξανασυμβεῖ».

Πρόκειται γιά μιὰ νέα ἀξία καί ἕνα ἀρνητικὸ αὐτὴ τῆ φορά μέτρο: τό μέτρο εἶναι τό Ἄουσβιτς, ἡ ἀξία εἶναι νά μὴν ξανασυμβεῖ.

Ἔτσι, οἱ διανοούμενοι τῆς Δύσης, ἀποτροπιασμένοι καί ἀπὸ τίς σφαγὲς πού εἶχαν προηγηθεῖ στὸν πόλεμο τῆς Βοσνίας, θεώρησαν ὅτι θρῖσκονταν ἐνώπιον ἐνός ἐκκολαπτόμενου Ἄουσβιτς καί ὅτι ἐπρεπε νά τό ἐμποδίσουν μέ κάθε τρόπο. Ὡς ἐδῶ καλά. Γιατί ὅμως θεώρησαν ὅτι συντελεῖται ἕνα νέο Ἄουσβιτς; Ἐπειδὴ συγκλονίστηκαν καί αὐτοί, ὅπως ὁ Τσακνῆς, ὁ Μικρούτσικος καί οἱ ὑπόλοιποι, καί ἀνήγαγαν τόν προσωπικὸ τους συγκλονισμό σέ μέτρο τοῦ πράγματος. Τό γεγονός ὅτι οἱ ἀγριότητες τῶν Σέρβων τοῦ Μιλόσεβιτς στὸ Κοσσυφοπέδιο τοὺς συγκλόνισαν ἦταν ἀρκετὸ γιά νά ἀναγορευθοῦν αὐτὲς σέ νέο Ὀλοκαύτωμα. Τό νέο Ὀλοκαύτωμα δέν συνέβαινε ἐπειδὴ ὄντως συνέβαινε, ἀλλὰ ἐπειδὴ οἱ συγκλονισμένοι διανοούμενοι τῆς Δύσης ἀποφάσισαν ὅτι συνέβαινε.

Αὐτὴ ἡ ἀναγωγή τους σέ μέτρο τῶν πραγμάτων μπορεῖ νά φαίνεται θεωρητικὴ, εἶχε ὅμως ἕνα ἀποτέλεσμα ὀλοτέλα χειροπιαστὸ –ἐκτὸς ἀπὸ τίς βόμβες πού ἔπεσαν ἐπὶ δικαίων καί ἀδίκων. Καταρράκωσε κάθε ἔννοια δημόσιου λόγου μέ τὴ συστηματικὴ τρομοκράτηση κάθε ἄλλης ἀποψης, μέ τὴ δαιμονοποίηση τῆς διαφωνίας, μέ τὴν ἀπαγόρευση ἐν τέλει κάθε ἀντιπαράθεσης. Ὅποιος τολμοῦσε νά προτείνει κάποιο ἄλλο μέσο λύσης τοῦ προβλήματος, ὅποιος –μέ στοιχεῖα– ἐπιχειροῦσε νά ἀνατρέψει τὴν εἰκόνα τῆς γενοκτονίας γινόταν αὐτόχρημα φασίστας, ναζί, ὀπαδὸς τοῦ Χίτλερ, συνεργάτης τοῦ Μιλόσεβιτς, ἀντισημίτης (σύμφωνα μέ τὴν κατὰ Μπρυκνέρ ἐξίσωση ἀντιαμερικανός = ἀντισημίτης). Τό βάρος τῶν ἐνοχῶν τοῦ Ὀλοκαυτώματος φαίνεται, ἔτσι, ὅτι παρήγαγε τὴν ἀπόλυτη ἐκπτώση του.

Οἱ ὑπερασπιστὲς τῶν βομβαρδισμῶν στή Δύση κατάργησαν τόν λόγο, ἐφόσον ἀπέναντι στή μία καί μοναδικὴ ἀλήθεια δέν ἔχεις παρά τό δικαίωμα νά τὴν ἀποδεχθεῖς. Αὐτὸ πού ἦταν κάποτε τό προνόμιο τῆς Ἐκκλησίας ἐγινε ἴδιον μᾶς ὁμάδας διανοουμένων. Ὁ Μπερνάρ-Ανρί Λεβί τό συνόψισε μέ τόν καλύτερο δυνατὸ τρόπο: «Fin du debat», ἔγραψε, τέρμα ἢ συζήτηση. Τά μέλη τῆς «Πρώτης Μάρτη» τό πᾶνε λίγο πα-

ραπέρα. Ὅπως μαθαίνουμε ἀπό τό ἀφιέρωμα τοῦ «Μετρό», τά χαρακτηριστικά τῆς ἀντίστασης στίς πάσης φύσεως ἐξουσίες καί ἰμπεριαλισμούς εἶναι ἡ «ἐμπάθεια» (sic), τό κοινό αἶσθημα καί ἡ «δροσιά τῆς ψυχῆς», ὡς ἀντιπρόσωποι τοῦ Καλοῦ. Ὁ νοῦς, ὁ ὀρθός λόγος, ἡ σκέψη, ὑποβιάζονται στό ἐπίπεδο τῆς «πραγματιστικῆς λογικῆς» καί γίνονται ὑπηρετές τοῦ Κακοῦ.

Οἱ λαοί ἔχουν ἔθιμα, δημοτικά τραγούδια καί χορούς, ἰδιαιτέρο τρόπο νά γλεντᾶνε καί νά πενθοῦν, ἀλλά ψυχὴ δέν ἔχουν. Μόνο πού ἡ ἠθική καί ἡ πολι-

τική –ὅπως καί ἡ ἐπιστήμη καί, κατά τήν ταπεινὴ μου γνώμη, καί ἡ τέχνη– δέν γίνονται μέ «κατάθεση ψυχῆς». Καί ὅταν δημαγωγοὶ πείθουν τοὺς ἀνθρώπους καί τοὺς λαοὺς νά καταθέσουν τήν, ἐξ ὀρισμοῦ, ἀνώτερη «ψυχὴ» τους δέν εἶναι γιὰ καλὸ σκοπὸ. Ἡ πιό πρόσφατη κατάθεση ψυχῆς τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ ἔγινε στά συλλαλητήρια γιὰ τὴ Μακεδονία καί, ἂν δέν προσέξουμε, θά τὴν ξανακαταθέσει σέ πογκρόμ κατὰ τῶν ξένων. Ἡ κατάθεση ψυχῆς τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ ἔγινε στό Ἄουσβιτς.

Ο ΜΑΡΞ ΚΑΙ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ (1ο μέρος)

Μετάφραση Γιώργος Φαράκλας

του Μπερνάρ Μπουρζουά

Στό βιβλίο του *Φυσικό Δίκαιο και ανθρώπινη αξιοπρέπεια*, ο Μπλόχ¹ διαβάσει τή δυτική ιστορία μέσα από τόν διάλογο ή τή διένεξη ανάμεσα στό ρεύμα τού φυσικού δικαίου –πού υποστηρίζει κυρίως τήν αξιοπρέπεια πού ό άνθρωπος χρωστά στήν έλευθερία του– και τό ρεύμα τής κοινωνικής ουτοπίας –πού θέλει νά προωθήσει τήν εϋτυχία τού ανθρώπου μέ τήν οικοδόμηση μιās ειρηνικής κοινότητας. Τό πρώτο κορυφώνεται, λέει, μέ τήν Έπανάσταση τού 1789, τό δεύτερο μέ τήν Έπανάσταση τού 1917. Από τό ένα θεωρεί ότι κατάγεται τό κίνημα τών «δικαιωμάτων τού ανθρώπου», από τό άλλο τό «κίνημα τής ειρήνης». Τότε ό μαρξισμός φαίνεται μάλλον νά ένοικεί στό δεύτερο παρά νά συμπλέει μέ τό πρώτο! Όμως ό Μπλόχ θεωρεί έργο τού αυθεντικού μαρξισμού ακριβώς νά συμφιλιώσει τά δύο, γιατί «δέν υπάρχει πραγματική εγκαθίδρυση τών ανθρωπίνων δικαιωμάτων χωρίς τερματισμό τής εκμετάλλευσης, ούτε πραγματικός τερματισμός τής εκμετάλλευσης χωρίς εγκαθίδρυση τών ανθρωπίνων δικαιωμάτων».² Ίδου «τό έργο μιās σοσιαλιστικής κληρονομιάς τών δικαιωμάτων τού ανθρώπου».³ Τότε ή υπέρβαση τής λεγόμενης «τυπικής έλευθερίας» (τών «δικαιωμάτων τού ανθρώπου») πρός τήν κατεύθυνση τής λεγόμενης «υλικής» ή «ουσιαστικής» ή «έμπράγματης έλευθερίας» (ή άπαίτηση τού σοσιαλισμού), δέν θά πρέπει νά λογίζεται ως άπλή, άφηρημένη άρνηση τής πρώτης στή δεύτερη, αλλά ως μία αναβάθμιση πού όχι μόνο διατηρεί

τήν τυπική έλευθερία στήν υλική, αλλά τήν ολοκληρώνει καθεαυτή. Αυτό θά αποτελούσε για τόν Γερμανό στοχαστή άπλή έπιστροφή –πέρα από τήν «ύλοποίηση» ενός μαρξισμού πού νομίζει ότι όφείλει και ότι μπορεί νά σήνει τίς άτομικές έλευθερίες μέσα στήν κοινωνική άλληλεγγύη– στίς προκείμενες τής ίδιας τής μαρξικής σκέψης.

Σ' αυτήν θά περιοριστώ· θά θεματίσω τή μαρξική σκέψη, όχι τή μαρξιστική θεωρία γενικά, άκόμη λιγότερο τήν έφαρμογή της.

Κατά πρώτον θά διερευνήσω τό νόημα και τόν λόγο τής καταδίκης από τόν Μάρξ τών «δικαιωμάτων τού ανθρώπου», δηλαδή τής καταδίκης μιās ιστορικά καθορισμένης αξίωσης έξ αιτίας αυτού πού καταγγέλλεται ως άρνητικότητα της. Η καταδίκη αυτή, πού αναπτύσσεται στα πρώτα κείμενα τού Μάρξ, από τήν *Κριτική τής έγγελιανής φιλοσοφίας τού κράτους* μέχρι τήν *Γερμανική ιδεολογία*, μέ τήν μεσολάβηση τού *Έβραϊκού ζητήματος* και τής *Άγίας οικογένειας*, είναι συνολική και πάγια, όριστική, στή μαρξική σκέψη. Τό *Κεφάλαιο*, μολονότι μιλά σχετικά λίγο γι' αυτά, επιβεβαιώνει πλήρως τή ρητή κριτική τών πρώτων κειμένων: τά «δικαιώματα τού ανθρώπου» εξειδανικεύουν –φιλοδοξούν νά παγιώσουν άφηρημένα– μιάν άπάνθρωπη κατάσταση, μιá σύγχρονη πραγματικότητα πού ή ίδια δέν λογαριάζει τόν άνθρωπο. – Άφου όμως ό κομμουνισμός, στό όνομα τού όποιου άπαγγέλλεται ή καταδίκη, είναι «ή πραγματική κίνηση πού καταργεί τή σύγχρονη κατάσταση»,⁴ ή μαρξική άρνηση τών «Δι-

* Προδημοσίευση από τό βιβλίο τού B. Bourgeois, *Philosophie et droits de l'homme. De Kant à Marx*, *Φιλοσοφία και δικαιώματα τού ανθρώπου. Κάντ, Φίχτε, Έγκελς, Μάρξ*, πού πρόκειται νά κυκλοφορήσει από τίς εκδόσεις Έστία (μτφρ. Γ. Φαράκλα).

1. E. Block, *Naturrecht und menschliche Würde*, [Suhrkamp, Φραγκφούρτη], 1961.

2. Block, *ό.π.*, σ. 13.

3. *Ό.π.*, σ. 12.

4. Marx, *Η γερμανική ιδεολογία*, *Die deutsche Ideo-*

καιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου» ἴσως ἐνέχει ἓνα θετικό νόημα, ἴσως τάσσεται ὑπέρ μιᾶς πραγματικῆς συγκεκριμένης κατάφασης τοῦ ἀτόμου, σάν αὐτήν πού προβάλλει σήμερα τό κίνημα τῶν «Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου». Θά ἀναρωτηθῶ κατά δεύτερον ἂν ὑπάρχει στήν κοινωνική θεωρία τοῦ Μάρξ κάτι πού νά δικαιολογεῖ τήν ἐκκλήση τοῦ Μπλόχ γιά τή συμφιλίωση τοῦ μαρξισμοῦ μ' αὐτό τό, σήμερα, αἰσίως ζωντανό καί εὐρωστο ρεῦμα.

Ἡ κομμουνιστική ἄρνηση τῶν «Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου» δέν πατᾶ στήν ἀπ' εὐθείας, ἄμεση ἀνάγνωση τοῦ ἐμφανοῦς περιεχομένου τῆς περίφημης Διακήρυξης τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ἀλλά στήν ἄκρως μεσολαβημένη ἐρμηνεία τῆς ιστορικῆς λειτουργίας της. Γιά τόν Μάρξ, ἡ θέση τῶν Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀποτέλεσμα, ἓνα ἀποτελεσματικό ἀποτέλεσμα —δηλαδή ἓνα αἰτιατό πού ἀποτελεῖ μέσον—, μ' ἄλλα λόγια, εἶναι «ιδεολογική». Μήν ἔχοντας ἐδῶ τήν πρόθεση νά ἀσκήσω κριτική στήν προβληματική καί τή λύση τοῦ Μάρξ, ἀλλά νά τήν κατανοήσω, πρέπει νά ἀναλύσω τή θεωρία του γιά τήν ιστορική λειτουργία τῆς θέσης τῶν Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀνάλυση θά ἔχει δύο στιγμές ἀντίστοιχες πρός τίς δύο φάσεις πού συνήθως διακρίνονται στήν ἐξέλιξη τῆς μαρξικῆς σκέψης: πρῖν τή *Γερμανική Ἰδεολογία*, ἀπό αὐτήν καί πέρα. Ἡ *Γερμανική Ἰδεολογία* εἶναι μία «τομή» ὄχι τόσο «ἐπιστημολογική» —ὅπως ἔχει λεχθεῖ— ὅσο —ὅπως εἶπε ὁ Μάρξ— «φρασεολογική», γιατί οἱ ἀρχές μένουν ἀναλλοίωτες: εἶναι οἱ ἀτομικοί πραγματικοί ἄνθρωποι ἰδωμένοι κατά τήν ἀλληλεπίδρασή τους· ὁ Μάρξ παρέμεινε ἀτομιστής, ὅπως στή *Διατριβή του*,⁶ ἀλλά ἐπικούρειος ἀτομιστής! —Ἔτσι, ἡ κριτική τῶν «Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου» ὡς πρός τήν ιστορική λειτουργία τους ἐκφράσθηκε μὲν πρῶτα φιλοσοφικά κι ὕστερα ὑλιστικά, μέ τήν ἐννοια τοῦ «νέου ὑλισμοῦ» ὅπως τόν ὄρισαν οἱ *Θέσεις γιά τόν Φύερεμπαχ*, δηλαδή κατά τοῦ Φύερεμπαχ καί ὅλων τῶν προγενέστερων φιλοσόφων, πλὴν τό βασικό νόημα τῆς κριτικῆς δέν ἄλλαξε. — Ἡ ιστορική προσέγγιση τοῦ δόγματος τῶν Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τόν Μάρξ ὡς ἀρχῆς συγκεκριμένου κοινωνικοπολιτικοῦ ἐγχειρήματος ἐπαναλαμβάνει τήν ἐγγελιανή προσέγγιση, ἀλλά βέβαια ἡ ἀνάπτυξη τῆς κριτικῆς του στίς δύο φάσεις πού διακρίναμε, τή «φιλοσοφική» καί τήν «ὑλιστική» κριτική τῶν «Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου», τόν ἀπομακρύνει ριζικά ἀπό τόν Ἔγελο.

Ὁ Μάρξ βρίσκει τήν ἀρνητική ιστορική λειτουργία τῶν «Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου» ἐξετάζοντας πρῶτα τό *καθεστῶς* ἢ τόν *τόπο τους*, ἔπειτα τό *περιεχόμενό τους*. Τά «Δικαιώματα» ἐντοπίζονται καταγωγικά σέ μιᾶ *Διακήρυξη* πού ἡ ἴδια ἔχει πολιτική λειτουργία, εἶναι πολιτική πράξη, καί τοῦτο μέ ἀπόλυτη ἐννοια, ἀφοῦ πρόκειται γιά τήν πράξη συγκρότησης τῆς πολιτικῆς ὡς πολιτικῆς, τοῦ κράτους ὡς πολιτείας· τά «Δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου» νοσηματοδοτοῦνται λοιπόν ἤδη —ἀρνητικά— ἀπό τόν ἐντοπισμό τους στήν

πράξη θέσμισης τῆς πολιτείας. Ἡ καταγγελία τους κερδίζει σέ ἀκρίβεια καί βάθος ἐφ' ὅσον στό ἴδιο τό *περιεχόμενό τους* διαβάζεται ὁ —ἀρνητικός— λόγος ὑπαρξῆς μιᾶς τέτοιας πολιτείας.

Δεδομένου ὅτι ἰδρύουν ἓνα κράτος πάνω στήν *καθαρή θέληση* τοῦ ἀνθρώπου, ἰδωμένου συνεπῶς ὡς *καθολικοῦ* —ὄχι πάνω σ' ἓνα ὑπερ-ἀνθρώπινο καθολικό στοιχεῖο (τό θεῖο θέλημα) οὔτε σ' ἓνα ὑπο-καθολικό ἀνθρώπινο στοιχεῖο (τόν ἐργαζόμενο ἄνθρωπο)—, δηλαδή πάνω στόν *ἐπουράνιο ἄνθρωπο*, τά «Δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου» ἰδρύουν τό κράτος ὡς κατ' αὐτό πολιτικό: Ἡ πολιτική εἶναι, ὄντως, ὁ ἐπίγειος Οὐρανός —τό κατ' αὐτό πολιτικό κράτος δέν θεμελιώνεται πιά στό θεῖκό δίκαιο ἀλλά στόν ἄνθρωπο ἐφ' ὅσον ἀνορθώνεται ὡς πολίτης κι ἔτσι ἀναδεικνύεται ὡς καθολική θέληση καθολικά ἐκφερομένη: ὡς καθαρή θέληση. — Ὅμως ὁ Μάρξ θεωρεῖ πῶς ἡ ἀμιγῶς πολιτειακή, πολιτική πολιτεία, δηλαδή κατ' ἀρχάς ἀπελευθερωμένη ἀπό τό θεῖον, τό ἄθρησκο, ἄθεο, δημοκρατικό κράτος, εἶναι ἡ *ἐνεργός πραγματικότητα τοῦ χριστιανικοῦ κράτους!*

Ὅντως, ἡ πολιτεία πού *αὐτοαποκαλεῖται* χριστιανική, πού ὁμολογεῖ τόν χριστιανισμό, δέν εἶναι οὔτε ἐνεργός πολιτεία οὔτε χριστιανική. Δέν εἶναι ἐνεργός,

logie [Marx Engels Werke, ἐφ' ἑξῆς MEW, Dietz, Βερολίνο, τ. 3, σ. 35].

5. Ἐννοεῖ τήν ἀποψη τοῦ Ἄλτουσερ.

6. *Διαφορά τῆς δημοκρατίας καί τῆς ἐπικούρειας φυσικῆς φιλοσοφίας, Differenz der demokratrischen und epikureischen Naturphilosophie*, μτφρ. Γνώση, Ἀθήνα 1983, Σ. τ.μ.

γιατί ένα ιδεώδες όπως ο χριστιανισμός είναι άπραγματοποίητο. Δέν είναι χριστιανική, γιατί τό «χριστιανικό κράτος», ανυπόστατο άφ' έαυτού, ως πολιτεία, χρειάζεται ως συμπλήρωμα και στήριγμα τή θρησκεία υποβιδασμένη σέ άπλό μέσον, τήν άρνημένη θρησκεία: Είναι τό κράτος του ψέματος. Πρέπει αντίθετα νά ποῦμε ότι «μόνο τό ανθρώπινο υπόβαθρο τής χριστιανικής θρησκείας μπορεί νά πραγματοποιηθεί μέ άληθινά ανθρώπινα έργα».7 Τό πολιτικό, άθρησκο, άθεο, δημοκρατικό κράτος πραγματώνει ενεργά τό ανθρώπινο βάθρο, πού εκφράζεται (άναγκαστικά) ιδεωδώς στον χριστιανισμό, τή χριστιανική άξίωση αὐτοτέλειας του κάθε άνθρωπου, έφ' όσον ή (τυχαία, εκπιωτη) πραγματικότητα του είναι ενός άτομου χωρισμένου από τό γενολογικό του είναι: «Η ολοκλήρωση του χριστιανικού κράτους είναι τό κράτος πού όμολογεί ότι είναι κράτος και δέν εξετάζει ποιά είναι ή θρησκεία των μελών του».8

Όταν, στην πολιτεία, εν αρχή ήν ό λόγος –συγκεκριμένα μιά «Διακήρυξη»–, τότε σίγουρα άρχει ή θρησκεία! Ό Μάρξ πραγματεύεται για πρώτη φορά τά Δικαιώματα του ανθρώπου στο Έβραϊκό ζήτημα, όπου άπαντά στον Μπροῦνο Μπάουερ –σχετικά μέ τήν πολιτική χειραφέτηση των Έβραίων– ότι, άκριβώς, ή άπελευθέρωση του κράτους από τή θρησκεία τήν παγιώνει ως (ένεργό) ιδιωτική θρησκεία: Οι άνθρωποι «δέν παύουν νά είναι θρησκοί επειδή είναι ιδιωτικά θρησκοί»9 τά «Δικαιώματα του ανθρώπου» θά διακηρύξουν δέ ότι «τό προνόμιο τής πίστης συνιστά οικουμενικό ανθρώπινο δικαίωμα».10 – Όμως άπόλυτη προϋπόθεση του Μάρξ άποτελεεί, θεωρητικά, ή άναγωγή του πραγματικού στο άισθητό, στο έμπειρικό, και πρακτικά (άρα άπόλυτα, κατ' αρχήν) ή άρνηση τής

θρησκείας ως άπόλυτα βλαβερής. – Γι' αυτό και πρέπει νά άρνηθοῦμε άπόλυτα τά «Δικαιώματα του ανθρώπου» πού ιδρύουν τό τέλειο χριστιανικό κράτος. – Αὐτός είναι ό πρώτος, ό σφαιρικός λόγος για τήν καταδίκη των Δικαιωμάτων του ανθρώπου: Άποτελούν τό περιεχόμενο τής Διακήρυξης πού έδραιώνει στην πράξη τον πολιτικό, τον έμπράγματο θρίαμβο τής άπόλυτα βλαμμένης θρησκευτικής ύπαρξης.

Αὐτός ό λόγος είναι άκόμη έξωτερικός προς τό περιεχόμενο των διακηρυγμένων Δικαιωμάτων του ανθρώπου – άφορά μόνο τήν ιδρυτική λειτουργία τής «Διακήρυξης». – Όμως ό Μάρξ θά διαβάσει και στο διακηρυγμένο περιεχόμενό τους τήν άρνητικότητα του ιδρυμένου –δηλαδή του χριστιανικού κράτους πού έχει ολοκληρωθεί ως άθεο κράτος, άθρησκο, δημοκρατικό, άληθινό. Διαβάσει άκριβώς σ' αυτό τό περιεχόμενο τήν λειτουργία παγίωσης του ανθρώπινου βάθρου ή υπόβαθρου τής θρησκείας: «Μεταβάλλουμε, τονίζει, τά θεολογικά ζητήματα σέ κοσμικά».11 Αὐτή ή άνάγνωση, άποκαλύπτοντας τό πραγματικό νόημα τής βλάβης άπ' όπου προκύπτει ή θρησκεία, επιτρέπει ν' αναπτύξουμε τό νόημα τής καταδίκης των «Δικαιωμάτων του ανθρώπου» από τον Μάρξ.

Τό περιεχόμενό τους –έρμηνευμένο λειτουργικά κι αυτό– φανερώνει τήν αντίφαση τής ανθρώπινης ύπαρξης πού παγιώνεται –πού επιχειρεί νά παγιωθεί– μέσα τους. Αυτό παρουσιάζεται ευθύς από τον Μάρξ ως άντιφατικό τό ίδιο. Τά Δικαιώματα του ανθρώπου διαφορίζονται σέ δικαιώματα του ανθρώπου και δικαιώματα του πολίτη, μιά διαφορά πού άποτυπώνει, στην πράξη, τήν πλήρη αντίθεση των εκατέρωθεν περιεχομένων. Τά μέν δικαιώματα του ανθρώπου ανήκουν στο έγωιστικό άτομο, τά δέ δικαιώματα του πολίτη ανήκουν στο άτομο πού άνοίγεται προς ένα καθολικό ενδιαφέρον.

Ό Μάρξ εξετάζει διαδοχικά τά τέσσερα βασικά δικαιώματα του ανθρώπου: έλευθερία, ιδιοκτησία, ισότητα, ασφάλεια, στη Διακήρυξη του θεωρούμενου ως «λαϊκότερου» Συντάγματος του 1793: του έμφανίζονται ώστόσο ως «τά δικαιώματα του έγωιστή ανθρώπου, του χωρισμένου από τον άνθρωπο και τήν κοινότητα ανθρώπου».12 – Η έλευθερία, πού κάθε σύστημα δικαίου προωθεί ως θεμέλιό του, όρίζειται άρνητικά ως «τό δικαίωμα νά πράττω ό,τι δέν βλάπτει τους άλλους», δηλαδή ως άλληλοπεριορισμός, υποβιβάζοντας τήν «έλευθερία του ανθρώπου» στην έλευθερία μιάς «μοναχικής και άποσυρόμενης στον έαυτό της μονά-

7. Marx, Τό έβραϊκό ζήτημα, Zur Judenfrage, [MEW 1, 357].

8. "Ο.π., [MEW 1, 361].

9. "Ο.π., [MEW 1, 353].

10. "Ο.π., [MEW 1, 363].

11. "Ο.π., [MEW 1, 352].

12. "Ο.π., [MEW 1, 364].

δας».¹³ Ἡ *ιδιοκτησία* –πού ὁ ἐμπράγματος χαρακτήρας της κλείνει τό γενολογικό ἄνοιγμα τῶν συνειδητῶν ἀτόμων ἀκριβῶς σ' αὐτό τό χωρισμό– εἶναι τό δικαίωμα νά ἀπολαμβάνουμε τό ἀγαθό μας *σύμφωνα μέ τήν ιδιοτροπία μας*. Ἡ *ισότητα* δηλώνει μόνο τήν ἔλλειψη ὀριζόντιας, ἄμεσης σχέσης τῶν ἀτόμων. Ἡ δέ *ἀσφάλεια* σημαίνει πῶς ἡ μόνη κάθετη σχέση κάθε ἀτόμου πρὸς τό κοινωνικό σύνολο τῶν ἀτόμων εἶναι ἡ διασφάλιση ἀπό ὅλους τοῦ ἐγωισμοῦ τοῦ καθενός. – Ἐν ὀλίγοις, «*κανένα ἀπό τά λεγόμενα δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου δέν ξεπερνᾶ τόν ἐγωιστή ἀνθρώπο*».¹⁴

Ἀντίθετα, τά δικαιώματα τοῦ πολίτη «*ἐξασκοῦνται μόνον ἀπό κοινού μέ ἄλλους*».¹⁵ Ἄρα ἡ ἐξάσκησή τους ἀρνεῖται εὐθέως τά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου ὡς δικαιώματα τῆς ιδιαιτερότητας καθηλωμένης στὸν ἑαυτό της: «*Τό κράτος, λέει σχετικά ὁ Μάρξ, αἶρει μέ τὸν τρόπο του τή διάκριση γένους, τάξης, παιδείας, ἀπασχόλησης, ὅταν ὀρίζει τό γένος, τήν τάξη, τήν παιδεία, τήν ἀπασχόληση ὡς ἀπολιτικές διακρίσεις, ὅταν ἀνακηρύσσει κάθε μέλος τοῦ λαοῦ ἰσότιμο μέτοχο στήν λαϊκή κυριαρχία ἀσχετῶς παρόμοιων διαφορῶν*».¹⁶ Ὡς ἐκ τούτου, στό κράτος πού διέπουν τά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ πολίτη,

«*ἐκεῖ ὅπου τό κράτος ἔχει ἐπιτύχει τήν ἀληθινὴ ἀνάπτυξή του, ὁ ἀνθρώπος διάγει, ὄχι μόνο στή σκέψη, στή συνείδηση, ἀλλὰ στήν πραγματικότητα, στή ζωὴ, μιά διπλὴ ζωὴ, μίαν ἐπουράνια καί μίαν ἐπίγεια, τὴ ζωὴ στήν πολιτικὴ κοινότητα, ὅπου ἀντιμετωπίζει τὸν ἑαυτό του ὡς κοινοτικό ὄν, καί τὴ ζωὴ στήν κοινωνία πολιτῶν, ὅπου δραστηριοποιεῖται ὡς ἰδιώτης*».¹⁷

Μιά παρόμοια ἀντίφαση τοῦ ἐμφανοῦς περιεχομένου τῶν διακηρυγμένων δικαίων παραμένει ὅμως, στὰ μάτια τοῦ Μάρξ, μόνο *φαινομενική*. Κατ' αὐτόν –ἄς θυμηθοῦμε τήν ὄγδοη θέση γιὰ τὸν Φόρερμαχ–,¹⁸ οἱ ἀντιφάσεις ἢ τά «*μυστήρια*» ἐνός *θεωρητικά*, δηλαδή στατικά ἰδωμένου περιεχομένου λύνονται ἂν ἰδωθοῦν *δυναμικά*, ἀπὸ *πρακτικὴ* ἄποψη, ὡς στιγμὲς μῆς *δικαιασίας*. Μέ μιά τέτοια *πρακτικὴ, πραγματικὴ ὀπτική*, ἡ θεωρία τῶν Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ πολίτη καταγράφει, στήν *πραγματικότητα*, τὴ *δυναμικὴ ἱεράρχησή* τους, τὴν ὑπαγωγή τῶν δικαιωμάτων τοῦ πολίτη –τοῦ ἰδανικοῦ, ἰδεατοῦ, ἐξωπραγματικοῦ ἀνθρώπου– ὡς ἀπλοῦ μέσου στὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου– τοῦ *πραγματικοῦ ἀνθρώπου* – ὡς ἀληθινοῦ σκοποῦ. Αὐτὸ διατυπώνεται σαφῶς στό 11ο ἄρθρο τῆς *Διακήρυξης* τοῦ 1791: «*Σκοπὸς κάθε πολιτικοῦ συνεταιρισμοῦ εἶναι ἡ διατήρηση τῶν φυσικῶν καί ἀπαράγραπτων δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου*». Ἄρα «*ὁ πολίτης ὀρίζεται ὡς ὑπρέτης τοῦ ἐγωιστῆ ἀνθρώπου*».¹⁹

Μιά τέτοια ὑπαγωγή εἶναι ὅμως *διαλεκτικοῦ* χαρακτήρα, καί μόνον αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει νά λύσουμε τὴν ἀντίφαση ἀνάμεσα στήν *θεωρητικὴ ὑπαγωγή* τοῦ πολίτη στὸν ἀνθρώπο καί τὴν *πρακτικὴ ὑπαγωγή* τοῦ ἀνθρώπου στὸν πολίτη, τῆς *κοινωνίας* στό κράτος. Τό

θεσπιζόμενο πολιτικὸ κράτος, τό ἐπαναστατικὸ κράτος, *τρομοκρατεῖ* τὸν ἀνθρώπο καί τιμωρεῖ τὸν ἐγωισμό σὰν ἐγκλημα. Ἰδοὺ τό «*αἶνιγμα*» τῆς «*κατάφωρης ἀντίφασης* τῆς ἐπαναστατικῆς πράξης πρὸς τὴ θεωρία»,²⁰ ἀφοῦ εἶται τό μέσον καταπιέζει τὸν σκοπό. Τό κράτος τοῦ Ροβεσπιέρου καί μετὰ τοῦ Ναπολέοντα καταστέλλει τὴν κοινωνικὴ βάση του. Τά Δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου ὑπάρχουν μόνο στή θεωρία!

Ὅμως αὐτὸ ἐξηγεῖται, γιατί στὸν Μάρξ –τό θέμα αὐτὸ εἶναι μάλιστα ὀριστικό, συνδεόμενο μέ τὴν ἐγγελιανὴ κληρονομία, μέ τό περιεχόμενο πού ἀρνεῖται καί

διατηρεῖ ἢ καταγωγικὴ πατροκτονία!– τό μέσον, ὡς προῖον (πρακτικὴ σημασία τῆς «*ἀντανάκλασης*»), εἶναι κατ' ἀνάγκην ἄλλο ἀπὸ τὸν παραγωγό του, ἔχει λόγο ὑπαρξης (ὡς προῖον) μόνον ἐφ' ὅσον ὑπάρχει μ' αὐτὸ τὸν *ἀρνητικό* τρόπο. Ἡ *κανονικὴ ἐκδήλωση* τοῦ προῖοντος εἶναι λοιπὸν ἡ ἐναντίωσή του πρὸς τὸν παραγωγό του: «*Κάθε συνέπεια*», ἔλεγε ὁ Μάρξ στήν *Κριτικὴ τοῦ ἐγγελιανοῦ κράτους*, «*μάχεται τὴν ὑπαρξὴ τῶν*

13. Ὁ.π., [MEW 1, 364].

14. Ὁ.π., [MEW 1, 366].

15. Ὁ.π., [MEW 1, 362].

16. Ὁ.π., [MEW 1, 354].

17. Ὁ.π., [MEW 1, 355].

18. [«Κάθε κοινωνικὴ ζωὴ εἶναι οὐσιαστικὰ *πρακτικὴ*. Κάθε μυστήριον, ἀφορμὴ μυστικισμοῦ γιὰ τὴ θεωρία, λύνεται ὀρθολογικὰ στήν ἀνθρώπινη πράξη καί μέ τὴν ἐννόηση αὐτῆς τῆς πράξης» MEW 3, 7].

19. Ὁ.π., [MEW 1, 366].

20. Ὁ.π., [MEW 1, 366, 367].

προϋποθέσεών της».²¹ Αυτή η άρνηση του παραγωγού από το παράγωγο συμφωνεί δέ με την ίδια την σκοπιμότητα της παραγωγής. Η άμοιβαία αιτιότητα –ή *άλληλεπίδραση*– αιτίας – αιτιατού στον Μάρξ είναι όντως –αντίθετα με τον τρέχοντα σχολιασμό της σκέψης του– μόνο το φαινόμενο της (άρνητικής) διαλεκτικής αιτιότητας της αιτίας. Η αιτία είναι αιτία και της άρνησής της από το αιτιατό, συνεπώς αυτεπιβεβαιώνεται διά της φαινομενικά αυτόνομης αποτελεσματικότητας του αποτελέσματος: Νά τί σημαίνει τό όλο ζήτημα της σχετικής αυτονομίας των ανώτερων βαθμίδων στη διαδικασία παραγωγής της υλικής ζωής!²²

Συγκεκριμένα, η έγωιστική κοινωνία είναι η αιτία που τό κράτος την καταστέλλει κι έτσι την αποδεσμεύει ως καθαρή έγωιστική κοινωνία: Η πολιτική απελευθέρωση της πολιτείας από τον έγωισμό ισοδυναμεί με κοινωνική απελευθέρωση του έγωισμού από την πολιτεία· ή απόλυτη πολιτική άρνηση του έγωισμού είναι ή απόλυτη κοινωνική κατάφασή του. Έτσι «ή πολιτική επανάσταση είναι ή επανάσταση της κοινωνίας των πολιτών»,²³ έφ' όσον, για την ακρίβεια, καταργεί τή φεουδαρχική μορφή της και την αντικαθιστά με την αστική. Στην φεουδαρχική κοινωνία οι οικονομικές ιδιαιτερότητες είχαν άμεσα πολιτικό χαρακτήρα, «δηλαδή τά στοιχεία της αστικής ζωής, όπως λ.χ. ή ιδιοκτησία ή ή οικογένεια ή ό τρόπος εργασίας, άναδεικνύονταν, έν είδει φέουδου, τάξης και συντεχνίας, σέ στοιχεία της πολιτικής ζωής».²⁴ πλίν μιά τέτοια πολιτικοποίηση του έγωισμού –δηλαδή τά προνόμια– περιόριζε, σάν γενίκευση που ήταν, τό παιγνίδι του καθεκάστου. Όταν δέ ή πολιτική των «Δικαιωμάτων του άνθρώπου» αίρει τον πολιτικό χαρακτήρα της κοινωνίας πολιτών, τότε αποδεσμεύει φαινομενικά την ιδεαλιστική μέριμνα για τίς υποθέσεις του λαού από τά ιδιαίτερα κοινωνικά συμφέροντα, αλλά στην πραγματικότητα ελευθερώνει τον έγωιστικό δυναμισμό των τελευταίων από κάθε γενικευτικό δεσμό: «Η ολοκλήρωση του ιδεαλισμού του κράτους υπήρξε συνάμα ολοκλήρωση του υλισμού της κοινωνίας των πολιτών».²⁵ – Η καταξίωση από τό κράτος του πράττειν των ατόμων, ή όποια, ως κρατική, άγνοει την ιδιαιτερότητά τους και τά αντιμετώπιζει μόνο σάν ίσα ψιλά άτομα, εκφράζεται τότε σέ δικαιώματα, στά ανθρώπινα δικαιώματα που θεμελιώνουν την πολιτεία ως έννομο κράτος: ως τό Έγώ άναδεδειγμένο σέ Νόμο. Δικαιώματα του άνθρώπου και δικαιώματα του πολίτη φανερώνουν την ένότητά τους στό ότι άμφότερα είναι δικαιώματα κι ότι μιά πολιτεία που όμολογεί τό δίκαιο ως θεμέλιό της εκφράζει, με τό να τό έξιδανικεύει σέ έπίπεδο πολιτών, την απόλυτη πραγμάτωση της κοινωνίας πολιτών που αποδεσμεύει πλήρως την έγωιστική άρχή της:

«Η άναρχία είναι ό νόμος της χειραφετημένης από τά ιεραρχικά προνόμια αστικής κοινωνίας, ή δέ άναρχία της αστικής κοινωνίας είναι τό θεμέλιο της νεώτερης δημόσιας τάξης πραγμάτων, ό-

πως ή δημόσια τάξη πραγμάτων έγγυάται από μέρους της αυτή την άναρχία. Όσο αντίθετες είναι μεταξύ τους, τόσο είναι όρος ή μία της άλλης».²⁶

Στήν Άγία οικογένεια –άπ' όπου προέρχονται οι τελευταίες γραμμές– ό Μάρξ επαναλαμβάνει και έπιβεβαιώνει, συγκεκριμενοποιώντας τες, τίς αναλύσεις του Έβραϊκού ζητήματος, τονίζοντας ότι αυτή ή ένότητα του ζεύγους κράτος-αστική κοινωνία υποβαστάζεται και έμψυχώνεται από την πραγματική στιγμή της, δηλαδή από την αστική κοινωνία, ή όποια παράγει και όμολογεί έαυτήν μέσα στό κράτος και τό δίκαιό του: «Τό κράτος δέν έφτιαξε τά Δικαιώματα του άνθρώπου. Είχε υπάρξει προϊόν της αστικής κοινωνίας, όταν ή δική της ανάπτυξη την ώθησε να υπερβεί τούς παλαιούς πολιτικούς δεσμούς, και τώρα αναγνώριζε από μέρους του τή γενέτειρα και βάση του με τή Διακήρυξη των δικαιωμάτων του άνθρώπου».²⁷

Όταν άνασκοπεί έτσι την ιστορική μοίρα αυτής της αναγνώρισης, αρχικά δέσμιας της –ροδεσπειακής και ναπολεόντειας– αυταπάτης, ότι τό κράτος μπορεί και όφείλει να τεθεί, άρνούμενο –με τον τρόπο και τον πόλεμο–, την ίδια του τή βάση, την κοινωνία πολιτών, λόγω φαινομενικής έτερότητάς της, ό Μάρξ άνακαλύπτει την ιστορική άποπεράτωση της στην Έπανάσταση του 1830:

«Τό 1830, γράφει, ή φιλελεύθερη αστική τάξη έκπλήρωσε τελικά τίς έπιθυμίες της του 1789, με την μόνη διαφορά ότι ή πολιτική διαφώτισή της είχε πιά ολοκληρωθεί, ότι δέν νόμιζε πιά πώς τό συνταγματικό αντιπροσωπευτικό κράτος που ήθελε υλοποιούσε τό ιδανικό της πολιτείας, τή σωτηρία του κόσμου και τούς οικουμενικούς σκοπούς της ανθρωπότητας, παρά είχε ίσα ίσα καταλάβει ότι αυτό είναι ή έπίσημη έκφραση της άποκλειστικής έξουσίας της και ή πολιτική αναγνώριση του ιδιαίτερου συμφέροντός της».²⁸

Τότε, «τά Δικαιώματα του άνθρώπου παύουν να υπάρχουν μόνο στην θεωρία», αλλά αυτό συμβαίνει μόνο επειδή «άρχίζει ή κυριαρχία των αστών», καθώς

21. Κριτική του έγγελιανού πολιτικού δικαίου, *Kritik des Hegelschen Staatsrechts*, [MEW 1, 247: jede Konsequenz gegen die Existenz ihrer Voraussetzungen kampf] μτφρ. Κριτική της έγγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου, Παλαζήσης, Άθήνα 1978, σ. 83].

22. Δηλαδή τό ζήτημα της φαινομενικής αυτονομίας του έποικοδομήματος σέ σχέση με την οικονομική βάση. Σ.τ.μ.

23. Έβραϊκό ζήτημα, [MEW 1, 367].

24. Ό.π., [MEW 1, 367-368].

25. Ό.π., [MEW 1, 368-369].

26. Η Άγία οικογένεια, *Die heilige Familie*, [MEW 2, 124].

27. Ό.π., [MEW 2, 120].

28. Ό.π., [MEW 2, 131].

«ἡ ἀστική κοινωνία εκπροσωπεῖται θετικά ἀπό τοὺς ἀστούς».²⁹ Ἡ ιστορική συγκεκριμενοποίηση τοῦ θέματος τοῦ Ἑβραϊκοῦ ζητήματος ἀποκαλύπτει δηλαδή τὸ ἀληθινὸ ἐμπράγματο ὑποκείμενο τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Ἡ κοινωνία πολιτῶν ἐλευθερώνεται χάρις σ' αὐτά, χάρις σ' αὐτὴ τὴν ἀμιγῆ ἰδεατὴ-τυπικὴ καταξίωση τῆς ἰδιοκτησίας, μόνον ἐφ' ὅσον κατέχει πραγματικά ἤδη τὴν ἰδιοκτησία, δηλαδή ἐφ' ὅσον εἶναι κοινωνικά ἱκανοποιημένη ὁμως ἢ ἱκανοποιημένη μερίδα τῆς ἀστικῆς κοινωνίας πολιτῶν, αὐτὴ πού ἄρχει μέσα της καὶ τῆς δίνει τὸ ὄνομα, εἶναι οἱ ἀστοί. Τά Δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τά δίκαια τοῦ ἀστοῦ.

Τό γεγονός ὅτι ὁ ἀστός τίθεται ὡς ἀνθρώπος ἐκφράζει ἀπλῶς τὸν νόμο σύμφωνα μέ τὸν ὅποιο –ὅπως λέει ἡ Κριτικὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου τοῦ Ἑγελου– μιά τάξη τῆς κοινωνίας πολιτῶν δέν μπορεῖ νά ἀνατρέψει τὴν πολιτικὴ τάξη πραγμάτων χωρὶς νά κινητοποιήσει, ὡς ὁ γενικός ἀντιπρόσωπός της, τὸ σύνολο τῆς κοινωνίας: «Μόνο στό ὄνομα τῶν γενικῶν δικαίων τῆς κοινωνίας, μπορεῖ μιά ἐπιμέρους τάξη νά διεκδικήσει τὴ γενική κυριαρχία».³⁰ – Ὅμως, στήν πραγματικότητα, τά δικαιώματα τοῦ ἀστοῦ δέν εἶναι τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά πολλῶ μᾶλλον τῶν πραγμάτων, πού ὁ ἀστός τά καταξιώνει ὅταν παρουσιάζει τά δίκαιά του ὡς δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου: Αὐτά δέν ἀποτυπώνουν «τὴν κυριαρχία τοῦ ἀνθρώπου» ἀλλά «τὴν κυριαρχία τῆς ἰδιοκτησίας».³¹ – Γενικά ἀρνοῦνται ὅ,τι κάμνει τὸν ἀνθρώπο ἀνθρώπο, τὴν ἀνεξαρτησία του ἀπὸ κάθε προδομένο καθορισμό, τὴν πλήρη ἐλευθερία του, μὴ περιοριζόμενη ἀπὸ κάποια ἰδιαιτερότητα, μερικότητα, περατότητα. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο τέτοια δικαιώματα εἶναι ἀντιφατικά: παρουσιάζουν ὡς ἐλευθερία τὸ ἐνάντιό της. Ὅπως γράφει ὁ Μάρξ στό Ἑβραϊκὸ ζήτημα,

«ἡ ἐλευθερία τοῦ ἐγωιστῆ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἀναγνώρισή της ἀποτελοῦν μᾶλλον ἀναγνώριση τῆς ἀχαλίνωτης κίνησης τῶν πνευματικῶν καὶ ὕλικῶν στοιχείων, πού ἀποτελοῦν τὸ περιεχόμενο τῆς ζωῆς του. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἀνθρώπος δέν ἐλευθερώθηκε ἀπὸ τὴν θρησκεία, ἀπέκτησε τὴν ἐλευθερία τῶν θρησκευμάτων. Δέν ἐλευθερώθηκε ἀπὸ τὴν ἰδιοκτησία. Ἀπέκτησε τὴν ἐλευθερία τῆς ἰδιοκτησίας...».³²

τὴν ψεύτικη ἐλευθερία τῆς ἀπλῆς ἐπιλογῆς στό πλαίσιο ἐνός ἀπόλυτα πάγιου καθορισμοῦ, πού ὡς τέτοιος κατεξουσιάζει τὸν ἀνθρώπο.

Ἐπανερχόμενος στήν Ἁγία οἰκογένεια σ' αὐτὸ τὸ μείζον θέμα τοῦ Ἑβραϊκοῦ ζητήματος, ὁ Μάρξ ὑπενηθμίζει:

«Δείξαμε ὅτι ἡ ἀναγνώριση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων ἀπὸ τὸ νεότερο κράτος δέν ἔχει ἄλλο νόημα ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση τῆς δουλείας ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο κράτος. Ὅπως ἀκριβῶς φυσικὴ βάση τοῦ ἀρχαίου κράτους εἶναι ἡ δουλεία, τοῦ νεότερου κράτους εἶναι ἡ ἀστική κοινωνία, ὁ ἀνθρώπος τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, δηλαδή ὁ ἀνεξάρτητος ἀνθρώπος πού ὁ μόνος του δεσμός μέ τὸν συνάνθρωπο εἶναι τὸ ἰδιωτικὸ συμφέρον καὶ ἡ ἀσύνειδη φυσικὴ ἀναγκαιότητα, ὁ δοῦλος τῆς κερδοσκοπικῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἰδίας καὶ ξένης ἰδιοτελοῦς ἀνάγκης».³³

Ἡ διάρθρωση τῶν Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου σέ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ δικαιώματα τοῦ πολίτη δέν συνιστᾷ ἀντίφαση ἀπὸ μόνη της: τὸ νόημα τῆς βαθύτερης ἐνότητάς τους, τοῦ ὅτι ἀποτελοῦν δίκαια τοῦ ἀστοῦ, αὐτὸ γεννᾷ τὴν ἀπόλυτη ἀντίφαση ἀνάμεσα σέ τέτοιου εἶδους ἀνθρώπινα δικαιώματα καὶ στὸν ἀνθρώπο. Ὅπου ὑπάρχουν Δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, δέν ὑπάρχει ὁ ἀνθρώπος! Τό λάθος τοῦ Μπάουερ καὶ τῶν σὺν αὐτῶ εἶναι ἡ σύγχυση «τοῦ κράτους μέ τὴν ἀνθρωπότητα, τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων μέ τὸν ἀνθρώπο, τῆς πολιτικῆς χειραφέτησης μέ τὴν ἀνθρώπινη».³⁴

Ἡ πραγματικὴ καταξίωση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἐφικτὴ μόνον ἐκτός νομικοῦ στοιχείου, δηλαδή ἐκτός πολιτείας. Τά πρῶτα κείμενα τοῦ Μάρξ –τά λεγόμενα «ἀνθρωπιστικά»– περιγράφουν τὴ χειραφέτηση τοῦ ἀνθρώπου, ὄχι τὴν πολιτικὴ καὶ μόνον, τὴν ἰδανικὴ –ἀφοῦ αὐτὴ παγιώνει σέ πραγματικὸ, κοινωνικὸ ἐπίπεδο

29. Ὁ.π., [MEW 2, 130].

30. Γιά τὴν κριτικὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου τοῦ Ἑγελου, *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung*, [MEW 1, 345].

31. Πρὸς τὸν Ruge, *Briefe aus den Deutsch-Franzosischen Jahrbuchern*, [MEW 1, 345].

32. Ἑβραϊκὸ ζήτημα, [MEW 1, 369].

33. Ἁγία οἰκογένεια, [MEW 2, 120].

34. Ὁ.π., [MEW 2, 92].

δο, ὅ,τι ἀρνεῖται σέ πολιτικό επίπεδο—, ἀλλά τήν πραγματικά ἀνθρώπινη, καθ' ὃ κοινωνική, ὡς ἐνεργοποίηση, μέσα στό πραγματικό ἄτομο, καί ἀπό τό ἴδιο τοῦ «γενεολογικοῦ ὄντος» του:

«Μόνον ἀφ' ὅτου ὁ πραγματικός ἀτομικός ἀνθρώπος ἐπαναφέρει μέσα του τόν ἀφηρημένο πολίτη καί γίνει, ὡς ἀτομικός ἀνθρώπος στήν ἐμπειρική ζωή του, στήν ἀτομική ἐργασία του, στίς ἀτομικές σχέσεις του, ἕνα γενεολογικό ὄν, ἀφ' ὅτου ὁ ἀνθρώπος ἀναγνωρίζει καί ὀργανώσει τίς "οἰκείες δυνάμεις" του ὡς κοινωνικές δυνάμεις καί συνεπῶς πάψει νά χωρίζεται ἀπό τόν ἑαυτό του τήν κοινωνική δύναμη ὑπό τό σχῆμα τῆς πολιτικῆς δύναμης, μόνο τότε ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀνθρώπινη χειραφέτηση».³⁵

Αὐτή ἡ ἐνεργοποίηση, ἀπό τό ἄτομο, τοῦ γένους του, δηλαδή τῆς ἀνθρωπότητας ὡς ὀλότητας ὄντων, δράσεων καί δυνάμεων, σημαίνει ἀρνηση τῆς ἀτομικιστικῆς ἰδιοποίησης τῶν πραγμάτων ἀπό μιά πράξη ὡς ἐκ τούτου πεπερασμένη καί μερική. Τό γένος λογίζεται τόσο κατά πλάτος ὅσο καί κατά βάθος: Ὡς γενεολογικό ὄν ἀνοίγομαι σ' ὄλους τούς ἀνθρώπους, ἐνῶ ἡ ὑπαρξή μου ὡς ἀτομικότητα εἶναι πλήρης, ὀλική. — Αὐτά ὅμως προσγράφουν μέ ἀκόμη ἀφηρημένο τρόπο τόν ἀνθρώπινο χαρακτήρα τῆς στήν ἀστική κοινωνία.

Στήν περίφημη *Κριτική τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου* τοῦ Ἐγγελοῦ, ὁ Μάρξ σχετίζει τήν —ἀπελευθερωτική— ἀρνηση κάθε ἰδιαίτερης ὑπαρξῆς, ἰδιωτικῆς, μέ τόν ἀπόλυτο ὅρο *πραγματώσεως* τῆς. Εἶναι πραγματική μόνον ἂν μετατρέπεται τή στέρηση κάθε ὑπαρκτικῆς ἰδιαιτερότητας σέ κάτι θετικό, ἂν καταφάσκει ἐνεργητικά τήν παθητική ἀρνηση κάθε ἀνθρώπινου δικαιώματος, τήν ἐμπραγμάτως ἀπόλυτα ἀφηρημένη ὑπαρξή, ἥτοι τήν ἐνεργά πραγματική ὑπαρξή τοῦ ἀνθρώπου ὡς ψιλοῦ ἀνθρώπου, κενοῦ, ἀποψιλωμένου ἀπό τά πάντα. Ἡ ἀρνηση τῶν *Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου*, ὅρος γιά νά τεθεῖ ὁ ἀνθρώπος, ὑπάρχει ἤδη, προϋπάρχει μέ ἐμπράγματο τρόπο τοῦ ἑαυτοῦ τῆς στό ἀρνητικό εἶναι τοῦ προλεταρίου.

«Ὅταν τό προλεταριάτο ἀναγγέλλει τήν διάλυση τῆς μέχρι τώρα τάξης τοῦ κόσμου, ἐκφράζει μόνον τό *μυστικό τῆς δικῆς του ὑπαρξῆς*, γιατί τό ἴδιο εἶναι ἡ ἐμπράγματη διάλυση αὐτῆς τῆς τάξης τοῦ κόσμου. Ὅταν τό προλεταριάτο ἀπαιτεῖ τήν ἀρνηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἀναδεικνύει μόνον σέ ἀρχή τῆς κοινωνίας ὅ,τι ἀνέδειξε ἡ κοινωνία σέ δική του ἀρχή ὅ,τι ἐνοσαρκώνεται ἤδη σ' αὐτό χωρίς τή δική του συμβολή ὡς ἀρνητικό ἀποτέλεσμα τῆς κοινωνίας».³⁶

— Ἐτσι ὅμως ἡ μαρξική ἀρνηση τῶν «Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου», ἥτοι τῆς ἀπάνθρωπης πραγματικότητας τοῦ ἀνθρώπου, πατᾶ στό ἔσχατο θεμέλιο αὐτῆς τῆς πραγματικότητας, ἀφοῦ ὁ φιλόσοφος δλέπει τήν ἀρνηση νά ἐξαντικεμενικεύεται μέσα στήν προλεταριακή αὐτοἀρνηση τῆς πραγματικότητας. Ὁ κομμουνισμός

ἀρνεῖται τά «Δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου» μέ τήν ἐννοια ὅτι ἀποτελεῖ —γιά νά ἐπαναλάβουμε τούς ὅρους τῆς *Γερμανικῆς ἰδεολογίας*— «τήν πραγματική κίνηση πού καταργεῖ τή σύγχρονη κατάσταση».³⁷ Ἡ κομμουνιστική ἀρνηση τῶν «Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου» ἐπενδύεται ἐδῶ μέ τό ἀπόλυτο νόημά τῆς ὡς ἐνότητας τῆς νοητικῆς καί τῆς πραγματικῆς ἀρνήσεως αὐτῶν τῶν «Δικαιωμάτων» (τῆς κριτικῆς τους ἀπό τόν φιλόσοφο καί ἀπό τό προλεταριάτο ἀντίστοιχα), μιά ἐνότητα τῆς ὁποίας ἡ *Γερμανική Ἰδεολογία* ἐπεξεργάζεται τή συγκεκριμένη σημασία μέ τή θεωρία τῆς γιά τήν καταγωγή, τό νόημα καί τόν προορισμό τῶν ἰδεολογιῶν, κύριο σύγχρονο παράδειγμα τῶν ὁποίων ἀποτελοῦν τά «Δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου».

Ἐντάσσοντας ἔτσι τή θέση τῶν «Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου» στήν ὕλική ἀναγκαιότητα τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας, ὁ Μάρξ θέλει νά πλήξει καί νά διαλύσει στή ρίζα τή θεμελιώδη ἀστική ἰδεολογία. — Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα θεωρεῖ τήν καταδίκη αὐτῆς τῆς ἰδεολογίας τελειωμένη, ἐκδικασμένη ὑπόθεση. Ὅταν ἐκφράζει μιά τελευταία φορά τήν «ἀντίθεση τοῦ κομμουνισμοῦ πρὸς τό δίκαιο, τόσο ὡς πολιτικό καί ἰδιωτικό ὅσο καί μέ τή γενικότερη μορφή του τοῦ ἀνθρώπινου δικαιώματος»,³⁸ ὁ Μάρξ παραπέμπει πιά στίς «*Γερμανογαλλικές ἐπετηρίδες* ὅπου εἶχαν διαλυθεῖ καταλεπτῶς οἱ ἀυταπάτες περὶ κράτους καί ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων».³⁹ Ὅμως ἡ ὕλιστική συγκεκριμενοποίηση τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας εἶναι καί μιά συγκεκριμενοποίηση τῆς ἀρνητικῆς σημασίας —ἀρα καί τῆς καταγωγῆς— τοῦ μεγάλου συνθήματος τῆς ἀστικῆς ἐπανάστασης.

35. *Ἑβραϊκό ζήτημα*, [MEW 1, 370]. Βλ. τό ἄρθρο τῆς *Vorwärts* (10 Αὐγ. 1844) κατά τοῦ Ροῦγκε (Ruge): «Ἡ ἀνθρώπινη φύση, ἰδοῦ ἡ ἀληθινή κοινότητα τῶν ἀνθρώπων. Ὅπως ἡ ἀποτρόπαια ἀπομόνωση αὐτῆς τῆς φύσης εἶναι ἀπείρως καθολικότερη, φοβερότερη, ἀντιφατικότερη ἀπό τόν χωρισμό τῆς πολιτικῆς κοινότητας, ἔτσι καί ἡ ἄρση τῆς ἀπομόνωσης, ἔστω μιά μερική ἐπανένωση, μιά ἐξέγερση ἐναντίον τῆς, εἶναι ἀσύγκριτα πιο ἀπέραντη, ὅσο ὁ ἀνθρώπος εἶναι πιο ἀπέραντος ἀπό τόν πολίτη καί ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ ἀπό τήν πολιτική ζωὴ. Συνεπῶς, ἡ *διομηχανική* ἐξέγερση, ὅσοδηποτε μερική, δέν παύει νά φανερῶναι μιά καθολική ψυχὴ ἡ δὲ πολιτικὴ ἐξέγερση, ὅσο καθολικὴ καὶ ἂν εἶναι, κρύβει ἕνα στενόμυαλο πνεῦμα κάτω ἀπό τήν πλεόν κολοσσιαία μορφή».

36. *Γιά τήν κριτικὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου τοῦ Ἐγγελοῦ*, [MEW 1, 391].

37. *Γερμανικὴ ἰδεολογία*, [MEW 3, 35].

38. Ὁ.π., [MEW 3, 190].

39. Ὁ.π., [MEW 3, 180-181].

Ο ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΟΛΟΚΛΗΡΩΤΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ.¹

του Γιώργου Μαργαρίτη

Οί εμφύλιοι, οι «αδελφοκτόνοι» πόλεμοι χαρακτηρίστηκαν με τὰ πλέον μελανὰ χρώματα ἀπὸ τὴν ἱστοριογραφία κυρίως τοῦ 19ου αἰώνα. Ἡ τελευταία ἦταν στενά συνδεδεμένη μετὰ τὴν ἰδέα τῆς ἐθνικῆς ἐνωτικῆς πορείας, τῆς φυλετικῆς καὶ πολιτισμικῆς ταυτότητας, τῆς ὁποίας, ἢ ὁποιαδήποτε ρήξη, δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ θεωρηθεῖ παθολογικὸ σύμπτωμα, μεταφυσικῶν διαστάσεων τραγωδία, ἀτύχημα καὶ ἐκτροχιασμός ἀπὸ τὰ πεπωμένα καὶ ἀπόδειξη βαθύτατης κρίσης καὶ παρακμῆς. Τὸ Ἔθνος, στοὺς ἐμφύλιους, «ἔτρωγε τὶς σάρκες του», κάτι τὸ ὁποῖο πολὺ δύσκολα μποροῦσε νὰ γίνῃ ἀποδεκτό. Στὴν ἱστοριογραφία τῆς περιόδου, οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι, ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ρώμη ὡς τοὺς θρησκευτικούς πολέμους, μετὰ τὰ ἐνδιάμεσα καὶ τὰ συμπληρωματικά, παρουσιάζονταν ὡς περίοδοι δοκιμασίας ἢ παρακμῆς, «σκοτεινὲς ἐποχές», ἀποδείξεις ἀδιεξόδων καὶ κρίσης τοῦ πολιτισμοῦ. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τους ἐπιστρατεύτηκαν τὰ ἠθικοπλαστικά καὶ οἱ ρίζες τους συνδέθηκαν μετὰ τὶς πλέον ταπεινὲς ιδιότητες τῶν ἀνθρώπων: τὴ φιλοδοξία, τὴ ματαιοδοξία, τὰ ἀνεξέλεγκτα πάθη, τὴν ἀγραμματοσύνη καὶ τὸν φανατισμό, τὰ μίσση, κάθε εἶδους δαίμονα τέλος πάντων. Ὁ ρομαντισμός βρῆκε στὸ πεδίο αὐτὸ μιὰ πλούσια φλέβα τραγικῶν καταστάσεων.

Μερικὰ χρόνια ἀργότερα, στὸν εὐρωπαϊκὸ μεσοπόλεμο, ἡ ἀντίληψη γιὰ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο εἶχε ριζικὰ ἀλλάξει. Προφανῶς ὑπῆρχαν ἀκόμα πολλοὶ πού θεωροῦσαν τὸν ἐμφύλιο ὡς κατὰρα γιὰ τὴν κοινωνία, ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ δεινὰ πού ἀπειλοῦν τὴν εὐημερία καὶ τὴν εὐτυχία τῶν ἀνθρώπων κοινωνιῶν. Στὸν χῶρο ὅμως τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς παρέμβασης, ἡ ἰδέα τῆς ἐμφύλιας σύγκρουσης εἶχε πλέον ἐπισημοποιηθεῖ καὶ εἶχε ἐνταχθεῖ ὡς βασικὴ ἐπιλογή στὶς προτεινόμενες τακτικὲς καὶ μεθόδους. Πολιτικά κόμματα καὶ κινήματα ἐπέλεξαν, σὲ μεγάλο ποσοστὸ καὶ χωρὶς αὐτὸ νὰ προκαλεῖ ἰδιαίτερη ἐκπληξη στὴν κοινωνία, στρατιωτικὴ ὀργάνωση στὶς δομὲς τους καὶ πολεμικὴ προοπτικὴ στὶς παρεμβάσεις τους. Τὸ κίνημα τῶν παλαιῶν

πολεμιστῶν, σὲ ὅλες τὶς ἐκφράσεις του, τὰ συνδικάτα, οἱ ἐργατικὲς ἐνώσεις, τὸ φασιστικὸ κίνημα, τὰ κινήματα τῆς ἄκρας δεξιᾶς ἐν γένει, ἀκολούθησαν τέτοιες διαδρομές. Τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα τῆς μετὰ τὴν ἐπανάσταση τῶν μπολσεβίκων ἐποχῆς –μαχητικὸ ἀπόσπασμα τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνοῦς– εἶχε ἐκ κατασκευῆς αὐτὴν τὴν προοπτικὴ. Οἱ ἐξελίξεις στὴν Ρωσία ἐπιβεβαίωσαν τὴν ἀναγκαιότητα καὶ τὴ λειτουργικότητά της. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ πολεμικὴ σύγκρουση ἐμφύλιου χαρακτῆρα εἶχε ἐπισημοποιηθεῖ ὡς πιθανὴ ἐπιλογή, ὡς «συνέχιση τῆς πολιτικῆς μετὰ ἄλλα μέσα».²

Προφανῶς μέσα σὲ πολὺ λίγα χρόνια, πολλὰ πράγ-

1. Τὸ κείμενο εἶναι ἡ εἰσήγηση τοῦ γράφοντος στὸ συνέδριο, «Οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι στὴν Εὐρώπη τοῦ 20οῦ αἰῶνα», πού συνδιοργάνωσαν στὴν Ἀθήνα, στὶς 24-26 Φεβρουαρίου 2000, τὰ ἰδρύματα: Ἀρχεῖα Σύγχρονης Κοινωνικῆς Ἱστορίας, Fondazione Giangiacomo Feltrinelli (Milano), International Institute of Social History (Amsterdam) καὶ τὸ Πάντειο Πανεπιστήμιον. Ἀποτελεῖ δὲ περίληψη ὑποθέσεων καὶ ἰδεῶν πού ἀναπτύσσονται στὸ προετοιμαζόμενο βιβλίο τοῦ γράφοντος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου*.

2. Τὸ σημεῖο 7 τῆς πρόσκλησης γιὰ τὸ Πρῶτον Συνέδριον τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνοῦς, πού διαφοροποιοῦσε τὸ νέο κίνημα στὸ πεδίο τῶν διαδικασιῶν, τῶν ἐπιλογῶν στὸν δρόμο πρὸς τὴν πολιτικὴ ἐξουσία, πρόβλεπε: «Ἡ βασικὴ μέθοδος τῆς πάλης εἶναι ἡ μαζικὴ δράση τοῦ προλεταριάτου, συμπεριλαμβανομένης τῆς ἀνοιχτῆς πάλης μετὰ τὸ ὄπλο στὸ χεῖρ ἐναντία στὴν ἐξουσία τοῦ κράτους τοῦ κεφαλαίου». Τὸ σημεῖο αὐτὸ συμπλήρωνε τὸ ὑπ' ἀριθμὸ 5 πού, μετὰξὺ ἄλλων, ὡς μέτρο γιὰ τὴν ἀμυνα τῆς νέας ἐξουσίας, πρόβλεπε ὅτι «...εἶναι ἀπαραίτητος ὁ πλήρης ἀφοπλισμὸς τῆς ἀστικῆς τάξης καὶ τῶν πρακτόρων της καὶ ἡ γενικὴ παράδοση τῶν ὄπλων στὸ προλεταριάτον».

Ἡ πρόσκληση δημοσιεύθηκε στὴν *Πράβντα* καὶ τὴν *Ἰσβέστια* στὶς 24 Γενάρη τοῦ 1919 καὶ μεταφέρεται ἐδῶ ἀπὸ τὸ βιβλίο *Τὸ 1ο Συνέδριον τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνοῦς*, Ἀθήνα, Ἱστορικὲς Ἐκδόσεις, 1980, σ. 7.

ματα άλλαξαν. Οί βαθμιαίες μετατοπίσεις, ώσπου νά φθάσουμε στην άποδοχή του έμφυλίου πολέμου ως βασικού μέσου για την επίτευξη μις ριζοσπαστικής κοινωνικής και πολιτικής μεταβολής, σηματοδοτούσαν ένα δρόμο μακρύ και πολύπλοκο, του οποίου τά χαρακτηριστικά δέν είναι μονοσήμαντα και εύκολα διακριτά. Τά βασικά πεδία τών αλλαγών πού χρειάστηκαν, για νά οδηγηθούμε σέ αυτήν τήν ανατροπή τών αντίληψεων, άπλώθηκαν στο οικονομικό και κοινωνικό πεδίο μέ άμεσο αντίκρουσμα στο αντίστοιχο τών πολιτικών πρακτικών και τών ιδεών. Μόνο έπιγραμματικά μπορούμε νά θίξουμε έδω μερικές από αυτές τές αλλαγές. Έκείνες πού άφορούν τές σχέσεις τών ανθρώπων μέ όρισμένου είδους βία, άποτελούν ίσως ένα πρώτο πεδίο άναζητήσεων.

Όσο ο 19ος αιώνας πλησίαζε προς τό τέλος του τόσο η σχέση τών ανθρώπων μέ τή βία άλλαξε, γινόταν πίο φυσική και καθημερινή, άπλωνόταν σέ δραστηριό-

τητες άνύποπτες ως τότε. Οί νέες καταστάσεις άποτυπώνονταν στίς κοινωνικές συμπεριφορές και μέσα από αυτές άρχισαν προοδευτικά νά κρούουν τήν πόρτα τής πολιτικής. Πλήθος ιδεολογικά, κοινωνικά ρεύματα συνηγορούσαν σέ αυτή τήν εξέλιξη. Ό νικησιμός, ο νεορομαντισμός, ή αίσθηση παρακμής και αυτοκαταστροφής ως αντίδοτο τής προόδου: τών άδικιών, δηλαδή, τών άνισοτήτων και τών μεταλλάξεων πού αυτή δημιουργούσε. Ίσως νά είναι τυχαίο, ίσως όχι, τό ότι ή εξέλιξη αυτή έγινε πίο διακριτή μετά από δύο σημαντικά πολιτικά γεγονότα. Τόν θρίαμβο τών προσδοκιών περί έθνικής ολοκλήρωσης πού ήρθε μέ τήν έπτελους κρατική συγκρότηση τών δύο μεγάλων, όσο και πολυδιασπασμένων ευρωπαϊκών έθνών, τής Ίταλίας και τής Γερμανίας, αλλά και τή μετεξέλιξη ενός διακρατικού πολέμου, του Γαλλο-γερμανικού του 1870, σέ κανονικό έμφύλιο πόλεμο.

Οί ένδειξεις για μία ριζική αλλαγή τής σχέσης μεγά-

λων τμημάτων τῶν εὐρωπαϊκῶν κοινωνιῶν μὲ τὴν βία ἦταν συχνὰ ὑπόγειες, ἐντοπίστηκαν ὅμως καὶ συζητήθηκαν πολὺ στὴν ἐποχὴ τους: ἡ ἐμφάνιση τῆς μονομαχίας σὲ στρατιωτικούς καὶ ἀριστοκρατικούς κύκλους, λόγου χάρη, ἢ ἡ καθιέρωση αὐτοκαταστροφικῶν καὶ θανατηφόρων παιχνιδιῶν, ὅπως ἡ ρωσικὴ ρουλέτα, τὴν ἴδια ἀνω κάτω ἐποχὴ. Σὲ πῶς ταπεινά στρώματα καὶ χώρους, σὲ μικροαστικό καὶ μεσοαστικό χώρο ἐξελώθησαν βίαιες, ὅσο καὶ αὐτοκαταστροφικὲς συνήθειες, οἱ ἐπινομασθεῖσες «ἐπιδημίες αὐτοκτονιῶν», οἱ ὁποῖες τόσο πολὺ βασανίζουν ἓνα σημαντικό κλάδο τῆς σύγχρονης μας ιστοριογραφίας.³ Τὸ χαρακτηριστικό ἦταν ἡ κοινωνικὴ διάσταση καὶ ἡ κοινωνικὴ ἀναφορά αὐτῶν τῶν διαθημάτων. Ἀφοροῦσαν κυρίως τάξεις καὶ στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, πού θρῖσκονταν σὲ ἀσταθεῖς ἰσορροπίες μέσα στὸν ἔντονο στροβιλισμὸ τῶν εὐρωπαϊκῶν κοινωνιῶν πρὸς τὸ τέλος τοῦ προηγούμενου –ἢ προ-προηγούμενου ἂν ἐπιθυμεῖτε– αἰώνα. Ἡ ἀριστοκρατία συνθλιβόμενη ἀνάμεσα στὴν ἀφύσικη, ἐκτὸς ἐποχῆς καὶ ἐξέλιξης, δόξα τῆς καὶ τὸν ἐμφανή, πλέον, γεμάτο ἀδιέξοδα ἀναχρονισμό τῆς. Τὰ μεσοστρώματα, ἐπίσης, στριμωγμένα ἀνάμεσα στὴν προσδοκία τῆς περαιτέρω κοινωνικῆς ἀνέλιξης καὶ τὴν ἀπειλή τῆς πτώσης σὲ προλεταριακὸ ὑπόστρωμα. Θὰ μπορούσαμε νὰ προσθέσουμε μερικὲς πῶς εἰδικὲς κατηγορίες σὲ αὐτὰ τὰ πεδία: τὴν εὐθραυστὴ εἴσοδο τῶν γυναικῶν, λόγου χάρη, σὲ ἐνεργὸ κοινωνικὸ στερέωμα πού, ρευστὴ καὶ ἀδέβαιη, τὴν ὁδηγοῦσε πολὺ συχνὰ σὲ αὐτοκαταστροφικὲς συμπεριφορὲς πρὸς μεγάλο σκανδαλισμὸ τῆς τότε ἀνδροκρατούμενης κοινωνίας.

Αὐτὲς οἱ ἐνδείξεις αὐτοκαταστροφικῆς πρακτικῆς τρέφονταν ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν ἀστάθειαν καὶ πιέσεις καὶ συχνὰ ἐμπεριείχαν διακηρύξεις, κατὰ κάποιον τρόπο πρὸς τὴν κοινωνία, σὲ ὄνομα τῆς ὁποίας λάμβαναν χώρα. Τόνιζαν τὴν ἐννοια τῆς κοινωνικῆς ταυτότητας, ἔστω καὶ μέσα ἀπὸ τὴν ἀκύρωσή τῆς. Ἡ ζωὴ εἶχε νόημα μέσα στὰ πλαίσια ἀξιών πού ἡ κοινωνία κανομαροῦσε, τὴν τιμὴ, τὴν ἀξιοπρέπεια, τὸν αὐτοπροσδιορισμὸ καὶ τὸ δικαίωμα ἐπιλογῆς σὲ προσωπικὸ πεδίο. Ὁ θάνατος σὲ μονομαχία ἢ ἡ αὐτοκτονία διακηρυσσε αὐτὲς τὴν ἀρχὴ πού ἔκαναν ὑποφερτὴ τὴν σχέση τοῦ ἀτόμου μὲ τὴν κοινωνία καὶ ἐπιθυμητὴ τὴν ζωὴ. Ἡ ρῆξη αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν συμβολαίων, ἢ ἀδικία, ἢ ἀτίμωση, ἔφερναν τὴν ἐπιθυμία τοῦ θανάτου. Οἱ ἄνθρωποι, ὀρισμένοι ἔστω ἄνθρωποι –τέτοιες ιδέες δὲν περνοῦσαν, λόγου χάρη, σὲ θρησκευόμενους ἀγρότες– θεωροῦσαν ὅτι ἡ ἀκύρωση τῶν συμβολαίων καθιστοῦσε τὸ ἄτομο ἀναλώσιμο. Ἡ αὐτοκαταστροφή ἐγίνετο ἔσχατο προσπύργιο στὴν ὑπόθεση τῆς προάσπισης τῆς προσωπικῆς ταυτότητας, τῆς θέσης τοῦ ἀτόμου, δηλαδή, μέσα στὴν κοινωνία. Ἐσχατο καταφύγιο στὴν πῆσιν ἐνός κόσμου ρευστοῦ, πού εὐκόλα μποροῦσε νὰ κλείσει προσωπικούς δρόμους καὶ προοπτικὲς.

Αὐτὲς οἱ ιδέες, ἂν καὶ τὴν συμμερίζονταν πολλοί, περιφέρονταν γιὰ ἀρκετὲς δεκαετίες σὲ ἀτομικὸ, σὲ προσωπικὸ ἐπίπεδο. Χρειαζόταν ἓνας ἰσχυρὸς καταλύ-

της γιὰ νὰ τὴν μετατρέψει σὲ συλλογικὲς πρακτικὲς. Νὰ τὴν συνδέσει μὲ τὴν πολιτικὴν μέ ἄλλα λόγια. Ὁ τρομερὸς αὐτὸς καταλύτης ἦταν ὁ Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Πρὶν φθάσουμε σὲ αὐτὸν καὶ στὴν ἀλλαγὴ, πού ἐπέφερε στὴν σχέσεις τῶν εὐρωπαϊῶν μὲ τὴν βία καὶ τὴν διαθεσιμότητά τους πρὸς τὴν αὐτοκαταστροφή, τὴν ἀναλωσιμότητά του ἂν προτιμάτε, ἄς ἐξετάσουμε κάτι τὸ παράλληλο. Τὴν σχέση τῶν εὐρωπαϊῶν μὲ τὸν πόλεμο, μὲ τὴν ἰδέαν τοῦ πολέμου.

Πρὸς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, ὁ πόλεμος εἶχε ἐξωτερικὴ σημασία γιὰ τοὺς εὐρωπαίους. Στὴν ἴδια τὴν Εὐρώπη, ἀπὸ τὸ 1815 καὶ μετὰ, οἱ πόλεμοι καὶ μικρὴ διάρκεια εἶχαν καὶ λίγα θύματα συγκριτικὰ καὶ πολὺ ἀπέειχαν ἀπὸ τὸ νὰ ἀνατρέψουν τὸν τρόπο ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Τίποτα δηλαδή πού νὰ μοιάζει μὲ τοὺς ναπολεόντιους πολέμους πού προηγήθηκαν, ἢ μὲ τὸν παγκόσμιον πόλεμον πού θὰ ἀκολουθοῦσε. Ἀπὸ τὸ 1871 δὲ καὶ μετὰ, ἴσως νὰ τὸ ὀφείλει στὸν Βίσαρκ αὐτὸ ἢ Εὐρώπη, ἔπαψαν ἀκόμα καὶ αὐτὲς οἱ ἐφήμερες συρράξεις. Οἱ εὐρωπαῖοι ζοῦσαν εἰρηνικά, ἢ Εὐρώπη ὄχι. Στὰ τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα, χιλιάδες ναυτικά μίλια μακρὰ, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς εὐρωπαίους πολεμοῦσαν. Στὴν δεκαετία τοῦ 1880-1890 οἱ ἀποικιακὲς ἐκστρατεῖες ἔφθαναν ὡς τὴν πλέον ξεχασμένην περιοχὴν τῆς μὴ ἀμερικανικῆς γῆς καὶ, συντριβόντας, ὅταν χρειαζόταν, τὴν τυχόν ἀντιρρήσεις, ἐγκαθιστοῦσαν στὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης τὸ εὐρωπαϊκὸ διοικητικὸ σύστημα καὶ μαζί του τὸν εὐρωπαϊκὸ, λεγόμενον, πολιτισμὸν.

Ὁ πόλεμος μέσα σὲ αὐτὲς τὴν συνθήκες περνοῦσε, γιὰ τὴν Εὐρώπη, μίαν περίοδο ἐξημέρωσης. Δὲν ἀφοροῦσε τὸν μέσον εὐρωπαῖον, ἦταν μίαν μακρινὴν ὑπόθεση. Γινόταν γιὰ καλὸ σκοπὸ, γιὰ τὸν ἐκπολιτισμὸ τῶν βαρβάρων καὶ τὴν ἐνταξίαν τους στὸν κόσμον τῶν εὐρωπαϊκῶν ἀξιών. Ἦταν ἐπιωφελής, δημιουργοῦσε δουλειὰς, ἀνοίγετο εὐκαιρίες. Προκαλοῦσε μίαν αἰσθητικὴν ἐνότητάς καὶ ἀνωτερότητας ταυτόχρονα μεταξὺ τῶν λευκῶν καὶ εὐρωπαϊῶν. Αἰσθητικὴ πού λειτουργοῦσε ἀκόμα καὶ στὰ μικροσκοπικὰ καὶ στὰ ἐργατικὰ στρώματα. Ὅλοι αἰσθάνονταν διὰ τοῦ πολέμου ἐκπολιτιστὲς ἀπέναντι στοὺς ἄγριους βαρβάρους. Ὁ πόλεμος στὰ χρόνια αὐτὰ ἐξωραΐστηκε, μέσα ἀπὸ τὰ φυλετικὰ καὶ πολιτιστικὰ του χαρακτηριστικὰ, ἐγίνετο μίαν ἀποδεκτὴ ἱστορία, μίαν περιπέτεια, στὴν ὁποία περισσότερο ἢ λιγότερο ρομαντικοὶ ἤρωες ἀξίει νὰ ἀφιερῶσιν τὸν ἑαυτὸν τους. Κοινωνικὰ μιλώντας, ἐγίνετο κάτι περισσότερο. Ὁ πόλεμος - περιπέτεια ἐγίνετο γιὰ πολλὰ ἀπὸ τὴν

3. Κοντὰ σὲ γύρισμα τοῦ αἰώνα σημαντικὰ ἔργα, ἀπὸ ἐκεῖνα πού θεμελίωσαν τὴν κοινωνικὴν ἐπιστήμην, εἶχαν ὡς ἀντικείμενον τὴν συμπεριφορὴν αὐτῆς: κλασικὰ παραδείγματα τὰ ἔργα τοῦ Emile Durkheim, *Le suicide* (Paris, 1897) ἢ τὸ ἀντίστοιχον Thomas Mazaryk, *Der Selbstmord als Sociale Massenerscheinung* (Wien, 1881). Ἀπὸ τὰ σύγχρονα σχετικὰ ἔργα ξεχωρίζει τὸ Olive Anderson, *Suicide in Victorian and Edwardian England*, London (1987).

κοινωνικές ομάδες πού ταλάνιζε ή κοινωνική ἀστάθεια, σύμβολο ὑπέρβασης τῶν ταξικῶν τους ἀνησυχιῶν καί φόβων. Στήν πολύ ἐργατική Ἀγγλία θύελλες ἐνθουσιασμοῦ συνόδευαν κάθε ἀναχώρηση στρατευμάτων γιά νά πολεμήσουν τόν Μαχντί στό Σουδάν ἢ τούς Μπόερς. Ὅταν, μετά τό 1905-1906, ἀπογειώθηκαν οἱ ἀνταγωνισμοί τῶν ἐξοπλισμῶν καί κάθε εὐρωπαϊκή δύναμη ἔσπευσε νά πολλαπλασιάσει τούς ἐξοπλισμούς καί νά κατασκευάσει τά δρεδνῶτ, ἡ διευρυνόμενη οἰκονομία πολέμου πολλαπλασίασε τίς λειτουργίες τοῦ τελευταίου μέσα στόν κοινωνικό ἰστό. Ἡ ἀποκατάσταση τῆς εἰκόνας τοῦ πολέμου, ἐκεῖ, στήν «μπέλ ἐπόκ», ἀνοίξε τόν δρόμο γιά τήν ἐπανεκτίμησή του στίς πρακτικές τῶν εὐρωπαϊκῶν κοινωνιῶν.⁴ Στό κάτω κάτω σημαντικές λαϊκές –θά λέγαμε– κινητοποιήσεις στήριξαν, ἢ ἐπέβαλαν τήν ἀπόφαση τῶν ἡγετῶν, γιά τό ξεκίνημα τοῦ Μεγάλου Πολέμου, τόν Ἰούλιο τοῦ 1914.

Ὁ Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ἦρθε σέ μία τέτοια ἐποχή. Αὐτός ὁ πόλεμος ἦταν ταυτόχρονα τμήμα καί ἀποτέλεσμα τῶν διεργασιῶν πού περιγράψαμε καί ταυτόχρονα καταλύτης πού θά τοῦς ἔδινε νεά ποιοτικά χαρακτηριστικά. Ἡ πρώτη του συνέπεια ἦταν ὅτι δημιουργήσε τό τόσο ἀπαραίτητο γιά τίς βαθιές ἀλλαγές κενό. Στή διάρκειά του ὑπῆρξε κατ' ἀρχήν πλήρης ἀναθεώρηση τῆς πολιτικῆς. Ἡ ἀξιοπιστία τῶν θεσμῶν καί τῶν κρατικῶν μηχανισμῶν δέχτηκε ἰσχυρό πλήγμα, σχεδόν μηδενίστηκε. Δέν ἐπρόκειτο μόνο γιά τά καθεστῶτα καί ἡ ἀνατροπή τῶν τελευταίων, σέ πολλά ἀπό τά κράτη πού δέχτηκαν ἰδιαιτέρως πιέσεις, δέν ἐξομάλυνε καταστάσεις ἐπρόκειτο γιά ἄμηση ἀμφισβήτησης τῶν ἀξιῶν καί τῶν κανόνων πού νομιμοποιούσαν καί στήριζαν τούς θεσμούς, τήν κοινωνική συνοχή ἂν προτιμᾶτε. Ἡ μαζική –ἢ κατάχρηση τῆς λέξης μᾶς ἀποκρύπτει ἐδῶ τά μεγέθη: γιά περισσότερα ἀπό τριάντα ἑκατομμύρια ἀνθρώπους πρόκειται– συμμετοχή στήν ἐμπειρία τῶν χαρακωμάτων, τῆς μαζικῆς καταστροφῆς καί τοῦ ὀλέθρου, ἦταν ἀρκετή ὥστε νά κλονίσει τίς ὅποιες κοινωνικές ἀναφορές καί δεβαιότητες. Οἱ φαντάροι στά χαρακώματα ἦταν ἀλλοτριωμένοι ὡς πρὸς τόν τελικό στόχο, ὡς πρὸς τήν τακτική πού τά ἐπιτελεῖα ἐπέλεγαν, ὡς πρὸς τίς πολιτικές ἐπιδιώξεις πού συντηροῦσαν αὐτόν τόν πόλεμο. Ἡ ἀπάντηση στό ἐρώτημα, γιατί πολεμᾶμε, ἦταν πῶς ἀόριστη ἀκόμα ἀπό τήν ἀνάλογη τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν: τί φτιάχνουμε, γιά ποιόν τό φτιάχνουμε; Ὅλα αὐτά τά ἐμπιστεύονταν, ἢ μᾶλλον, ἀναγκαστικά τά παραχωροῦσαν στούς ἀόρατους ἡγέτες, στά ἀπρόσωπα σχέδια, κρατῶντας γιά τόν ἑαυτό τους τήν πειθαρχία, τή μηχανιστική κίνηση πού ἐπέβαλαν οἱ τεχνικές καί οἱ κανονισμοί.

Μήν ξεχνᾶμε ὅτι ὁ πόλεμος αὐτός ξεκίνησε μέ ἄξονα τό παράλογο. Πέρα ἀπό τήν προάσπιση ἐνός συστήματος συμμαχιῶν, σχέσεων καί ἰσορροπιῶν, οἱ ἀντίπαλοι δέν εἶχαν σοβαρές –ἀνάλογες τοῦ μεγέθους τῆς πολεμικῆς ἐμπλοκῆς– προτάσεις γιά τούς στόχους τοῦ πολέμου. Στήν οὐσία, οὐδεὶς ζήτηγε κάτι συγκεκριμένο ἀπό τόν ἀντίπαλό του, μέ τόν ὅποιο ὅμως εἶχε

ἐμπλακεῖ σέ ἓναν μέχρι τελικῆς καταστροφῆς ἀγῶνα.⁵ Ὁ πόλεμος παρουσιαζόταν μέ τόν τρόπο αὐτό ὡς αὐτοσκοπός, ὡς αὐτόνομη καί αὐτόφωτη καταστροφική κατάσταση, ὅπου τό μόνο διακριτό ζητούμενο ἦταν ἡ καταστροφή ὄχι τοῦ ἀντιπάλου ὡς καθεστώτος, ὡς οἰκονομικῆς ὄντοτητας, ὡς στρατιωτικῆς δύναμης, ὡς διπλωματικῆς ἀπειλῆς καί ὅ,τι ἄλλο. Ὡς ζητούμενο παρουσιαζόταν ἡ ὑποταγή, ἡ «ἀνευ ὄρων» παράδοση τῆς κοινωνίας ὀλόκληρης, ἀπό τά ὑψηλά κλιμάκια τῆς καθεστωτικῆς καί κρατικῆς ἱεραρχίας, ὡς τόν τελευταῖο ἀγρότη, ἐργάτη, ἢ πολίτη τοῦ ἐχθροῦ. Γιά ἐξανδραποδισμό τῆς κοινωνίας ἐπρόκειτο, στήν πῶς ἀπόλυτη μορφή του. Ἄν οἱ τεχνικές δυνατότητες συμβάδιζαν μέ τίς προθέσεις, τότε ζητούμενο θά ἦταν ἡ ἐξαφάνιση τῆς ἀντίπαλης κοινωνίας,⁶ ἢ ἔστω ἡ συρρίκνωσή της –σέ ὅλα τά ἐπίπεδα: δημογραφικό, οἰκονομικό, πολιτισμικό, πολιτικό– ὡς τό σημεῖο πού θά γινόταν ἐφικτή ἡ χωρῆς ὄρια ὑποταγή της. Ὁ ἀποκλεισμός τῆς Γερμανίας μετά τήν ἀνακωχή τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1918, ἢ πείνα, ἢ ἀναταραχή καί τό θανατικό πού προκάλεσε, ἀνέδειξαν, μέ τόν πληρέστερο τρόπο, τίς νέες προθέσεις.

4. Ἀνάμεσα στά πρόσφατα βιβλία πού πραγματεύονται τά θέματα αὐτά ξεχωρίζει τό βιβλίο τοῦ Graham Dawson, *Soldier Heroes. British Adventure, Empire and the Imagining of Masculinities*, Routledge, London & New York, 1994. Τά παλαιότερα, Roland N. Stromberg, *Redemption by War. The Intellectuals and 1914* (1982) καί Mortis Eksteins, *The Rites of Spring. The Great War and the Birth of the Modern Age* (1989), διατηροῦν τήν ἐπικαιρότητά τους. Παρά τό μεγάλο ἀριθμό τῶν ἐκδόσεων πάνω στό ζήτημα τῆς «ἐξημέρωσης» τῆς ιδέας τοῦ πολέμου πρὶν τό 1914, μεγάλα κενά ἐξακολουθοῦν νά παραμένουν, ἰδιαίτερα στόν τομέα τῆς διαφορετικῆς λειτουργίας, ἢ ἀπορρόφησης αὐτῶν τῶν ιδεῶν στίς ἐπιμέρους κοινωνικές ομάδες, στίς κοινωνικές τάξεις.

5. Οἱ πρώτες προτάσεις γιά τή μεταπολεμική Εὐρώπη, προήλθαν ἀπό τόν Καγκελλάριο τῆς Γερμανίας Μπέθμαν Χόλβεγκ, τό Σεπτέμβριο τοῦ 1914. Σέ αὐτές κυριαρχοῦσε τόσο ἡ ἀορισία, ὅσο καί ἡ διάθεση γιά συνολική διευθέτηση τῶν Εὐρωπαϊκῶν ζητημάτων –με πρωτοκαθεδρία τῆς Γερμανίας φυσικά. Ἡ πρώτη ἀκόμα τότε προσπάθεια γιά προοδισμό τῆς ἀπόλυτης, ὑπερβατικῆς λύσης πού θά σταθεροποιούσε εὐρωπαϊκά πράγματα ἦταν ὑποχρεωμένη νά κινηθεῖ ἀνάμεσα σέ φιλοσοφικές συλλήψεις καί διπλωματικές ἐπιθυμίες χωρῆς ὅμως νά διαμορφώνει κάτι τό συγκεκριμένο καί λειτουργικό.

6. Ἡ τεχνική εἶχε καταφέρει νά δώσει μικρά δείγματα τῶν μετέπειτα ἐπιτευγμάτων της στόν τομέα τῆς μαζικῆς καταστροφῆς ἀνθρώπων καί ὑλικῶν. Τά χημικά αέρια καί τά ὑποτυπῶδη «στρατηγικά» βομβαρδιστικά τοῦ 1918, ἦταν μερικά ἀπό τά δείγματα αὐτά. Τά ἐμπόλεμα ἐπιτελεῖα ὑποδέχτηκαν αὐτές τίς καινοτόμες προτάσεις μέ ἐνθουσιασμό καί δέν παρέλειψαν νά τίς χρησιμοποιήσουν ὅσο πῶς ἐντατικά μπόρεσαν.

Ὁ κόσμος ἔγινε ρευστός, τόσο ρευστός ὅσο ἐπέβαλε ὁ μοναδικός ἀξιόπιστος κανόνας πού ἀπέμενε. Ὁ κανόνας αὐτός ἦταν ἡ ἀπόλυτη, περίπου μεταφυσική ἐπικράτηση, ὁ νικητὴς εἶχε κάθε δικαίωμα ἐπὶ τοῦ ἠττημένου καὶ ὡς ἠττημένος λογιζόταν πλέον μία κοινωνία ὀλόκληρη. Ὁ κανόνας τῆς ὑπεροχῆς, αὐτῆς πού μετριόταν μὲ τὴ βία, κυριάρχησε στὴ διπλωματία καὶ ἀπὸ ἐκεῖ πέρασε στὴν πολιτική, στὶς κοινωνικὲς σχέσεις. Ἡ ταξικὴ ἀναμέτρηση, ὅπως καὶ πλῆθος ἄλλες ἀναμετρήσεις, βαπτίστηκε στὴ νέα αὐτὴ λογικὴ. Ἡ πολιτικὴ πρόθεση, ἡ πολιτικὴ τακτικὴ προσανατολίστηκε στὴν, μὲ κάθε μέσο, καταστροφὴ τοῦ ἀντιπάλου. Οἱ κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς σχέσεις κλονίστηκαν τόσο βαθειά ἀπὸ τίς ἀξίες αὐτές πού ἦταν ἀδύνατο νά γυρίσουν πίσω στοῦ παρελθόν. Λέγεται ὅτι ἡ μεγάλη αὐτὴ σύγκρουση τοῦ 1914-1918, ριζοσπαστικοποίησε τίς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς συμπεριφορές. Ὅσο ἀφορᾶ τὸν προσδιορισμὸ τῶν στόχων καὶ τῶν προθέσεων ἡ λέξη ριζοσπαστικοποίησις εἶναι μᾶλλον ἥλια. Πολύ ἀπλά, τὸ ζήτημα τῆς ἐξόντωσης, τῆς ὑποταγῆς, τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀπέναντι, εἴτε αὐτός ἦταν πολιτικός, εἴτε κοινωνικός, εἴτε οικονομικός χῶρος, ἔγινε νόμιμη καὶ ἐπιθυμητὴ πρόθεση. Ἐκεῖνο πού ἀπέμενε ἦταν ἡ τεχνικὴ στήριξη τῶν προθέσεων. Ἡ προσαρμογὴ τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης μὲ ἄλλα λόγια.

Ἐπρόκειτο γιὰ τὴ «στρατιωτικοποίησις» τῆς κοινωνίας πρῶτα καὶ τῆς πολιτικῆς ὡς συνέπεια. Ἡ βιομηχανοποίησις τοῦ πολέμου, ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα καὶ στὴν διάρκεια τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου, δημιούργησε αὐτές τίς προϋποθέσεις. Ἡ ἀλλαγὴ δὲν συνίσταται μόνο στὴν καθολικὴ ἐπιστράτευση καὶ στὴ συμμετοχὴ πολλαπλάσιου –σὲ σύγκριση μὲ τὸ παρελθόν– ποσοστοῦ τῆς κοινωνίας, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, στὰ πολεμικὰ δρώμενα. Τὸ νέο στοιχεῖο, πού μποροῦσε νά μεταβάλλει τοὺς ὅρους τῆς πολιτικῆς παρέμβασης, ἦταν ὅτι ἡ πολεμικὴ ὀργάνωση μποροῦσε νά ἐντάξει –νὰ ὑποτάξει– στὶς ἀνάγκες τῆς τῶν ὅλων τῶν λειτουργιῶν τοῦ κοινωνικοῦ χώρου, διαρθρώνοντάς τις μὲ ἄξονα μία μηχανιστικὴ λογικὴ πού μποροῦσε, φυσικά, νά ὑπηρετήσῃ τίς ἀνάγκες τοῦ «ὀλοκληρωτικοῦ» πολέμου, ἀλλὰ πού, ταυτόχρονα, φαινόταν ἰκανὴ νά ἐπιβληθῇ καὶ νά ἐπαναδιατάξῃ τίς κοινωνικὲς σχέσεις καὶ ἰσορροπίες. Οἱ ριζοσπαστικὲς πολιτικὲς θέσεις βρῆκαν στὸ σχῆμα αὐτὸ τὴν ἀπόδειξη γιὰ τὸ ἐφικτὸ τῶν τολμηρῶν προτάσεών τους.

Μία ἀπὸ τίς βασικὲς προϋποθέσεις αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς ἦταν τὸ νά μικρύνει ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς πολεμιστές. Δὲν πρόκειται οὔτε γιὰ κάτι τὸ εὐκόλο, οὔτε γιὰ κάτι τὸ αὐτονόητο. Στὸ ξεκίνημα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου, ὅπως τὸν ἀντιλαμβάνομαστέ σήμερα, ἡ ἀπόσταση πού χώριζε τοὺς πολεμιστές ἀπὸ τοὺς ταγμένους στὴν ἐργασία καὶ τοὺς ταγμένους στὴν προσευχή ἦταν ἀβυσσαλέα, ὅσον ἀφορᾶ τίς πολεμικὲς δεξιότητες. Ἀκόμα καὶ ὅταν οἱ στρατοὶ ἔγιναν πιὸ μαζικοί, ἡ ἀποτελεσματικότητά των

ἐπαγγελματιῶν τοῦ πολέμου πολὺ ἀπέχει ἀπὸ ὀτιδήποτε μποροῦσε νά τοὺς ἀντιτάξῃ στὸ πεδίο αὐτὸ ἢ ὑπόλοιπη κοινωνία. Τὸ ὅλο πρόβλημα ἔμεινε ἡμιτελὲς στὸν καιρὸ τοῦ Ναπολέοντα καὶ ἡ λύση του μεταφέρθηκε ἀκριβῶς στοὺς καιροὺς πού ἐνδιαφέρουν τὴν παρούσα εἰσήγησι. Ἡ ἀνάγκη γιὰ μαζικοὺς στρατοὺς, προϊόντα τῆς γενικῆς ἐπιστράτευσης, ἱκανοὺς νά μεταβάλλουν σὲ πολεμικὸ μέτωπο ὅλο τὸ μήκος τῶν συνόρων καὶ ὀλόκληρο τὸ βάθος μιᾶς κοινωνίας ἔθεσε ἐπιτακτικὰ τὸ ζήτημα τῆς ταύτισης πολιτῆ καὶ πολεμιστῆ.

Οἱ τεχνικὲς τοῦ πολέμου ἔγιναν μαζικὲς καὶ ἀπλοποιήθηκαν ὥστε νά μποροῦν νά γίνουν κτῆμα ἐνὸς ὁλοένα εὐρύτερου τμήματος τῆς κοινωνίας. Μιμήθηκαν στὸν τομέα αὐτὸ καὶ πλησίασαν τίς τεχνικὲς τῆς βιομηχανικῆς ἐργασίας ὅπου τὸ ζητούμενο ἦταν ἡ συμμετοχὴ στὴ βιομηχανικὴ παραγωγικὴ διαδικασία τοῦ φθηνότερου εἶδους ἐργάτη: τοῦ ἀνειδίκευτου. Ὅπως οἱ τεχνίτες, οἱ μαστόροι παραχώρησαν προοδευτικὰ τὴν θέση τους στοὺς ἀνειδίκευτους ἐργάτες μὲ βάση μιᾶς νέου τύπου ὀργάνωση τῆς ἐργασίας, ἔτσι καὶ στὰ πεδία τῶν μαχῶν οἱ ἐπαγγελματίες τοῦ πολέμου ἔδωσαν τὴν θέση τους στοὺς ἐπίστρατους φαντάρους. Τὰ ὄπλα ἀπλοποιήθηκαν, περίπου ὅσο καὶ οἱ ἐργαλειομηχανές. Οἱ τακτικὲς στὸ πεδίο τῆς μάχης ἔγιναν τεχνικὲς, οἱ αὐτοματισμοί, πολλαπλασιάστηκαν μαζὶ μὲ τὰ ἐγχειρίδια καὶ τὰ δόγματα πού προνοοῦσαν γιὰ τὸ κάθε ἀπρόβλεπτο, σὲ τρόπο ὥστε νά ἐξαλείψουν κάθε αὐτοσχεδιασμό, αὐτενέργεια, ἔξω ἀπὸ τὰ σχέδια καὶ τὴν πειθαρχία τοῦ στρατεύματος. Ὁ πόλεμος ἔγινε μία δεξιότητα ὅπως οἱ ἀνάλογες τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ἓνα εἶδος ἐργοστασίου. Μὲ λίγα λόγια ὅσοι ἦταν σὲ θέση νά ἐργαστοῦν καὶ νά παράγουν ἦταν πλέον σὲ θέση καὶ νά πολεμήσουν.

Ἡ κοινωνία τῶν μετόπισθεν ὑποτάχθηκε στὶς ἀνάγκες τοῦ μετώπου. Ὄργανώθηκε δηλαδὴ παραγωγικὰ καὶ κοινωνικὰ σὲ τρόπο ὥστε νά στηρίζῃ καὶ νά τροφοδοτεῖ τὴν πολεμικὴ προσπάθεια, νά ἀνταποκρίνεται στὶς ἀνάγκες πού ἡ τελευταία ἔθετε, νά ἀκολουθεῖ τὰ σχέδια τοῦ στρατοῦ καὶ τῶν ἐπιτελείων του. Στὴν ὑπηρεσία τοῦ πολέμου ὁ κοινωνικός χῶρος ἀπέκτησε τὴν δική του πειθαρχία, τοὺς δικούς του κανονισμοὺς καὶ νόμους, τίς ιδιαίτερες λειτουργίες του, καθ' ὑπαγόρευση τῶν ἐπιταγῶν τοῦ πολέμου. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἔγινε τμῆμα του, ἐντάχθηκε σὲ αὐτόν. Κανένας κοινωνικός χῶρος δὲν διέφυγε ἀπὸ αὐτὴν τὴν πολεμικὴ συγκεντρωτικὴ καὶ πειθαρχημένη συμμετοχὴ. Μέσα ἀπὸ αὐτὴν, ἡ πολιτικὴ, ὡς κοινωνικὴ λειτουργία, ἀπέκτησε νέες προδιαγραφές. Τὸν βασικὸ στόχο τῆς συλλογικῆς προσπάθειας τὸν ὑπηρετοῦσαν οἱ μαχητὲς τοῦ μετώπου. Τὰ ἐπιτελεῖα τους, οἱ ἡγεσίες τους, τὸν προσδιόριζαν καὶ ὀργάνωναν τὰ σχέδια, τίς τακτικὲς μὲ τίς ὁποῖες θὰ τὸν πετύχαιναν. Οἱ ὑπόλοιποι ἀκολουθοῦσαν, πειθαρχοῦσαν, στηρίζαν. Στὴ μετὰ τὸν πόλεμο πολιτικὴ σκέψη, ἡ διάρθρωση παρέμεινε σὲ μεγάλου βαθμοῦ ἡ ἴδια. Ἐνα ἰδεολογικὸ καὶ ὀργανωτικὸ κέντρο, ὡς ἐπιτελεῖο, καθόριζε τοὺς στόχους καὶ τίς τακτικὲς.

Οι μάχιμοι, τά ενεργά μέλη, οι οργανωμένοι, αποφασισμένοι και αναλώσιμοι, έφτιαχναν τό μέτωπο τής παρέμβασης, κατ' εικόνα και όμοίωση του πολεμικού μετώπου. Γύρω από αυτές τς δυνάμεις διαρθρώνονταν τό κίνημα και οι κοινωνικός χώρος, σέ σχέση ιεραρχικά ύποδεέστερη, σέ θέση πειθαρχίας και ύποταγής, σέ όσα ή ήγεσία είχε προκρίνει ως ύπηρετούντα τό κοινό καλό. Τά πολιτικά και κοινωνικά κινήματα διαρθρώθηκαν ως μικρογραφίες των στρατών του παγκόσμιου πολέμου.

Τήν έπαύριο του πρώτου παγκόσμιου πολέμου, όλα, οι προϋποθέσεις και τά στοιχεία του ολοκληρωτικού πολέμου, βρίσκονταν σταθερά στή θέση τους: ή έννοια τής καταστροφής, τής απαξίωσης και τής έξόντωσης του αντίπαλου, ή συμμετοχή όλων των πόρων, ανθρώπινων ή υλικών τής κοινωνίας στην πολεμική προσπάθεια, ή ιεράρχηση των θεσμών μέ βάση τς άξίες και τής ανάγκης του δλόπλευρου πολέμου. Τό ίδιο συνέβαινε μέ τά στοιχεία αυτού που θά μπορούσαμε νά ονομάσουμε ολοκληρωτική πολιτική παρέμβαση. Μέ τς πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις δηλαδή, που αντιμετώπιζαν τήν πολιτική αντίπαράθεση μέ όρους ολοκληρωτικού πολέμου. "Όλα τά στοιχεία των οποίων τήν εμφάνιση περιγράψαμε συνοπτικά προηγουμένως ήταν σέ πλήρη ανάπτυξη. Η έννοια τής αυτοκαταστροφής και του αναλώσιμου, ή πολεμική δεξιοότητα, ή στρατιωτική πειθαρχία και όργάνωση, ή γενική αποδοχή ή και επίκληση του πολέμου.⁷ Ο πρώτος ύποσχόταν νέους πιο καταστροφικούς κύκλους στίς μελλοντικές μεταξύ εθνών αναμετρήσεις. Η δεύτερη έθετε τήν ιδέα του εμφυλίου πολέμου ως συστατικό των κοινωνικών και πολιτικών διεργασιών στο έσωτερικό μιας χώρας. Στην ουσία, πολλά από τά χαρακτηριστικά του ολοκληρωτικού και του εμφυλίου ήταν κοινά, όπωσήποτε προέρχονταν από κοινές ρίζες. Θά μπορούσαμε μάλιστα νά συμπτύξουμε τά δύο αυτά κεφάλαια σέ ένα και τό αυτό άν, στή ριζοσπαστικοποίηση τής πολιτικής δέν περιλαμβανόταν μία ολοκληρωμένη πρόταση για τήν υπέρβαση όλων αυτών και τήν επαναστατική ανάπτυξη του κόσμου. Ο ολοκληρωτικός πόλεμος μέ τς καταστροφικές του προδιαγραφές μπορούσε νά αντιμετωπιστεί μέ τή μετατροπή του σέ επανάσταση. Η τελευταία θά ξεκινούσε από τό έπαπειλούμενο μηδέν για νά ξαναχτίσει σέ νέες βάσεις τς κοινωνίες των ανθρώπων ακυρώνοντας όλους τούς παράγοντες που είχαν οδηγήσει τά πράγματα ως εδώ.

Τό Κομμουνιστικό Κόμμα τής περιόδου τής Γ' Διεθνούς, όπως τό προσδιόρισε ή λενινιστική αντίληψη στην περίοδο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου ήταν τό πιο τυπικό παράδειγμα αυτής τής άλλαγής. Από τή λογική του ολοκληρωτικού πολέμου δέν άντλούσε μόνο στοιχεία για τήν οργανωτική του δομή και λειτουργία, έμπνεόταν τρόπους παρέμβασης και διεκδίκησης. Στην πορεία τής Τρίτης Διεθνούς ή έννοια του κομμουνιστή είχε ταυτιστεί μέ τήν έννοια όπλο και ένοπλη σύγκρουση. Ο δρόμος προς τήν έξουσία λογιζόταν

ως πόλεμος και μάχη περισσότερο, παρά ως κοινοβουλευτική ή άλλου τύπου εξέλιξη. Και αυτό χωρίς νά αποτελούν τά κομμουνιστικά κόμματα έξαιρέσεις ή μοναδικές περιπτώσεις σέ αυτό τό τακτικό πεδίο. Άκόμα και τά πλέον άξιοπρεπή άστικά κόμματα έφτιαχναν εκείνο τον καιρό πολεμικά τμήματα, ομάδες κρούσης. Οι πολιτικές νεολαίες πέρα από τή συμβολική πολιτική τους σημασία ήταν συχνά τό μεγάλο έμπεδο ή μονάδες κρούσης, πάντα έτοιμες για τήν περίπτωση όπου ή πολιτική θά πέρναγε από τό κοινοβούλιο και τούς διαδρόμους στα όδοφράγματα και τήν ένοπλη αντίπαράθεση.

Ο εμφύλιος πόλεμος μετατράπηκε λοιπόν, από άτύχημα του εθνους, σέ βασικό στοιχείο τής πολιτικής αντίπαράθεσης. Σέ πολλά κράτη τής Ευρώπης έγινε ισχυρή προοπτική και δυνατότητα. Μέ διάφορες μορφές, στοιχεία του εκδηλώθηκαν στα περισσότερα από τά ευρωπαϊκά κράτη, σέ λίγα, εκεί όπου οι συσχετισμοί δυνάμεων τό επέτρεπαν, πήρε τή μορφή τακτικού πολέμου, τής πλέον ολοκληρωτικής μορφής. Γενικά άκολούθησε τς τύχες του ολοκληρωτικού πολέμου. Στόν Β' Παγκόσμιο, ό εμφύλιος έγινε συστατικό, αναγκαίο συμπλήρωμα ενός πολέμου που πλησίασε περισσότερο από κάθε άλλον στην ιστορία τήν έννοια του ολοκληρωτικού. Παραδόξως, τήν έννοια του εμφυλίου πολέμου τή δάμασε και τελικά τήν εξοθέλισε από τό πολιτικό προσκήνιο ό Ψυχρός πόλεμος. "Όταν δηλαδή ή εκδήλωση κάποιας ευρωπαϊκής εμφύλιας σύγκρουσης κινδύνεψε νά γίνει συστατικό και άφετηρία γενικότερου πολέμου, ό έλεγχος του οποίου μπορούσε εύκολα νά ξεφύγει από όρισμένα άποδεκτά, στή διπλωματία και στίς άντοχές των ενδιαφερομένων, πλαίσια. Στο κάτω κάτω οι Ευρωπαίοι μετά από παθήματα και πικρές έμπειρίες έπαψαν νά θεωρούν τον έαυτό τους ή τον κοινωνικό χώρο τους αναλώσιμους. Άκόμα και για τήν πλέον άξιοπρεπή ύπόθεση.

7. Μετά από τς έμπειρίες των χαρακωμάτων, μορεϊ νά μάς φανεϊ παράξενο τό γεγονός τής διαθεσιμότητας των ανθρώπων για πολεμικού τύπου έγχειρήματα και, ακόμα περισσότερο για άναφορά και επίκληση του πολέμου και των αξιών του. Άς περιοριστούμε σέ δύο προτάσεις έρμηνείας του σχήματος. Οι, φαινομενικά άταξικές, συντροφικές σχέσεις στο στρατό και στο μέτωπο δημιουργούσαν στηρίγματα, συλλογικότητες, απείρως σταθερότερες απ' ό,τι ή ρευστή κοινωνική ένταξη και ή ταξική άλληλεγγύη. Άς μήν ξεχνάμε επίσης ότι πάρα πολλοί παλαιοί πολεμιστές άντλούσαν κύρος, αλλά και κοινωνική ή επαγγελματική ύπόσταση από αυτήν τους τήν ιδιότητα. Άποτελούσε μία προνομιούχο ταυτότητα στή μεταπολεμική κοινωνία ή τουλάχιστον γίνονταν προσπάθειες νά καταστεί τέτοια. Πολλοί άνθρωποι, δηλαδή, είχαν συμφέρον νά μήν ξεχαστεί ό πόλεμος και ή δική τους συμμετοχή σ' αυτόν.

ΑΝΤΙΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ

του Σπύρου Σφενδουράκη

Οι απαντήσεις σε απαντήσεις είναι πιθανότατα κουραστικές για τους αναγνώστες, ιδιαίτερα ενός περιοδικού σαν τον *Πολίτη* στη συγκεκριμένη περίπτωση, τό οποίο δεν εξειδικεύεται σε οικολογικής φύσης θέματα. Άλλά μετά την έκτενή απάντηση του κ. Μ. Μοδινού (τ. 72, σ. 42-48) στην κριτική που έκανα σε βιβλίο του οποίου ήταν συνεκδότης, και ιδιαίτερα στο δικό του άρθρο μέσα σε αυτό, αναγκάζομαι να επανέλθω, για δύο λόγους. Πρώτον, επειδή τό ύφος του κ. Μοδινού μέ θίγει προσωπικά, και, δεύτερον, επειδή οι απαντήσεις του είναι παραπλανητικές. Θά προσπαθήσω, πάντως, στην ανταπάντησή μου, μέσα από την ανάκρουση των ισχυρισμών του κ. Μοδινού, να θίξω και ζητήματα μέ γενικότερο ενδιαφέρον ώστε τό κείμενο αυτό να προσφέρει και κάποιους προβληματισμούς στους αναγνώστες. Για τό λόγο αυτόν, θά περιορίσω τό «προσωπικό», ήθικης τάξης ζήτημα σε μία μόνο παράγραφο.

Η όμολογημένη έμπειρία του κ. Μοδινού στην κατασκευή έχθρών, όπως την περιγράφει ό ίδιος στην απάντησή του, αποδεικνύεται από τό πόσο περίτεχνα χειρίζεται την τεχνική αυτή καθώς πλέκει σενάρια περί κατευθυνόμενης και προσχεδιασμένης επίθεσης. Δυστυχώς για αυτόν τό αποτέλεσμα στερείται σοβαρότητας. Έκτός κι αν πιστεύει ότι οι οικολόγοι (οί εριστήμονες τουλάχιστον) θεωρούν τον κ. Μοδινό έναν τόσο σημαντικό και ριζοσπαστικό διανοητή, ώστε κάποιιο σκοτεινό κύκλιο του χώρου αυτού πλάθουν συνωμοσίες διαβολής του. Για να σοβαρευτούμε όμως, θά ήθελα να έπισημάνω την ουσιαστική διαφορά μεταξύ των χαρακτηρισμών που χρησιμοποίησα στο άρθρο μου («δρίσκεται σε σύγχυση όσον άφορα...», «ήμμάθεια» κλπ.) και των δικών του ύπονοούμενων και εικασιών. Οι παραπάνω σαφέστατοι χαρακτηρισμοί (και όχι «κοσμικά επίθετα», όπως παραπλανητικά αναφέρει ό κ. Μοδινός), όσο σκληροί κι αν ακούγονται σε όσους αναγνώστες έχουν συνηθίσει στις έμμεσες, ψευδο-ευγενείς «φιλοφρονήσεις» που περινοούνται για κριτικές,

άφορούν αποκλειστικά και μόνο τά όσα (πιστεύω ότι) κατέδειξα στο άρθρο του κ. Μοδινού και συνοδεύονταν από τή σχετική τεκμηρίωση. Άς αφήσω τό γεγονός ότι ό κ. Μοδινός τά επιβεβαιώνει και στην απάντησή του, όπως θά δείξω παρακάτω. Άντιθέτως, τά ύπονοούμενα του κ. Μοδινού περί κατασκευής έχθρών, ιδιότυπου συνδικαλισμού κλπ., καθώς και ή «λεπτή» ειρωνεία του (π.χ. «δέν μās έτίμησε ποτέ μέ κάποιιο δημοσίευμα», «...ή επίθεση είναι προσωπική, κατευθυνόμενη και προσχεδιασμένη. Προς Θεού, αποκλείεται να συμβαίνει αυτό εδώ» κλπ.), έχουν να κάνουν μέ εικασίες για τίς προσωπικές μου στάσεις και άξιες. Λυπάμαι για αυτό, ιδιαίτερα μάλιστα τή στιγμή που, όπως και ό ίδιος δηλώνει, δέν μέ γνωρίζει. Άναρωπιέμαι, βέβαια, έφόσον δέν μέ γνωρίζει, πού βασίζει αυτές τίς εικασίες; (Άλήθεια, πώς είναι βέβαιος ότι πολλοί εκ των δασκάλων μου άρθρογράφησαν στην *Νέα Οικολογία*; Πού γνωρίζει τους δασκάλους μου —και ποιό από αυτούς έγραψαν στο έν λόγω περιοδικό;) Επίσης, θέλοντας ίσως να κάνει έμμεσες ύποδείξεις στους εκδότες του *Πολίτη*, χρησιμοποιεί ως κατηγορία τό γεγονός ότι δέν έχω άρθρογραφήσει στην *Νέα Οικολογία*, αφήνοντας να έννοηθεί ότι αυτό όφείλεται στο ότι δέν θά μπορούσα να γράψω κάτι που δέν θά ένέπιπτε στην (καλών προθέσεων) λογοκρισία του. Δέν έπρασσε από τό νοΰ του κ. Μοδινού ότι ύπάρχουν και άνθρωποι που δέν ενδιαφέρονται και τόσο να δημοσιογραφούν, ιδίως σε έντυπα μέτριου επιπέδου; Άλλά φαίνεται ότι ό κ. Μοδινός άρέσκεται να χρησιμοποιεί «συμπεράσματα» βασισμένα σε ύποθετικά σενάρια δικής του κατασκευής, όπως κάνει και στην σελίδα 46, όπου προεξοφλεί την αντίδραση των θεμελιωτών τής έπιστημονικής οικολογίας «αν άκουγαν απόψεις του τύπου “ή σταθερότητα τής φύσης δέν έχει τίποτα να κάνει μέ τίς πολιτικές προσατάσεις”». Αυτό του είδους ή έπιχειρηματολογία παρουσιάζει όλα τά στοιχεία που ό κ. Μοδινός περιγράφει στην σελίδα 43 ως χαρακτηριστικά τής ύποτιθέμενης δικής μου τεχνικής «άλλοιω-

σης τῶν ισχυρισμῶν τοῦ ἄλλου». Τοῦ ἐπιστρέφω λοιπὸν τὴν κατηγορία περὶ κατασκευῆς ἐχθρῶν. Στὸ κάτω κάτω, ἡ δική μου, ἀποκλειστικά ἀκαδημαϊκή, ἀπασχόληση μὲ ἀφήνει ἀδιάφορο γιὰ τέτοιου εἴδους «ἐχθροπραξίες». Τὸ γεγονός ὅτι ἀναφέρθηκα ἐκτενέστερα στὸ δικό του κείμενο, ὀφείλεται, ὅπως ἄλλωστε δήλωσα σαφῶς, στὸ ὅτι συμπυκνώνει πολλὰ ἀπὸ τὰ συμπτώματα τῆς παθολογίας τοῦ οἰκολογισμοῦ, καὶ ὄχι γιατί ἔχω κάτι ἰδιαίτερο μαζί του.

Ἄς περάσω τώρα στὰ ἐπιχειρήματα τοῦ κ. Μοδινόυ, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ὑποτιθέμενη ἀλλοίωση τῶν θέσεών του ὅταν ισχυρίστηκα ὅτι υἱοθετεῖ τὴν ἀποψη «ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ τί ἀνακαλύπτει ἡ ἐπιστήμη τῆς οἰκολογίας γιὰ τὸ πῶς λειτουργεῖ ἡ φύση, ἐμεῖς θὰ ἀπαιτήσουμε τὴ διατήρηση τῶν ἐννοιῶν τῆς τάξης καὶ τῆς ἰσορροπίας». Μὰ, ἡ ἴδια ἡ ἀπάντησή του ἀποτελεῖ ἐπιβεβαίωση τῆς παραπάνω διαπίστωσης. Ἐπίσης, θυμίζω ὅτι στὴν κριτική μου σαφῶς παρέπεμψα σὲ συγκεκριμένο ἄρθρο του στὴ *Νέα Οἰκολογία*, ὅπου ἡ ἀποψη αὐτὴ παρουσιάζεται σαφέστερα. Γιὰ νὰ μὴν γινόμεστε κουραστικοί, ἀφοῦ οἱ ἀναγνώστες μποροῦν νὰ κρίνουν ἀπὸ μόνοι τους, θὰ ἤμουν εὐτυχῆς ἂν πράγματι ὁ κ. Μοδινός δεχόταν ὅτι εἶναι πιθανὸ *πράγματι* νὰ μὴν ὑπάρχει ἰσορροπία καὶ σταθερότητα στὴ φύση, καὶ ὅτι αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ, ἢ ὄχι, μόνο ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν μᾶς ἀρέσει ἢ ὄχι τὸ ἀποτέλεσμα. Καὶ ἡ ἀπόδειξη μπορεῖ νὰ γίνει μόνο μέσα ἀπὸ τὰ ἐμπειρικά δεδομένα καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς

ἐπιστημονικῆς μεθόδου. Στὴν περίπτωση πού πράγματι ἀποδειχθοῦν σωστὲς οἱ θέσεις τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς ἀπουσίας ἰσορροπίας, πῶς θὰ πρέπει νὰ ἀντιδράσουν κατὰ τὸν κ. Μοδινό οἱ «πολιτικοὶ οἰκολόγοι», ἐφόσον οἱ θέσεις τους ἐξαρτῶνται ἄμεσα ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῆς ἐπιστήμης γιὰ τὸ φυσικὸ κόσμο;

Σχετικὰ μὲ τὴ σύγχυση τῆς ἐπιστήμης τῆς οἰκολογίας μὲ τὴν οἰκολογία ὡς κίνημα, δέν ἀντιλαμβάνομαι πῶς τὸ εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα τοῦ βιβλίου πού παραθέτει ὁ κ. Μοδινός ἀντικρούει τίς ἐπισημάνσεις μου. Ἡ σύγχυση βρίσκεται στὴ χρῆση τοῦ ὅρου *μέσα στὸ ἄρθρο του* πότε μὲ τὴ μία καὶ πότε μὲ τὴν ἄλλη ἔννοια, καὶ ὄχι στὴ θεωρητικὴ του τοποθέτηση σχετικὰ μὲ τὴ σχέση ἐπιστήμης καὶ κινήματος. Ἀρκεῖ νὰ διαβάσει κανεὶς τὴν πρώτη - πρώτη παράγραφο τοῦ ἄρθρου του γιὰ νὰ κρίνει.

Ἄς περάσουμε τώρα στὸ ζήτημα τῆς «νησιωτικῆς βιογεωγραφίας», ὅπου ὁ κ. Μοδινός μὲ διευκολύνει περισσότερο, δικαιώνοντας τὰ ὅσα ἐγράψα περὶ ἡμιμάθειας, ἀφοῦ ἐπιμένει νὰ θεωρεῖ τὴ σχέση ἔκτασης καὶ ἀριθμοῦ εἰδῶν ὡς σύνοψη τῆς θεωρίας αὐτῆς. Τὸ τί ὑποστηρίζει ἡ θεωρία τῆς νησιωτικῆς βιογεωγραφίας τὸ ἐξήγησα συνοπτικά στὴν κριτική μου καὶ δέν θὰ τὸ ἐπαναλάβω ἐδῶ. Χωρὶς νὰ θέλω νὰ φανῶ ἀλαζονικός, ἀπλὰ γιὰ νὰ μὴν κουράσουμε τοὺς ἀναγνώστες μὲ τεχνικὲς λεπτομέρειες, θὰ ἐπικαλεσθῶ τὴν αὐθεντία, ἀφοῦ ἡ βιογεωγραφία τυχαίνει νὰ εἶναι τὸ κύριο ἐπι-

στημονικό μου πεδίο. Τόν διαβεβαιώνω λοιπόν ότι κάνει λάθος και θά πρέπει νά ξαναμελετήσει τά σχετικά συγγράμματα. Ένδεικτικά, τόν παραπέμπω, και όποιον άλλον ένδιαφέρεται, στό κοινής αποδοχής έξαιρετικό βιβλίο του Μ.Λ. Rosenzweig (1995), *Species diversity in space and time* (Cambridge University Press), όπου συζητιούνται επί μακρόν τά σχετικά ζητήματα. Η σχέση πού αναφέρει ό κ. Μοδινός, και σέ περισσότερες μαθηματικές εκφράσεις από αυτή πού παρουσιάζει, συναντάται πολύ πριν την ανάπτυξη της θεωρίας της νησιωτικής βιογεωγραφίας. Άπλά, οι θεμελιωτές της θεωρίας αυτής (R. MacArthur και E.O. Wilson) χρησιμοποίησαν και επεξεργάστηκαν και αυτοί τή σχέση για τίς ανάγκες της θεωρίας τους. Καί φυσικά όταν μίλησα μόνο για νησιά τό έκανα για λόγους συντομίας, αφού τό αντικείμενο της διαφωνίας δέν ήταν αυτό, αλλά ή ουσία της θεωρίας (αυτά περί αλλοίωσης των επιχειρημάτων του άλλου).

Όσον αφορά στό ζήτημα της δαρβινικής θεωρίας, παραδέχομαι ότι κατάλαβα λάθος τή σύνταξη των προτάσεων και ζητώ συγγνώμη για τήν παρανόηση. Άλλά, πάλι, ή άποψη ότι ή φύση έχει τήν έγγενή ικανότητα νά προωθει τόν εαυτό της προς μία κατάσταση σταθερότητας και ισορροπίας δέν είχε ανάγκη νά επιβιώσει του δαρβινισμού, αφού αυτός δέν έρχεται σέ αντίθεση μαζί της. Ο ανταγωνισμός των ειδών δέν οδηγεί απαραίτητα σέ αστάθεια, ούτε ή συνεργασία

σέ σταθερότητα. Αυτά τά ζεύγη των έννοιών (άνταγωνισμός - αστάθεια, συνεργασία - ισορροπία) μπορεί νά φέρουν αντίστοιχους συνειρμούς, ίσως έξαιτίας της άσυνείδητης μεταφορής τους στό κοινωνικό πεδίο, αλλά δέν είναι σωστό νά χρησιμοποιούνται έτσι στην έπιστημονική έπιχειρηματολογία. Μήπως, όμως, και εδώ έχουμε νά κάνουμε μέ ήμιμάθεια όσον αφορά τήν έξελικτική θεωρία; Άλλωστε, στή φύση υπάρχει και συνεργασία και άνταγωνισμός μεταξύ και έκτός των ειδών, καθώς και άλλου τύπου σχέσεις, χωρίς αυτό νά καθορίζει τή δομή των οικοσυστημάτων.

Πριν ασχοληθώ περαιτέρω μέ τό βασικό ζήτημα της οικολογικής σταθερότητας, θά ήθελα νά θίξω όρισμένα από τά ζητήματα πού εγείρει ό κ. Μοδινός στην τελευταία του παράγραφο. Πρῶτον, όταν έγραφα ότι οι έρευνητές πού ασχολούνται έπιστημονικά μέ τήν οικολογία αποτελούν μειονότητα στους όμιλητές του φετινού (περσινού πλέον) «Θερινού οικολογικού Πανεπιστημίου», δέν ανέφερα ειδικά τούς βιολόγους, όπως παραπλανητικά ύπονοι ό κ. Μοδινός. Βέβαια, άσχετα μέ τή συγκεκριμένη αναφορά, πράγματι ύποστηρίζω ότι οι βιολόγοι κατά τεκμήριο είναι εκείνοι πού έχουν τήν πληρέστερη αντίληψη των οικολογικών ζητημάτων (των έπιστημονικών, έννοείται), καθώς είναι οι μόνοι πού διδάσκονται και μελετούν σέ βάθος μεγάλο εύρος του άπαραίτητου ύποβάθρου (π.χ. ζωολογία, βοτανική, έξέλιξη, συστηματική, γενετική, πληθυσμιακή βιολογία

κλπ.). Αυτό δέν σημαίνει, ούτε ότι είναι οι μόνοι πού δικαιούνται νά μιλοῦν, ούτε ότι καλύπτουν ὅλα τά πεδία πού ἔχουν σχέση μέ τήν οἰκολογία. Δεύτερον, ἡ κριτική μου γιά τό Δ.Ι.Π.Ε. καί τό «οἰκολογικό Πανεπιστήμιο» ἰσχύει, ἀφοῦ α) ὁ τίτλος δέν δικαιώνει τό περιεχόμενο, β) δέν χρειάζονται «πληροφοριοδότες» γιά νά γνωρίζει κανείς τό κατά πόσο κάποιος παράγει *διεπιστημονικό ἔργο*, ἰδιαίτερα ὅταν κινεῖται στό σχετικό ἀκαδημαϊκό χῶρο, γ) ὁ κ. Μοδινός δέν ἀπάντησε στό *ἐρώτημά* μου γιά τό *τί εἶδους διεπιστημονικό ἔργο* παράγει τό Δ.Ι.Π.Ε., δ) ὁ ὅρος Πανεπιστήμιο δέν εἶναι (ἢ τουλάχιστον πιστεύω ὅτι δέν θά ἔπρεπε νά εἶναι) τόσο ἐλαφρύς ὅσο θά ἤθελε ὁ κ. Μοδινός (ναί, πράγματι, σεμινάρια μέ διακοπές κάνετε, δέν δίνετε πτυχία· τότε γιατί νά χρησιμοποιεῖται τόν ὄρο *Πανεπιστήμιο*; αὐτό δέν ἐπέκρινε ἐξ ἀρχῆς;), καί δ) ὁ ὅρος «ἐπιδοτούμενος» φυσικά καί δέν εἶναι μομφή ἀπό μόνος του. Ἄλλά περιγράφει τά σεμινάρια πού κάνετε. Ἄλλά οἱ συγκρίσεις μέ ἐρευνητικά προγράμματα, διδακτορικά καί πανεπιστήμιο εἶναι λαϊκιστικές καί, ἂν μή τί ἄλλο, ἀφελεῖς. Ἡ «ἐπιδότηση» αὐτῶν τῶν δραστηριοτήτων γίνεται στό πλαίσιο συγκεκριμένων ἀκαδημαϊκῶν θεσμῶν καί ἀρχῶν, περιλαμβανομένης τῆς κρίσης τοῦ προσωπικοῦ καί τῶν ἀποτελεσμάτων, τῆς δημοσίευσης σέ ἐπιστημονικά περιοδικά μέ κριτές, τῆς ἀξιολόγησης ἀπό τήν ἀκαδημαϊκή κοινότητα καί δεκάδες ἄλλους σύνθετους μηχανισμούς. Σέ διαφορετική περίπτωση, γιατί νά μήν καλοῦμε ὅλους τοὺς γνωστούς μας (ξανθοὺς, μελαχρινούς, πιθανότατα, ἀξιολογώτατους διανοούμενους) νά κάνουν μερικά σεμινάρια καί νά τά ὀνομάζουμε Πανεπιστήμια (καί ἂν ἔχουμε καί κανένα γνωστό στά ὑπουργεῖα νά παίρνουμε καί καμιά ἐπιδότηση);

Καί θά φθάσω στό ζήτημα τῆς οἰκολογικῆς σταθερότητας καί ἰσορροπίας. Ὁ κ. Μοδινός στήν ἀπάντησή του παρουσιάζει μιά ἀξιολογία σύνψη τῆς ἱστορίας μέρους τῆς ἐξέλιξης τῆς οἰκολογίας. Διαβάζοντάς την, καί μόλις ἀρχισα νά ἀναρωτιέμαι τί σχέση μπορεῖ νά ἔχει αὐτή ἡ ἐξιστόρηση μέ τήν κριτική μου, ἔφθασα στίς τελευταῖες παραγράφους, ὅπου γιά μιά ἀκόμη φορά ὁ κ. Μοδινός ἐξέθεσε τήν ἄποψη πού χαρακτήρισα «ὀλοκληρωτική». Καί πάλι ἐρχεται νά ὑποστηρίξει ὅτι ἐπειδή ὀρισμένες σύγχρονες ἐπιστημονικές ἀπόψεις πιθανῶς «ἀπειλοῦν» τοὺς στόχους τοῦ οἰκολογικοῦ κινήματος θά πρέπει νά ἀπορριφθοῦν ἀπό αὐτό. Βέβαια, πέρα ἀπό τή σύγχυση τῶν συλλογισμῶν του (ἀπό τή μιά ἐξανίσταται ὅταν διαβάζει ὅτι ἡ σταθερότητα τῆς φύσης δέν ἔχει νά κάνει μέ τίς πολιτικές προστασίας, καθῶς καί ὅταν διαπιστώνει ὅτι κάποιοι οἰκολόγοι ἀποσυνδέουν τήν ἐπιστήμη τους ἀπό τό οἰκολογικό κίνημα, καί ἀπό τήν ἄλλη τονίζει ὅτι τά ζητήματα τῆς οἰκολογίας εἶναι πολύ σημαντικά γιά νά ἐγκαταλειφθοῦν στή δικαιοδοσία τῆς ἐπιστήμης), αὐτό πού πράγματι ἐμπεριέχει τήν ὀλοκληρωτική πρόκληση εἶναι ἡ ἀρνηση στίς ἐπιστημονικές θεωρίες τοῦ δικαιώματος νά ἐπιβεβαιώνονται ἢ ὄχι μέ βάση τήν ἐπιστημονική

μέθοδο, καί ὄχι μέ βάση τίς πιθανές κοινωνικές τους συνέπειες. Ἐδῶ βρίσκεται ἡ βασική μου ἐνσταση. Ἡ ἰσχὺς τῶν ἐπιστημονικῶν θεωριῶν, παρά τίς πολύπλοκες σχέσεις τῆς ἐπιστήμης μέ τό κοινωνικό περιβάλλον, δέν κυρώνεται ἀπό τήν κοινωνία ἐν γένει, ἀλλά ἀπό τό κατά πόσο περιγράφουν ὀρθά τά φαινόμενα τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Ἄν πράγματι ἡ φύση ἀποδειχτεῖ χαοτική, σταθερή, ἢ ὀτιδήποτε ἄλλο, εἴτε μᾶς ἀρέσει εἴτε ὄχι, δέν μποροῦμε νά τό ἀρνηθοῦμε, τουλάχιστον ὄχι στή βάση τῶν κοινωνικοπολιτικῶν μας πεποιθήσεων. Αὐτό πού ὑποστήριξα καί συνεχίζω νά ὑποστηρίζω, εἶναι ὅτι ἀνεξάρτητα ἀπό τό πῶς λειτουργεῖ «ἡ φύση», μποροῦμε νά ἐπιλέξουμε τοὺς πολιτικούς μας στόχους (π.χ. τή διατήρηση τῆς φύσης ὅπως εἶναι σήμερα, ὅπως ἦταν χθές, ἢ τή διαμόρφωση μᾶς ἄλλης φύσης) στή βάση τῶν ὁραμάτων μας γιά τό πῶς ἐπιθυμοῦμε νά ζοῦμε ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι. Καί φυσικά, ἡ ἐπιστήμη θά μᾶς δώσει τίς πληροφορίες γιά τό πῶς μποροῦμε νά πετύχουμε καλύτερα τοὺς ὅποιους στόχους μας. Αὐτό σημαίνει, γιά παράδειγμα, ὅτι ἡ «ἀειφορία» θά μποροῦσε νά ἀποτελέσει χρήσιμη ἔννοια ἂν ἀποδεικνύονταν ἡ μακροπρόθεσμη προβλεψιμότητα τῆς φύσης. Σέ διαφορετική περίπτωση (δηλαδή, σύμφωνα μέ τό σημερινό μας ἐπίπεδο γνώσης) ἡ ἔννοια αὐτή ἀνήκει στή σφαῖρα τῆς μεταφυσικῆς. Αὐτό, πάλι, δέν σημαίνει ὅτι «ὄλα ἐπιτρέπονται». Σημαίνει, ἄπλά, ὅτι μποροῦμε νά ὑποθέσουμε τίς συνέπειες τῆς κάθε πολιτικῆς ἐπιλογῆς μας μέ μικρό βαθμό βεβαιότητας. Δηλαδή, μπορεῖ καί νά δηλώνει ὅτι ἡ καλύτερη τακτική γιά νά μήν διακυβεύσουμε τήν ποιότητα τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων εἶναι νά τηροῦμε τήν ἀρχή τῆς πρόληψης. Σημαίνει, ἐπίσης, ὅτι ἂν θεωροῦμε ὅτι ἡ βιοποικιλότητα συμβάλλει στήν ποιότητα τῆς ζωῆς μας, ὀφείλουμε νά τή διατηρήσουμε (ἴσως ἐρχόμενοι σέ ἀντίθεση μέ τή «φύση» - μήπως ἄλλωστε, ἀπό μιά σκοπιά, καί ἡ ἐπέκταση τῶν ἀνθρώπων δέν εἶναι ἓνα «φυσικό» φαινόμενο;). Ἄλλά, θά ἐπαναλάβω καί πάλι, ὅτι αὐτό πού ἀπέτελε ἀντικείμενο τῆς κριτικῆς μου στόν κ. Μοδινό δέν ἦταν οἱ ἀπόψεις περί σταθερότητας καθαυτές, τίς ὁποῖες εἶναι δικαίωμά του νά ἔχει (ἄλλωστε, ἡ ἰσχὺς τῶν ἀπόψεων αὐτῶν δέν συζητιοῦνται σέ μή ἐξειδικευμένα, θεωρητικά περιοδικά, ἀλλά στόν ἐπιστημονικό τύπο), ἀλλά ἡ ἀπόρριψη συγκεκριμένων σύγχρονων ἐπιστημονικῶν ἀπόψεων μέ κριτήριο τίς κοινωνικοπολιτικές τους συνέπειες. Ἡ ἄμεση συσχέτιση τῶν ἐπιστημονικῶν θεωριῶν μέ τίς τρέχουσες κοινωνικές καί πολιτικές ἀξίες, τήν ὁποία κάνει ὁ κ. Μοδινός καί στήν ἀπάντησή του, ἀφενός προδίδει μιά ἀπλοϊκή ἀντίληψη γιά τήν ἐπιστήμη, καί ἀφετέρου δέν μπορεῖ νά γίνεται ἐπιλεκτικά γιά ὄσες θεωρίες δέν μᾶς ἀρέσουν. Ἡ τακτική αὐτή, πού σέ πολλά σημεία θυμίζει παρωχημένο δογματικό μαρξισμό, ὀδηγεῖ στήν, οὐσιαστικά μεταμοντέρνα, ἀντίληψη ὅτι ἡ ἐπιστημονική γνώση δέν μπορεῖ ποτέ νά εἶναι ἀντικειμενική. Ὅποτε, δέν ὑπάρχει ἀντικειμενική ἀλήθεια, καί συνεπῶς δικαιούμαστε νά πιστεύουμε ὅτι μᾶς

βολεύει. Αυτή ή άποψη, πού ένδημεί στη «σκέψη» της Νέας Έποχης, φέρνει τελικά σέ ίδια μοίρα έπιστήμη, θρησκείες, αστρολογία κλπ. Πέρα από τό ότι είναι άκρως συντηρητική και επικίνδυνη από κοινωνική σκοπιά, είναι και λανθασμένη. Δέν ύπονω ότι ό κ. Μοδινός υιοθετεί αυτή τή συλλογιστική, άπλά θέλω έμμεσα νά έπισημάνω τήν ανακολουθία πού ύπάρχει σέ όρισμένα σημεία της επιχειρηματολογίας του. Καί μιά μικρή λεπτομέρεια. Αυτό πού κυρίως επέκρινα στό άρθρο του κ. Μοδινού (άσχετα από τίς γενικότερες θέσεις μου περί ίσορροπίας) ήταν ή σύγχυση μεταξύ «σταθερότητας τών οικοσυστημάτων» και «ίσορροπίας της φύσης», όπως αυτή ή τελευταία έχει περάσει σέ μεγάλο μέρος της κοινωνίας. Η πρώτη έννοια άποτελεί άυστηρά έπιστημονικό ζήτημα, ενώ ή δεύτερη άποτελεί λανθασμένη μεταφορά όρισμένων έπιστημονικών έννοιών στό χώρο της μεταφυσικής (μέ έπιρροές από όρισμένα φιλοσοφικά ρεύματα, δημοφιλή πριν από λίγες δεκαετίες).

Τελειώνοντας, θά εύχαριστήσω μέ τήν σειρά μου τόν κ. Μοδινό πού στην προσπάθειά του νά μέ άντικρούσει, μου προσφέρει τήν εύκαιρία νά έπιβεβαιώσω τήν όρθότητα τών άρχικών μου θέσεων. Καί για κατακλείδα, μερικά ακόμα παραδείγματα πού θεμελιώνουν πλέον τή διαπίστωσή μου περί ήμμάθειας (έπαναλαμβάνω ότι οι χαρακτηρισμοί αυτού του είδους δέν θά έπρεπε νά ένοχλούν όταν άποδεικνύονται -ή προστασία τών άναγνωστών από τά σφάλματα είναι άλλωστε και ό βασικός ρόλος της ουσιαστικής κριτικής- τά ύπόλοιπα, περί εύπρέπειας κλπ., άνήκουν άπλά στό χώρο της πολιτικά όρθης πνευματικής χαλαρότητας):

Πρώτον, ό κ. Μοδινός δηλώνει ως πασιγνωστο τό γεγονός ότι οι παρελθούσες μαζικές έξαφανίσεις συνέβησαν σέ διάρκεια πολλών εκατομμυρίων ετών. Πέρα από τό γεγονός ότι δέν γνωρίζουμε, ούτε τίς αίτίες, ούτε τό χρονικό εύρος τών περισσότερων μαζικών έξαφανίσεων, για μερικές τουλάχιστον (μέ γνωστότερη εκείνη πού σήμανε τό τέλος τών δεινοσαύρων) ή πλέον άποδεκτή σήμερα ύπόθεση άφορά σέ πτώση άστεροειδούς (όχι και τόσο μακρόχρονη διαδικασία, νομίζω). Πράγματι, πάντως, ύπάρχουν όρισμένες ένδείξεις ότι μία άλλη μαζική έξαφάνιση, εκείνη στά τέλη της Περμίου, μπορεί νά διήρκεσε για σχετικά μεγάλο χρονικό διάστημα, αλλά ή ουσία είναι ότι σέ όλες τίς περιπτώσεις, ή τουλάχιστον σέ άρκετές, οι έξαφανίσεις όφείλονταν σέ παράγοντες έξωτερικούς προς τίς «συνήθεις» λειτουργίες τών οικοσυστημάτων, κάτι πού ένισχύει τήν άποψη περί έγγενοϋς άσάθειας. Ό κ. Μοδινός προφανώς μερδεύει τήν έξαφάνιση καθαυτή μέ τήν έπαναφορά της ποικιλότητας στα προηγούμενα επίπεδα, ή όποία πράγματι απαιτεί εκατομμύρια χρόνια (ένas από τούς λόγους πού θά πρέπει νά μάς προβληματίζει ή σημερινή τρομακτική μείωση της βιοποικιλότητας).

Δεύτερον, μέ έκπληξη διαβάζουμε ότι, μακροσκοπικά, τά τροπικά δάση βροχής είναι περιγράψιμα και σταθερά! Μέ μεγάλο ένδιαφέρον θά διαβάσαμε τή σχε-

τική βιβλιογραφία. Άλλά, δυστυχώς, από όσο γνωρίζουμε μέχρι και σήμερα, κανείς δέν κατάφερε νά περιγράψει κανένα, σχετικά πολύπλοκο, οικοσύστημα σέ καμιά κλίμακα. Μακροσκοπικά, δηλαδή σέ μεγάλη κλίμακα χώρου και χρόνου, τά τροπικά δάση δέν είναι σταθερά (τουλάχιστον σύμφωνα μέ τίς επικρατούσες έπιστημονικές άπόψεις), αλλά συρρικνώνονται και έπεκτείνονται ανάλογα μέ τίς κλιματικές συνθήκες και, έκάστοτε, σέ χρονικές περιόδους σχετικά μικρές (μερικώς χιλιάδων ετών). Πολύ περισσότερο βέβαια, δέν είναι περιγράψιμα σέ καμιά κλίμακα, εκτός κι αν μερδεύει κανείς τά πολύ γενικά διαγνωστικά χαρακτηριστικά, τά όποια χρησιμοποιούνται στη γενική κατάταξη τών οικοσυστημάτων, μέ τήν περιγραφή, ή όποία απαιτεί γνώση τών τροφικών σχέσεων, της ενεργειακής ροής, τών διά - και ένδοειδικών άλληλεπιδράσεων, της δομής και χωροδιάταξης τών πληθυσμών, τών προτύπων της ποικιλότητας και δεκάδων άλλων παραμέτρων πού ούτε κατά προσέγιση γνωρίζουμε. Έν όλίγοις, άλλο διάγνωση, άλλο περιγραφή.

Τέλος, τό χάος μπορεί νά μήν ταυτίζεται μέ τήν πολυπλοκότητα, άφου μπορεί νά ύπάρξει χάος και σέ άπλά συστήματα, αλλά ή πολυπλοκότητα, ιδίως στα φυσικά συστήματα, οδηγεί σχεδόν άπαρέγκλιτα σέ χαοτική συμπεριφορά (άλλωστε, σήμερα οι βασικοί θεωρητικοί του χώρου μιλάνε περισσότερο για πολύπλοκα συστήματα και λιγότερο για χάος). Όμως, για νά μήν παρασυρόμαστε από τά όνόματα, δέν πρέπει νά ξεχνάμε ότι ή θεωρία του χάους δέν έχει στην ουσία σχέση μέ αυτό πού έννοούμε χάος στην καθημερινή γλώσσα και πού έπιρρεί ως άπειλή ό κ. Μοδινός. Τό «χάος» της θεωρίας δέν είναι παρά τάξη άνώτερης κλίμακας. Έτσι, κατά τήν προσωπική μου άποψη, ούτε αυτές οι θεωρίες θά μπορέσουν νά έρμηνεύσουν ικανοποιητικά τά φυσικά οικοσυστήματα, για τόν άπλούστατο λόγο ότι αυτά, στό βαθμό πού μπορούμε νά τά καθορίσουμε, είναι ιστορικές όντότητες, δηλαδή έχουν μοναδική και άνεπανάλητη ιστορία. Η ιστορία δέν έπαναλαμβάνεται, ιδιαίτερα όταν συζητάμε για μεγάλες χρονικές κλίμακες. Βέβαια, πιθανότατα νά θεωρήσουμε σταθερά κάποια οικοσυστήματα στη χρονική κλίμακα της άτομικής ζωής μας, αλλά ή χρονική κλίμακα αυτή δέν έχει ιδιαίτερο νόημα για τήν κατανόηση τών φυσικών φαινομένων. Έπίσης, δέν έχει νόημα για τό μέλλον της άνθρωπότητας, παρά μόνο αν μιλάμε για τήν επίλυση μερικών άμεσων, έπειγόντων προβλημάτων. Όποιαδήποτε μακροπρόθεσμη στρατηγική για τήν άνθρώπινη πορεία θά πρέπει νά λάβει υπόψη τό γεγονός ότι ή φύση δέν είναι προβλέψιμη, ότι τά οικοσυστήματα δέν είναι σταθερά, ότι οι ίδιες οι πράξεις τών οργανισμών μεταβάλλουν τά έκάστοτε δεδομένα και τίς έφικτές δυνατότητες. Οι διαπιστώσεις αυτές δέν αφήνουν τόν κόσμο «κλημμυρισμένο στό χάος», αλλά όρίζουν τό μέτρο της σεμνότητάς μας απέναντι στη φύση. Καί ως προς αυτή νομίζω ότι συμφωνούμε μέ τόν κ. Μοδινό.

«ΑΝΤΙΚΡΙΤΙΚΗ» ΓΙΑ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «Η ΦΥΣΗ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ»

του Γιώργου Λιάχα

Εχω την εντύπωση ότι ο κ. Σφενδουράκης αδί-
κησε όρισμένους από τους συγγραφείς του βι-
βλίου *Η φύση στην οικολογία*, στην κριτική
πού κάνει στο 71ο τεύχος του *Πολίτη*, και ιδιαίτερα
τόν κ. Μοδινό.

Στό βιβλίο αυτό γίνεται μία πολύ αξιόλογη προσπά-
θεια να αναδειχθεί ο σύγχρονος προβληματισμός γύρω
από τα θέματα προστασίας και διαχείρισης της φύσης,
σέ μία εποχή κατά την οποία πλείστα όσα τεκταίνο-
νται σ' αυτόν τον τομέα, στή χώρα μας και άλλου, τό-
σο σέ έρευνητικό και διαχειριστικό επίπεδο, όσο σέ νο-
μοθετικό και πολιτικό επίπεδο, άλλοτε σέ όρθή και
άλλοτε σέ λανθασμένη κατεύθυνση.

Ο κ. Μοδινός, ως εκδότης του έγκυρου περιοδικού
Νέα Οικολογία, επί 13 συναπτά έτη, ύπηρξε ένα ση-
μείο αναφοράς για όλα τα περιβαλλοντικά θέματα της
Έλλάδος και του κόσμου και ιδιαίτερα για τα θέματα
της φύσης, και ή *Νέα Οικολογία* ένα είδος παρατηρη-
τηρίου στο οποίο συνέπραξαν και πολλοί άλλοι αξιό-
λογοι ειδικοί και μή, για πρώτη φορά στην Έλλάδα.

Τό κείμενο του κ. Μοδινού μέ τόν τίτλο «τό Χάος
και ή Έδέμ» είναι σαφέστατο. Μέ αναφορές σέ πα-
λιές αλλά και σύγχρονες πηγές σέ μία πλούσια διεθνή
βιβλιογραφία, παρουσιάζει μία περίπου παγιωμένη
αντίληψη για τίς έννοιες της διαδοχής των ειδών, της
ισορροπίας στή φύση, της «κλίμακος», της ώριμότητας
των οικοσυστημάτων (της Έδέμ), σέ αντίθεση μέ όρι-
σμένες νεότερες αίρετικές αντιλήψεις για τό θέμα, πού
κωδικοποιούνται μέ τόν όρο «Χάος». Πρόκειται για
μία διαμάχη των οικολόγων από τίς αρχές της δεκαε-
τίας του 1970, πού προέκυψε έξ άφορμής της διερεύ-
νησης όρισμένου μαθηματικού μοντέλου, πού βασίζεται
στή λεγόμενη «λογιστική έξίσωση διαφορών» σέ μία
προσπάθεια έρμηνείας και πρόδλεψης των πληθυσμια-
κών μεταβολών των ειδών πού συμμετέχουν σέ ένα
φυσικό οικοσύστημα.

Ο συγγραφέας κ. Μοδινός επιχειρηματολογεί και

τάσσεται μέ την όρθόδοξη αντίληψη της Έδέμ. Διευ-
κρινίζει, μάλιστα, ένα κρίσιμο σημείο αυτής της δια-
μάχης, πού έχει να κάνει μέ τή χρονική περίοδο ανα-
φοράς. Αν αναφερόμαστε στο γεωλογικό χρόνο, στον
όποιο μπορεί να εκδηλωθούν βίαιες γεωλογικές ανα-
κατατάξεις και κλιματικές αλλαγές, ασφαλώς ή κατά-
σταση στα φυσικά οικοσυστήματα είναι απρόδλεπτη
και χαοτική. Αν αναφερόμαστε σέ μικρές περιόδους
(δεκαετιών ή και αιώνων) χωρίς τίς άνωτέρω βίαιες
μεταβολές και μέ περίπου σταθερές κλιματικές συν-
θήκες, μένει να δούμε τό ζήτημα σέ συνάρτηση μέ ή
χωρίς τίς ανθρώπινες επιδράσεις στα οικοσυστήματα,
σέ έναν «όρατό» χρόνο, στή διάρκεια του όποιου μπο-
ρούμε να επηρεάσουμε διαχειριστικά την κατάσταση.

Ο κ. Σφενδουράκης, χωρίς να επιχειρηματολογεί,
μάλλον τάσσεται μέ τίς αίρετικές απόψεις των χαοτι-
κών, επικαλούμενος όρισμένα πορίσματα της έπιστή-
μης της οικολογίας στην τελευταία παράγραφο της
κριτικής του για τό κείμενο του Μοδινού.

Είναι χρήσιμο να σταθούμε λίγο ακόμα σ' αυτόν τό
διάλογο και να διευκρινίσουμε όρισμένα σημεία:

- Το χάος είναι μία μαθηματική έννοια, πού δέν έχει
ούτε τό περιεχόμενο πού της έδωσαν οι αρχαίοι φι-
λόσοφοι, ούτε τό τρέχον περιεχόμενο της άταξίας
και της σύγχυσης.
- Ός τομέας των μαθηματικών εμφανίζεται τά τελευ-
ταία χρόνια, κυρίως μετά την εμφάνιση των ήλεκ-
τρονικών ύπολογιστών, πού παρέχουν τή δυνατότη-
τα διερεύνησης συναρτήσεων σέ μεγάλο εύρος τιμών.
- Μέ τό χάος επιχειρείται ή διερεύνηση πολύπλοκων
φυσικών και οικονομικών φαινομένων, μεταξύ των
όποιων ή στροβιλώδης ροή των ρευστών, οι κινήσεις
των πλανητών, τά μετεωρολογικά φαινόμενα, ή έξέ-
λιξη χημικών αντιδράσεων, ταλαντώσεις ήλεκτρονι-
κών συστημάτων, οι άρρυθμίες της καρδιάς, οι με-
ταβολές του χρηματιστηρίου, οι πληθυσμιακές μετα-
βολές των οικοσυστημάτων, οι επιδημίες και πολλά

άλλα φαινόμενα, τά όποία παρουσιάζουν άνεξήγητη άταξία.

- Τό χάος είναι ένα πολύ νέο πεδίο έρευνας, πού δέν έχει πλήρως κατανοηθεί. Είναι όμως διαφωτιστικοί όρισμένοι όρισμοί πού δόθηκαν από μαθηματικούς και φυσικούς:

Χάος = Μία παράξενη τάξη.

Χάος = Στοχαστική (τυχαία) συμπεριφορά, πού εκδηλώνεται σέ ένα ντετερμινιστικό (αιτιοκρατικό) σύστημα.

Χάος = Μία συμπεριφορά χωρίς τάξη, πού, όμως, καθοδηγείται ολοκληρωτικά από κάποιο νόμο (αυτούς τούς νόμους άναζητούν τά μαθηματικά και ή φυσική).

Τό χάος πού παρατήρησαν όρισμένοι βιολόγοι και μαθηματικοί στην εξέλιξη του πληθυσμού *όρισμένων ειδών* (μύγες, ψάρια, έντομα κλπ.) και πού επιχειρούν νά αποδώσουν μέ μαθηματικές σχέσεις, καθόλου δέν έρμηνεύει τίς σχέσεις και τίς άλληλεξαρτήσεις του *συνόλου* των ειδών πού συμμετέχουν σέ ένα φυσικό οικοσύστημα (όπως άναφέρει και ό κ. Σφενδουράκης). Για τήν πλήρη διερεύνηση αυτών των σχέσεων θά χρειαστεί νά χυθεί πολλή μελάνη άκόμα.

- Τό γεγονός ότι στην εξελικτική πορεία ενός οικοσυστήματος όρισμένα είδη παρουσιάζουν μεγάλες πληθυσμιακές διακυμάνσεις ή και εξαφανίζονται σύμφωνα μέ τίς χαστικές συμπεριφορές του πληθυσμού, δέν σημαίνει ότι κατέρρευσε τό οικοσύστημα. Τό γεγονός ότι οι καμπύλες πού αποδίδουν τίς πληθυσμιακές μεταβολές *ένός έκάστου των ειδών* διχάζονται μέ άνοδική και καθοδική πορεία, μέ δευτερεύουσες διακλαδώσεις, περιοδικά ή άκανόνιστα, έπαναλαμβανόμενες ή και έντελώς άπρόβλεπτα ή μέ διαλείψεις, χαστικά δηλαδή (όπως τίς περιέγραψε ό Robert Main στη δεκαετία του 1970 και μάλιστα σέ συνθήκες *in vitro*) καθόλου δέν αποδίδουν κατάρρευση φυσικού οικοσυστήματος. (π.χ. Τό γεγονός ότι ό μύκητας *Boletus luteus*, πού κυριαρχεί σέ δάσος δασικής πεύκης ήλικίας 4 έτών και τή θέση του παίρνουν πολλοί άλλοι μύκητες, καθόλου δέ σημαίνει ότι τό οικοσύστημα κατέρρευσε. Ούτε ή περαιτέρω επικυριαρχία της έλάτης και της όξιās και ή εξαφάνιση της δασικής πεύκης σημαίνει κατάρρευση του οικοσυστήματος).

- Μέσα στά όρια του όρατου χρόνου, τό χάος (μέ τή μαθηματική έννοια του όρου) και ή Έδέμ δέν είναι κατ' ανάγκη έννοιες διαμετρικά αντίθετες. Στόν αντίποδα της Έδέμ θά πρέπει νά τοποθετήσουμε, σέ χρονική απόσταση, τήν έκπτώχευση, τήν κατάρρευση των έδαφών ή και τήν άπερήμωση, τήν εμφάνιση των όπορτουμιστών, των πρόδρομων ειδών, αλλά και τούς μηχανισμούς άνάδρασης των οικοσυστημάτων. Διακυμάνσεις μεταξύ ώριμότητας και έκπτώχευσης έχουμε δει πολλές φορές στό ιστορικό παρελθόν και στό τρέχον παρόν (βλέπε και τό κείμενο του

Γ. Ντούρου «Διαχρονικές μεταβολές στό Έλλαδικό τοπίο» στό ίδιο βιβλίο), ένω δέν φαίνονται τόσο άντιπροσωπευτικά και πειστικά τά παραδείγματα των αίρειτικών του Χάους (Πάρκο του Τσάβο της Κέννας, τό άρχέγονο Δάσος της Νέας Υερσής των 250 στρ., τά μικρά νησιά κλπ.). Τή δυναμική αυτή των φυσικών οικοσυστημάτων, μεταξύ έκπτώχευσης και ώριμότητας περιγράφει έναργέστατα και ό δικός μας Σ. Ντάφης στη «Δασική οικολογία» του (1986).

- Μπορεί, ένδεχομένως, νά ταυτίζεται χρονικά ή κατάσταση της ώριμότητας (Έδέμ) μέ τίς χαστικές μεταβολές των πληθυσμών (ή όρθότερα, στην κατάσταση της Έδέμ νά έμπεριέχονται χαστικές πληθυσμιακές μεταβολές, πού πρέπει νά έρευνησουμε), όπου κάποια είδη μπορεί νά μειώνονται ή και νά εξαφανίζονται, ένω άλλα νά επικυριαρχούν. Υπάρχει, ώστόσο, μία φαινομενική, μία δυναμική ίσορροπία, πού χαρακτηρίζεται από ύψηλά επίπεδα βιομάζας, βιοποικιλότητας και παραγωγικότητας, καθώς και σχετικής ευστάθειας και άυτορύθμισης, σέ περίπτωση τυχαίων ή και προδιαγεγραμμένων έπεμβάσεων, πού δέν ξεπερνούν ένα όριο. Αυτά τά χαρακτηριστικά του σταδίου της ώριμότητας ενός φυσικού οικοσυστήματος έχουν έξαιρετικά μεγάλη πρακτική σημασία στη διαχείριση και γενικότερα στην έκμετάλλευση των φυσικών πόρων (στη δασοπονία, στη λιβαδοπονία, στην ιχθυοπονία, στη θηραματοπονία κλπ.).

Η γενίκευση, όμως, της άνωτέρω θεωρητικής και μαθηματικής έννοιας του χάους στόν άπέραντο γεωλογικό χρόνο και στό σύνολο της βιόσφαιρας, και μάλιστα μέ τήν τρέχουσα έννοια του όρου, πού μπορεί νά είναι και θεμιτή στη σφαίρα της έπιστημονικής φαντασίας ή σέ φιλοσοφικό επίπεδο, δέν άποδεικνύεται, δέν έπαληθεύεται, δημιουργεί σύγχυση, συγκαλύπτει άδυναμίες μας στη γνώση του φυσικού περιβάλλοντος, άνατρέπει καθιερωμένες πρακτικές διαχείρισης, άνατρέπει τήν άειφορική διαχείριση και δίνει θεωρητική βάση στους άναπτυξιολόγους. Είναι επικίνδυνη.

Η έννοια της φέρουσας ικανότητας δέν είναι καθόλου θεωρητική κατασκευή. Είναι μία βασική έννοια της άειφορικής διαχείρισης, πού έχει έφαρμοσθεί σέ αρκετές περιπτώσεις μέ έπιτυχία, πού μπορεί και πρέπει νά ποσοτικοποιείται, έστω και άν ύπάρχει, σέ πολλές περιπτώσεις, δυσκολία στόν προσδιορισμό της. Έάν δέν έχει νόημα ή άναζητήσή της, δέν έχει νόημα και δυνατότητα έφαρμογής ή άειφορική διαχείριση, ή όποία άσφαλώς άπαιτεί θυσίες για τό μέλλον, άσφαλώς άπαιτεί τάξη και πειθαρχία και κυρίως μακροπρόθεσμες πολιτικές, πού ξεπερνούν κατά πολύ τά όρια της τετραετίας.

Αξίζει νά δούμε μία σχετική μέ τό θέμα τοποθέτηση του Γενικού Γραμματέα του ΥΠΕΧΩΔΕ Μπεριάτου (για νά έρθουμε και στά δικά μας), πού διατυπώνεται σέ δημοσίευμα της έφημερίδας *ΤΑ ΝΕΑ* τόν περασμένο Ιούνιο μέ τίτλο «Συμβόλαιο μέ τή Φύση»:

«Η φύση και η γη δέν θεωρείται ένα οικοσύστημα πού πρέπει νά παραμείνει άθικτο, ούτε όμως και νά τύχει ληστρικής εκμετάλλευσης. Είναι ένας “χώρος” πού πρέπει νά “καλλιεργηθεῖ”...», «... ή φύση δέν “γνωρίζει” πάντοτε καλύτερα από τόν άνθρωπο. Συμβαίνει μάλιστα νά δημιουργεί οικοσυστήματα πού χαρακτηρίζονται από σπατάλη ενέργειας και έλλειψη βιωσιμότητας. Αντίθετα, ή δημιουργία τεχνητών οικοσυστημάτων περιβαλλοντικά πιό αποτελεσματικῶν από πολλά φυσικά ήταν πάντα έφικτή από τόν άνθρωπο. Παράδειγμα, ή παραδοσιακή γεωργία στίς ποικίλες μορφές της. Πρέπει, επομένως, νά εγκαταλείψουμε τά ψεύτικα κριτήρια για τή “φυσικότητα” ή “τεχνητότητα” τῶν οικοσυστημάτων και εφαρμόζοντας τή συμβιωτική αρχή ανθρώπου - φύσης νά βρούμε τρόπους οικολογι-

κά έφικτούς για τήν αξιοποίηση και “καλλιέργεια” τῶν φυσικῶν πόρων. Η αντίληψη ότι τό σταμάτημα τῆς ανάπτυξης θά επέφερε λύσεις δέν είναι μόνο σόφισμα, αλλά και σκέψη κοινωνικά απαράδεκτη. Η συλλογική εϋθανασία δέν έχει ακόμα εφαρμοσθεῖ πουθενά. Όπως κι αν έχουν τά πράγματα, ή νέου τύπου ανάπτυξη, οικόανάπτυξη ή αειφόρος ανάπτυξη, στέκεται εξίσου μακριά από τόν στενό οικονομισμό και τόν εξτρεμιστικό οικολογισμό».

Έτσι ο κ. Μπεριάτος (υποθέτω ότι εκφράζει τήν πολιτική τοῦ ΥΠΕΧΩΔΕ στά θέματα τῆς φύσης), έχοντας ως θεωρητική βάση τίς αίρετικές απόψεις τοῦ γενικευμένου χάους, μπορεί νομίμως νά κυκλοφορεῖ μέ μπουλντόζα σέ κάμπους και βουνά, αφού έχει υπογράψει σύμβαση μέ τά κοτσούφια.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗΣ ΕΠΙ ΚΙΛΛΙΒΑΝΤΟΣ ΠΥΡΟΒΟΛΟΥ

του Θανάση Τζαβάρα

Τό γύρισμα του 20ού αιώνα προς τον 21ο φαίνεται να προκάλεσε ένα ενεργό ενδιαφέρον των επίσημων θεσμών της ψυχανάλυσης στον τόπο μας, έτσι ώστε με δύο τελετές να τιμηθεί η ψυχαναλυτική ιστοριογραφία: η Έλληνική Ψυχαναλυτική Έταιρεία οργάνωσε μεγάλο συμπόσιο για την ιστορία της ψυχανάλυσης τον Οκτώβριο του 1999, τό δε Φεβρουάριο του 2000, η Έλληνική Έταιρεία Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας, πρότεινε στο ενδιαφερόμενο κοινό μία ημερίδα με αντίστοιχο θέμα. Μία σειρά από πρώτες σκέψεις θα καταγραφούν εδώ περιμένοντας είτε τη μετάφραση στα ελληνικά σημαντικών έργων ιστοριογραφίας της ψυχανάλυσης είτε, κυρίως, τη συγγραφή τεκμηριωμένης ιστορίας της ελληνικής ψυχανάλυσης.

Τό πρώτο σημαντικό ζήτημα σέ αυτό τό θέμα τίθεται από τό ποιός μπορεί ή πρέπει να γράφει τήν ιστορία του διεθνούς ψυχαναλυτικού κινήματος. Παρ' όλο ότι ή αυθόρμητη απάντηση σέ αυτό τό κοινότυπο ερώτημα θά μπορούσε να ήταν *μά φυσικά οί εξειδικευμένοι ιστορικοί*, στήν ουσία τό θέμα εμφανίζεται μέ πίο πολύπλοκο τρόπο. Θά προσπαθήσουμε να τό προσεγγίσουμε θέτοντας μία σειρά από ζητήματα πού προκύπτουν: α) από τή φύση τήν ίδια της ψυχανάλυσης, β) τήν ταυτότητα του ψυχαναλυτή και γ) από τίς τυχόν ιδιοτυπίες του ψυχαναλυτικού θεσμού. Μέ διαφορετικό τρόπο λεγμένο έχουμε εδώ να πραγματοποιούμε τρία διαφορετικά ζητήματα μέ διακριτά ερωτήματα και μεθοδολογικές ιδιοτυπίες: α) Τήν ιστορία της ψυχανάλυσης, β) Τήν ψυχανάλυση μέσα στήν ιστορία και τέλος γ) Τίς σχέσεις της ψυχανάλυσης μέ τήν ιστορία και τανάπαλιν.

Σέ προγενέστερο σχετικό μου άρθρο έχω θίξει ότι ή ιστοριογραφία της ψυχανάλυσης μπορεί να είναι ένα παράδοξο πρόβλημα.¹ Τούτο μπορεί να έχει ποικίλα ερείσματα. Μία πιθανή και προφανής αιτία σέ αυτή

τήν πιθανή δυσκολία προέρχεται άναμφισβήτητα από τήν επιστημολογική φύση της ψυχανάλυσης ως «έπιστημονικού» κλάδου και ως κλινικής πρακτικής. Σχηματικά κάπως, ή ψυχανάλυση ως θεωρία σέ αντίθεση μέ πολλούς επιστημονικούς κλάδους πού άρκοῦνται άπλά στο να ορίσουν τό *άντικείμενο της γνώσης τους*, προσεγγίζει ταυτοχρόνως δύο πρόσθετα προβλήματα: Τό πρόβλημα της *γνώσης του ύποκειμένου* και τό ζήτημα του *γνωρίζοντος ύποκειμένου*. Έτσι λοιπόν ή δημιουργία και διάδοση της ιστορίας της ψυχανάλυσης του Φρόντ εμφανίζεται στήν ιστορία των επιστημών ως ένα σχεδόν πρωτόγνωρο φαινόμενο καθότι άπαιτεί για τήν κατανόησή της (της διάδοσης) τήν ταυτόχρονη καταγραφή της προσωπικής πορείας του δημιουργού της και τήν εξέλιξη των προτάσεων της θεωρίας. Έτσι ανακύπτει στήν προσωπική ιστορία κάθε ψυχαναλυτή τό πρόβλημα της έγγραφης του στή γενεαλογία της ψυχανάλυσης. Αυτό σημαίνει ότι πέρα από τό προσωπικό του ψυχαναλυτικού έργο και τήν κλινική πράξη ό ψυχαναλυτής καλείται να άντιμετωπίσει και τήν ιστοριογραφία της ψυχανάλυσης, δηλαδή τόν τρόπο μετάδοσης της ψυχανάλυσης από ψυχαναλυτή σέ ψυχαναλυτή και τή συμμετοχή του καθένα στήν εξέλιξη της ψυχαναλυτικής γνώσης. Βέβαια μία άντίστοιχη ιδέα, δηλαδή τήν αναγνώριση της ιστορίας των έννοιών και νοημάτων ενός κλάδου, προϋποθέτει και σέ πρόσφατες του παρεμβάσεις ό Άριστειδής Μπαλτάς σχετικά μέ τή δυνατότητα συνέχειας των έννοιών και της ιστορίας άκόμη και σέ απόμακρους επιστημονικούς κλάδους όπως ή φυσική. Πράγματι, κάτω από αυτή τή σκοπιά για να μπορεί να αναγνωριστεί ή συνέχεια ενός επιστημονικού κλάδου δέν φτάνει να χρησιμοποιεί τούς ίδιους όρους και έννοιες αλλά θά πρέπει ό κάθε επιστήμονας, μέλος αυτής της επιστημονικής κοινότητας, να έχει κάποια ιστορική επίγνωση του τί σημαίνει βαρύτητα για τόν Νεύτωνα, βαρύτητα για

τόν Μάξγουελ και τό τί σήμαινε βαρύτητα γιά τόν 'Αϊνστάιν.

Παραμένει πάντως τό γεγονός, ότι ή ιστορία τής ψυχανάλυσης πού μπορεί νά γράψει ένας ιστορικά άφελής ψυχαναλυτής, ένας ψυχαναλυτικά άνίδεος ιστορικός και ένας ψυχαναλυτικά και ιστορικά ένήμερος συγγραφέας διαφέρουν. Πολύ σχηματικά λοιπόν θά μπορούσαμε νά πούμε ότι τήν ιστορία τής ψυχανάλυσης καλούνται νά συγγράψουν όλοι οι όρθώς σκεπτόμενοι ψυχαναλυτές άρκει νά λαμβάνουν υπόψη τους τά διδάγματα τής ιστορικής και τής κλινικής μεθόδολογίας. Διαφορετικά διατυπωμένο σημαίνει ότι ή ιστορία και ή ψυχανάλυση δέν είναι δύο όντολογικά, γενετικά και θεσμικά ξεχωριστές μαθήσεις (disciplines), κλάδοι και πειθαρχίες. Αύτή ή τελευταία πρόταση κατά τήν εκτίμησή μου καλύπτεται θεωρητικά από τις προτάσεις τής ιστορικής επιστημολογίας του Γκαστόν Μπασελάρ, ο οποίος όρίζει τήν επιστήμη ως τή διεργασία μιάς διαρκούς αναζήτησης των λαθών (μας) και έξ' αυτού τήν προσέγγιση του όρθου, δηλαδή ή επιστήμη σύμφωνα με αύτήν τήν προσέγγιση δέν νοείται ως ανακάλυψη του ψεύδους και αποκάλυψη τής αλήθειας. Για νά λειτουργήσει ή επιστήμη έτσι, ή όποια επιστήμη, θά πρέπει νά συμπεριλαμβάνεται συστηματικά και τό αντικείμενο και τό υποκείμενό της, αλλά και ή ιστορία των σχέσεων τους. 'Αν ή ιστορία και ή ψυχανάλυση είναι κάποιες μορφής επιστημονικοί κλάδοι, τότε και για τήν ιστορία και για τήν ψυχανάλυση θά πρέπει νά αναζητήσουμε συστηματικά τό υποκείμενό τους.

Μέ τέτοια προσέγγιση όφείλει πολλά στον 'Αμερικάνο ιστορικό αλλά και ψυχαναλυτή —μέ πλήρη εκπαίδευση στό ψυχαναλυτικό ίνστιτούτο τής Βοστώνης— Πήτερ Γκαίυ (Peter Gay). 'Ο γνωστός ιστορικός, πέραν από τή μεγαλειώδη βιογραφία του Φρόντ, έχει γράψει ένα εκλεκτό δοκίμιο τό 1985 με τίτλο «'Ο Φρόντ για τούς ιστορικούς»² στό όποιο υποστηρίζει ότι ή προσέγγιση τής κοινωνικής ιστορίας των ιδεών του επιτρέπει νά έχει μία μέθοδο έν ταυτώ ιστορική και ψυχολογική, κυρίως με πυξίδα τήν φροϋδική ψυχανάλυση. Με αύτήν τήν προσέγγιση του επιτρέπεται νά επιλυθεί ικανοποιητικά όλα τά διλήμματα πού αναφέρονται στό υποκείμενο, στή χρήση τής έρμηνείας και τή διαχείριση τής κριτικής. Τά διδάγματα λοιπόν του Πήτερ Γκαίυ θά ήταν ιδιαίτερα χρήσιμα σε πολλούς ιστορικούς και σε ακόμη περισσότερους ψυχαναλυτές. Για μέν τούς ιστορικούς θά επέτρεπε νά πάψουν νά δυσπιστούν άπέναντι στις ψυχολογικές θεωρίες και ιδιαίτερα τήν ψυχανάλυση και έτσι νά μπορούν νά βελτιώσουν τις μεθόδους τους και νά συμπληρώσουν τά συμπεράσματά τους και τούς ψυχαναλυτές νά πάψουν νά είναι έρασιτέχνες ιστορικοί. Γιατί οι ψυχαναλυτές συνεχίζουμε συχνά νά ιστοριογραφούμε όπως οι συμπαθείς δάσκαλοι ή άλλοι τοπικοί παράγοντες συνεχίζουν νά κάνουν συλλεκτική λαογραφία νομίζοντας ότι προωθούν τήν έθνολογία και τήν κοινωνική ανθρωπολογία.

'Ο Πήτερ Γκαίυ με τή βιογραφία του Φρόντ τό 1988, μάς έδειξε στήν πράξη τις διαφορές μεταξύ τής μνημειώδους άγιογραφίας του Έρνεστ Τζόουν και του συναισθηματικού μικρού κομψοτεχνήματος του Μανομί.³

Στις δύο συναντήσεις τις όποιες άναφερθήκαμε στήν άρχή και πού δίδουν άφορμή για αύτήν τήν παρουσίαση άκούσαμε σημαντικές παρεμβάσεις σχετικά με τήν ιστορική διαδρομή του ψυχαναλυτικού κινήματος στή μεταπολεμική Γερμανία, τήν Αυστρία, τή Γαλλία και τήν 'Αγγλία. 'Επιπλέον μία περιληπτική παρουσίαση μερικων γεγονότων του διεθνους ψυχαναλυτικού κινήματος ύπάρχει στήν πρόσφατη παρουσίαση του Γάλλου ψυχαναλυτή και ιστοριογράφου 'Αλαίν ντε Μιζιολλά (Alain de Mijolla). Αυτό τό όποιο θά μπορούσε κάποιος νά παρατηρήσει είναι ότι όλοι οι όμιλητές, πέραν από τήν προφανή γνώση τους για τά γεγονότα, μίλησαν με ιδιαίτερη ειλικρίνεια για τις δυσκολίες, διαμάχες και έχθρικότητες πού έχουν καταγραφεί ήδη από τήν άρχή του ψυχαναλυτικού κινήματος ζώντος του Φρόντ. Σέ όλους είναι γνωστό ότι τό προχώρημα μέσα στό χρόνο των οργανωμένων ψυχαναλυτών κάθε άλλο παρά ειρηνική και όμαλή πορεία με όμόνοια έχει ύπάρξει. 'Αλλωστε δέν είναι τυχαίο ότι οι λέξεις κλειδιά πού επανέρχονταν στήν όμιλία του ντε Μιζιολλά ήταν σχίσμα, διχοψηφία, απόκλιση, εξαίρεση, άποβολή, άφορισμός, ρήξη, χωρισμός, διχογνωμία, έρις, καυγάς, φιλονικία κλπ. Είναι ελίσιος άξιον νά σημειωθεί πώς αύτή ή ειλικρίνεια των ψυχαναλυτών για τήν ίδια τους τήν ιστορία είναι κάτι πού κατακτήθηκε με επώδυνο τρόπο και παρόλες τις προσπάθειες μερικων θεσμοφυλάκων τής ψυχαναλυτικής μνήμης. Οι ψυχαναλυτές μπορεί νά υπήρξαν συχνά κακοί ιστοριογράφοι αλλά μπορούν έν τέλει χάρη στή θεωρία και τήν αύτογνωσία τους νά μιλάνε χωρίς ύποκρισία για τά ίδια τους τά λάθη και πάθη.

Θά ισχυριστώ λοιπόν, ότι τό σύνολο αυτών των όρων, όταν αναφέρονται τουλάχιστον σε θεσμούς, καλύπτουν τούς ιδεολογικά φορτισμένους θεσμούς οι όποιοι κατά ανάγκη παράγουν λόγο όρθοδοξίας και διαπιστώνουν έτεροδοξίες. Οι όροι αυτοί μπορούν βέβαια νά αναφέρονται και σε διαπροσωπικές σχέσεις με έντονες συναισθηματικές φορτίσεις. Παρουσιασμένο με άλλο τρόπο, μπορούμε νά διαμορφώσουμε τήν έντύπωση ότι ή ιστορία των ψυχαναλυτικών θεσμών διέπεται και από διαστάσεις σαν τήν έλλειψη άρμονικων σχέσεων, από διχόνειες και διχοστασίες πού δέν πρόκειται για διαφωνίες επί των επιχειρημάτων ή τής θεωρίας οι όποιες θεωρητικά τουλάχιστον, χαρακτηρίζουν κυρίαρχα τούς επιστημονικούς θεσμούς. 'Εάν τά πράγματα είναι πράγματι έτσι, θά πρέπει νά δεχθούμε τώρα πιά ένα αίωνα παρουσίας τής ψυχανάλυσης μέσα στήν ιστορία, ότι οι ψυχαναλυτές μέσα σε θεσμούς είναι σαν χτυπημένες από τή μοίρα οικογένειες, όπως για παράδειγμα οι 'Ατρείδες, όπως υποστηρίζει ο Ρουστάν (Roustang).⁴ Οι ψυχαναλυτικοί θεσμοί είναι σαν τις ιδεολογικά φορτισμένες κοινωνικές δομές με όρθο-

δοξίες - έτεροδοξίες - αίρετικούς - αίρεσιάρχες κλπ. Όλα αυτά σημαίνουν πρόσκαιρα τουλάχιστον, ότι η ψυχαναλυτική θεωρία δεν έχει επαρκείς απαντήσεις για την ομαδική ψυχολογία ή για τους κοινωνικούς θεσμούς. Η μόνη απάντηση με όρους ψυχαναλυτικούς για τη δυναμική μέσα στις ψυχαναλυτικές ομάδες δεν μπορεί παρά να είναι ότι τά φαινόμενα που η ιστορία μας καταγράφει δεν είναι τίποτε άλλο παρά η συμπίκνωση του *μη αναλυμένου* και του *μη αναλύσιμου* μέρους κάθε μιάς υποκειμενικότητας και προσωπικότητας των ψυχαναλυτών. Με σχηματικό τρόπο βέβαια, θά πρέπει να τονίσουμε ότι στους τυπικούς επιστημονικούς θεσμούς και στις πυκνές επιστημονικές θεωρίες δεν υπάρχουν σχίσματα, άφορισμοί, αίρέσεις κλπ. υπάρχουν έριδες και διαφωνίες και φυσικά υπάρχουν τσακωμοί μεταξύ χαρακτήρων και προσωπικοτήτων. Τό ποιός είναι επιστήμονας τό έχει λύσει ή επιστημονική, ακαδημαϊκή κοινότητα. Βέβαια, τό ποιός είναι καλός επιστήμονας υπακούει σε δημόσια μόν αλλά μεταβαλλόμενα κατά περιοχές και εποχές κριτήρια. Τό ποιός είναι ψυχαναλυτής, κυρίως από τότε που πέθανε ο Φρόντ, ο όποιος αποφάσιζε με τόν τρόπο του, τό πράγμα περιεπλάκη γιατί στό ποιός είναι ψυχαναλυτής έμπεριέχεται αυτόματα σχεδόν και τό ερώτημα τό ποιός είναι καλός ψυχαναλυτής. Και τό ποιός είναι καλός ψυχαναλυτής αυτό διέπεται από μιά ήθική της ψυχανάλυσης που αποτελεί την ακραία εγγύηση για την επιβίωση της ψυχανάλυσης.⁵

Τό ενδιαφέρον βέβαια σε αυτά τά συμπόσια είναι ότι σχεδόν έλαμψε με την άπουσία της, μιά έστω και στοιχειωδώς τεκμηριωμένη παρουσίαση της ιστορίας της ψυχανάλυσης στην Ελλάδα. Θά πρέπει να θυμηθούμε ότι μέχρι σχετικά πρόσφατα, ή ιστορία της ψυχανάλυσης στην Ελλάδα ανήκε κυρίως στό χώρο του ανέκδοτου και του κουτσομπολιού, γύρω από τους άρχικούς πρωταγωνιστές κάποιας ψυχαναλυτικής πρακτικής στόν τόπο μας δηλαδή των Έμπειρικού, Ζαβιτσιάνου, Κουρέτα, Δρακουλίδη και φυσικά της Μαρίας Βοναπάρτη. Όταν κάποτε έγραψα ότι ή ψυχανάλυση στην Ελλάδα έχει παρελθόν αλλά δεν έχει ιστορία ύπονοούσα ότι δεν είχε ακόμη βρεθεί τό ύποκειμενο της ιστορίας της ψυχανάλυσης στην Ελλάδα. Τά τελευταία 20 χρόνια μιά συστηματική προσπάθεια έχει άρχισει να γίνεται με την οργάνωση ψυχαναλυτικών θεσμών, με την παραγωγή έντόπιου ψυχαναλυτικού λόγου και με έκδηλώσεις που τυχόν θά αναπτύξουν τό διάλογο μεταξύ των διαφόρων σχολών σκέψης και θά έλαχιστοποιήσουν τίς διαμάχες προσωπικών φιλοδοξιών και ιδιοτυπιών. Άρχεϊα υπάρχουν, καταγραφή σχέσεων ψυχιατρικής και ψυχανάλυσης, πολιτικών ιδεών και ψυχαναλυτικής θεωρίας και μελέτη φαινομένων όπως σχέσεις έλληνικής λογοτεχνίας και ψυχανάλυσης έχουν άρχισει να βλέπουν τό φώς της δημοσιότητας, που όμως περιμένουν ακόμη τή συνθετική τους παρουσίαση.

Πολλοί, φίλοι και αντίπαλοι της ψυχανάλυσης θά

βλέπανε με καλό μάτι μιά επίσημη κηδεία της ψυχανάλυσης επί καλλίβαντος πυροβόλου, όπως πρέπει σε ένα αξιο και τιμημένο νεκρό. Τό παράδοξο της έλληνικής ιστορίας της ψυχανάλυσης βρίσκεται στό γεγονός ότι και έλληνικό ύποκειμενο έχει πιά και ή έλληνική ψυχαναλυτική κοινότητα και δραστήρια είναι και εύτυχώς πολύ ζωντανή!

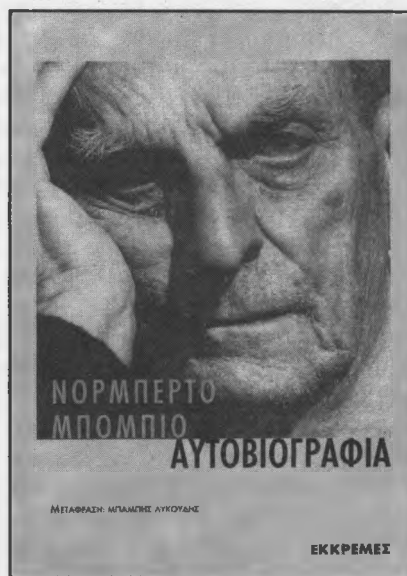
1. Θ. Τζαβάρας, "Ένα παράδοξο πρόβλημα για την ψυχανάλυση: Η ιστοριογραφία της. Τετράδια Ψυχιατρικής 1992, Νο 39, σ. 14-17.

2. Peter Gay, *Freud for Historians*, Oxford University Press, 1985.

3. Ernest Jones: *La vie et l'oeuvre de Sigmund Freud*. PUF 1958, 1961, 1969. Ο. Mannoni Φρόντ. Μετ. Α. Βουδούρη, Έστία [1968] 1993.

4. F. Roustang: *Un destin si funeste*, Minuit, 1976.

5. *Εκ των Ύστερων*: «Πρακτική του ψυχαναλυτή, Ηθική της ψυχανάλυσης». Νο 2, Νοέμβριος, 1998.

Για πρώτη φορά, στα 88 του χρόνια, ο Νορμπερτο Μπόμπιο αναπολεί και εξιστορεί, με την παράθεση ανέκδοτου υλικού, τη ζωή του, που άρχισε ταυτόχρονα σχεδόν με τούτο τον αιώνα. Από την εφηβεία του ως τις μέρες μας, από τα αδηφάγα διαβάσματα ως τα επίμαχα ερωτήματα των γηρατειών, ο φιλόσοφος επιχειρεί να κάνει έναν απολογισμό της ζωής του υπό το φως των γεγονότων που σφράγισαν τον πολυτάραχο αιώνα μας.

Εκδόσεις
ΕΚΚΡΕΜΕΣ

Ιουλιανού 41 - 43 • Αθήνα 104 33 • Τηλ./Fax: 822.0006
Στόδ του Βιβλίου • Πεσμαζόγλου 5 • Αθήνα • Τηλ.: 321.3583

ΕΡΩΣ ΚΑΙ ΕΞΟΥΣΙΑ: ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΠΟΙΗΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΚΑΒΑΦΗ*

τοῦ Μιχάλη Πιερῆ

Σέ πρόσφατο μελέτημά μου (*Μολυβδο-κονδυλο-πελεκητής* 6, 1998/9, 37-57), ομότιτλο με τή σημερινή ανακοίνωση που αποτελεί τή συνέχεια καί τήν προέκτασή του, εἶχα ἐξετάσει τό θέμα τῶν διαμεσολαβημένων ἐπιθυμιῶν στήν καθαφική ποίηση, ιδιαίτερα τήν καθοριστική λειτουργία ἐνός τρίτου παράγοντα, «τοῦ ἄλλου» (ὅπως τόν ἀποκαλεῖ συχνά ὁ Καβάφης), στό θέμα τῆς ἐρωτικῆς ἐπικοινωνίας. Βασικό συμπέρασμα τῆς ἐξέτασης ἐκείνης ἦταν ὅτι ὁ Καβάφης προσπάθησε μέ τό ἔργο του νά ἐπισημάνει καί νά διαγράψει τά ὅρια τῶν δυνατοτήτων τοῦ «διαμεσολαβητῆ» (πού μπορεῖ νά εἶναι τό χρῆμα, ἡ πολιτική ἐξουσία, ἡ ἰδιοκτησία κλπ.) στό νά δηλητηριάσει καί νά ἐκφυλίσει μίαν ἐρωτική σχέση, ἀλλά καί νά ὑποδείξει ὀρισμένους τρόπους ἀπεξάρτησης ἀπό τήν ἐξουσία του.

Στό τελευταῖο ποίημα πού εἶχα ἐξετάσει ἐκεῖ, τό «Ὠραῖα λουλούδια κι ἄσπρα ὡς ταίριαζαν πολύ» (τοῦ 1929), ἀπαντᾷ ἡ ὀριακή περίπτωση ὅπου τό ἐρωτικό ὑποκείμενο, προκειμένου νά ἀνταγωνιστεῖ τόν «ἄλλο», τόν πλούσιο νέο, μιμούμενος τή στρατηγική καί τήν ἠθική του, δηλαδή τήν ἠθική τῆς οικονομικῆς ἐξαγοράς, περιπίπτει στήν πλάνη τῆς συνεχοῦς αὐτοπροδοσίας καί ἐπομένως τῆς καταρράκωσης καί τῆς ταπεινώσης, προκρίνοντας μίαν ὑποκριτική ἐρωτική σχέση –αὐτήν πού ἐπέβαλε ἡ ἐξάρτησή του ἀπό τόν φορέα τῆς οἰκονομικῆς ἐξουσίας. Σέ περιπτώσεις ὅπως αὐτή, ὅπου ἔχουμε τήν ἔννοια τοῦ «ἐκφυλισμένου ἔρωτα», ὁ Καβάφης ὑποδεικνύει μίαν ὀριακή ἐμπειρία (ἐν προκειμένῳ ὁ ξαφνικός θάνατος τοῦ ἀντικείμενου ἐρωτικοῦ προσώπου) ὡς τήν ἀποκαλυπτική στιγμή κατά τήν ὁποία ὁ θρυμματισμένος ἥρωας, ἀντιλαμβανόμενος τήν πλάνη του, κερδίζει, μέ

τήν κάθετη ἐξοδο ἀπό τό μολυσμένο περιβάλλον, τήν αὐτοτέλεια καί τήν ἐνότητά του. Γίνεται ξανά τό «πάμπωχο λαϊκό παιδί» πού ἀφήνει μέ γνήσια συγκίνηση λίγα «ὠραῖα ἄσπρα λουλούδια» στήν «πτωχική κάσα» τοῦ φίλου του.

Ἡ ἐξέτασή μας ἐκείνη εἶχε καλύψει τήν καθαφική ποίηση ἀπό τό ἀποκηρυγμένο ποίημα «Ἐνας ἔρωσ» (Α΄ γραφή 1886, Β΄ γραφή 1896), ἕως καί τά «Ὠραῖα λουλούδια κι ἄσπρα ὡς ταίριαζαν πολύ» (1929), πού ἀποτελεῖ τή γέφυρα πρὸς τήν ἐξέταση πού θά ἐπιχειρήσω σήμερα. Ἐξέταση πού ἀφορᾷ τήν ὁμάδα τῶν «ἀτελῶν» σχεδιασμάτων τά ὁποία δέν εἶχα ἀγγίξει τότε διόλου, μολοντί ὀρισμένοι τίτλοι τους προκαλοῦσαν εὐθέως τήν προσοχή μιᾶς τέτοιας διερεύνησης: «Θάταν τό οἰνόπνευμα», «Ἐγκλημα», «Ἐγκατάλειψις», «Συντροφία ἀπό τέσσαρες». Ἡ μελέτη τῶν ἀτελῶν αὐτῶν σχεδιασμάτων δείχνει ὅτι, πλᾶι στήν ἀποκαλυπτική ἐμπειρία τοῦ θανάτου, θά μπορούσαν νά προστεθοῦν καί οἱ ἔννοιες πού σχετίζονται μέ μίαν ἀποφασισμένη σύγκρουση μέ τούς ὑφιστάμενους νόμους τῆς κοινωσίας. Πρόκειται, δηλαδή, γιά τή στάση πού σχετίζεται μέ τήν κλοπή, τό ἐγκλημα, τή φυλάκιση, τή φυγάδευση κλπ. Προχωρῶ σήμερα στήν ἐξέταση αὐτή, λαμβάνοντας ὑπόψη τίς καίριες παρατηρήσεις τῆς Renata Lavagnini γιά τό χαρακτήρα τῶν ἀτελῶν αὐτῶν ποιητικῶν κειμένων τοῦ Καβάφη.

Συγκεκριμένα, στήν εἰσαγωγή τῆς στήν ἐκδοση τῶν *Ἄτελῶν Ποιημάτων* τοῦ Καβάφη (Ἰκαρος 1994), ἡ Lavagnini παρατηρεῖ «ὅτι τά ἀτελῆ ποιήματα, ὅπως ἄλλωστε τά *Ἀνέκδοτα* καί τά ἄλλα κείμενα, κυρίως πεζά, πού βρέθηκαν στό Ἀρχεῖο καί ἤδη δημοσιεύτηκαν, μᾶς δίνουν τή δυνατότητα νά σπάσουμε τή συμμαγή ἐπιφάνεια τοῦ σώματος τῶν δημοσιευμένων ποιημάτων καί νά προχωρήσουμε σέ βαθύτερη καί πληρέστερη γνωριμία μέ τό ἔργο τοῦ ποιητῆ». Ἀκόμη, ἡ Lavagnini μᾶς ὑπενθυμίζει ὅτι «ὄλα τά ἀτελῆ

* Εἰσήγηση στό συνέδριο γιά τήν ποίηση τοῦ Καβάφη πού ἔγινε στό Πανεπιστήμιο τῆς Μάλαγας τόν Δεκέμβριο τοῦ 1998.

ποιήματα ανήκουν στην τελευταία δεκαετία της ζωής του Καβάφη, τή δεκαετία της ώριμότερης ποιητικής του παραγωγής, αυτής που περισσότερο μάς απασχολεί και μάς ελκύει σήμερα». (Άτελῆ, σ. 41).

Τέλος, από τίς κατηγορίες στις οποίες διακρίνει τὰ ἀτελῆ ποιήματα ἡ Lavagnini (Ἱστορικά καί ψευδοϊστορικά, ὅπου ἀναγνωρίζει τόν κύκλο τοῦ Ἰουλιανοῦ, τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ καί τῆς ἀλεξανδρινῆς δυναστείας τῶν Λαγιδῶν), τό ἐνδιαφέρον τῆς δικῆς μας μελέτης στρέφεται πρὸς τὰ «σχεδιάσματα πού ἔχουν θέμα προσωπικό ἢ σύγχρονο» (σ. 50), εἰδικότερα στήν ομάδα «ποιημάτων κοινωνικοῦ προβληματισμοῦ» (σ. 52) τῆς τελευταίας περιόδου ἐπεξεργασίας τῶν ἀτελῶν: «Ἡ εἶδησις τῆς ἐφημερίδος», «Ἡ φωτογραφία», «Ἐγκλημα», «Ἐγκατάλειψις», «Συντροφία ἀπό τέσσαρες».

Φυσικά στά στενά χρονικά ὅρια τῆς σημερινῆς ἀνακοίνωσις εἶναι ἀνεφικτό νά σχολιασθοῦν συστηματικά ὅλα αὐτά τὰ ποιήματα. Θά ἐπικεντρωθῶ ὑποχρεωτικά σέ ὀρισμένες ὄψεις τους, ἀφοῦ προτάξω κάποιες παρατηρήσεις γενικότερου χαρακτήρα.

Ἐνα πρῶτο χαρακτηριστικό γνώρισμα τῶν σχεδιασμάτων τῶν ἀτελῶν εἶναι ὅτι βρισκόμαστε μπροστά σ' ἕνα ὑλικό πολύ πιό τολμηρό ἀπό θεματική σκοπιά ἀπ' ὅ,τι τὰ τελειωμένα ποιήματα τοῦ κανόνα. Κι αὐτό εἶναι φυσικό, ἀφοῦ μέ τὰ ἀτελῆ βρισκόμαστε στή φάση ὅπου ὁ ποιητής δέν δουλεῖ ἀκόμη μέ στόχο τήν ποιητική πύκνωση, ἀλλά καταθέτει ἐν θερμῷ καί, καθῶς τό μαρτυροῦν γραφολογικά τεκμήρια, ὅπωςδήποτε μέ πολύ μεγαλύτερη ταχύτητα ἀπ' ὅ,τι ὅταν βρίσκεται στή φάση ὅπου ἀντιγράφει μέ ἐπιμέλεια τελικές μορφές τοῦ κειμένου, ἐπιφέροντας, ὡστόσο, ἀκόμη καί τότε, μικρές καί συχνά καιρίες ἀλλαγῆς.

Στήν περίπτωση τῶν σχεδιασμάτων τῶν ἀτελῶν, ὑπάρχουν μπροστά μας καί ὅλες ἐκεῖνες οἱ λεπτομέρειες τίς ὁποῖες ὁ ποιητής θεωρεῖ σέ μιά μεταγενέστερη ἐπεξεργασία ὑπερβολικές, ἀτυχεῖς ἢ καί τολμηρές, πέρα ἀπό τὰ ὅρια πού θά ἐπέτρεπε στόν ἑαυτό του. Τό στοιχείο αὐτό μάς δίνει ἀφ' ἑνός τή δυνατότητα νά δοῦμε καί κάποια στοιχεῖα πού σίγουρα δέν θά τὰ βλέπαμε ἀν τὰ ποιήματα εἶχαν λάβει τήν ὀριστική τους μορφή ἀφ' ἑτέρου ὅμως μάς ἐπιβάλλει νά εἴμαστε πολύ προσεκτικοί στόν τρόπο πού τὰ ἀξιολογοῦμε. Ὡς πρὸς τό δεύτερο, πιστεύω ὅτι ἐκεῖνο πού μπορούμε νά κάνουμε χωρίς κανέναν δισταγμό, εἶναι νά δοῦμε τό ὑλικό αὐτό ὡς χνάρι μιάς διαδικασίας ἐν ἐξελίξει, νά τό κοιτάξουμε ἀπό τή σκοπιά τοῦ τί μάς διδάσκει γιά τήν τέχνη τῆς καθαφικῆς δημιουργίας (τί μάς διδάσκει γιά τήν ποιητική καί τή θεματική τῆς καθαφικῆς ποίησης) καί πάντως ὄχι νά τό ἀντιμετωπίσουμε ὡς ὀριστική ὕλη προκειμένου νά ἐξαγοράσουμε τελεσίδικα συμπεράσματα γιά τήν κοσμοθεωρία τοῦ Καβάφη.

1. Στό σχεδιάσμα «Ἡ εἶδησις τῆς ἐφημερίδος»

(Μάιος 1918) ὁ Καβάφης ἐπεξεργάζεται σέ πολύ προωθημένο βαθμό τό θέμα τοῦ διαμεσολαβημένου χώρου καί χρόνου.

Τό ἐγκλημα ἢ ἀτύχημα ἢ καί αὐτοκτονία, ἐν τέλει ὁ θάνατος, μπορεῖ νά εἶναι ὁ μηχανισμός πού σέ ἐφήμερο ἐπίπεδο (στό χῶρο μιάς ἐφημερίδας) ἀποκαλύπτει καί στιγματίζει τόν διεφθαρόμενο βίο τοῦ θύματος. Ὅμως ὁ τεχνίτης ἔχει ἐπιτύχει κάτι τό ἀληθινά ἀνατρεπτικό: ἡ περιφρόνηση πού ἐκφράζει ἡ ἐφημερίδα πρὸς τή ζωή τοῦ θύματος θά εἶναι μιά ἐφήμερη «εἶδησις» ἐνῶ ἡ περιφρόνηση τοῦ ποιητῆ πρὸς τὰ περιφρονητικά σχόλια τῆς ἐφημερίδας καί ἡ παράλληλη μνημείωση τῆς «θείας» μορφῆς τοῦ θύματος θά εἶναι μόνιμη μέσα στόν ἀφθαρτο χρόνο τῆς ποιητικῆς τέχνης. Ἡ μνημείωση αὐτή στηρίζεται στή ἐντεχνη ἀντιπαράθεση «ἀνάμεσα στή φαινομενική καί στή λανθάνουσα ἀλήθεια, ἀνάμεσα στήν κοινωνική καί στήν ἀτομική ἠθική» (ὅπως τό ἐπίσημανε ἡ Lavagnini, σ. 50): ἐνῶ στό ἐπίπεδο τῆς δραματικῆς ὀργάνωσης τοῦ ποιήματος, τονίζεται ἡ ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα στά φθηνά σχόλια ἐνός δημαγωγικοῦ λόγου ἀπό τόν ἐφημεριδογράφο καί στό βουβό κλάμα τοῦ ἥρωα-ποιητῆ («κι αὐτός θρηγνώντας μέσα του»). Ἡ ἠθική τῆς ἀτομικῆς συγκίνησης ὡς ἀντίστασης πρὸς τήν ἀνέντιμη δημόσια χλευή τονίζεται εἰρωνικά καί ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ ἥρωας ἀντιδρᾷ, μέ τό βουβό του κλάμα, στήν εἶδηση καί τό σχόλιο τῆς ἐφημερίδας σέ καθαυτό δημόσιο χῶρο (μέσα σ' ἕνα τράμ), περιστοιχισμένος ἀπό τοὺς «ἐργατικούς» πού κινοῦνται ἀπό (ἢ πρὸς) τό χῶρο τῆς ἐργασίας τους.

Ἔτσι, ἡ τρέχουσα ἠθική, δηλαδή ἡ ψευδοθητική τῆς ἐφημερίδας, ὑπονομεύεται μ' ἕναν μοναδικά μοντέρνο τρόπο. Μέ τήν ἀπλή ἀντιπαράθεσή της πρὸς τή γνήσια συγκινημένη μνήμη τοῦ ποιητῆ, πού σταματᾷ σ' αὐτό πού σ' ἀλήθεια ἀξίζει ἐν μνημειωθεῖ: τό θεῖο κορμί τοῦ ἐρωτικοῦ αὐτοῦ προσώπου πού, πάνω ἀπό τήν κοινότοπη ἠθική ἔθεσε «ἀνεξετάτως»; ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, «τῆς καθαρῆς σαρκός του τήν καθαρῆ ἥδονη» (βλ. τό ποίημα «Μέρες τοῦ 1897»).

Εἶναι σαφές ὅτι ὁ Καβάφης συναριθμεῖ ἐδῶ τήν ἐξουσία τοῦ «Τύπου» μαζί μέ τοὺς ἄλλους παράγοντες τῆς ἐξουσίας πού διαμεσολαβοῦν ἀρνητικά τίς ἐρωτικές ἐπιθυμίες καί τίς ἐρωτικές πραγματώσεις (πολιτική, χρέμα, κοινωνική τάξη). Ὁ «Τύπος» ἐμφανίζεται νά εἶναι αὐτός πού συναρεῖ τίς ἀκρότητες τῆς κοινῆς γνώμης, ἐκφράζοντας, ἐνίοτε μέ ρατσιστικό τρόπο, τήν ψευδοθητική ἐνός ἐκπτώτου κοινωνικοῦ συστήματος:

Ἐγραφε κάτι καί γιά ἐκδισμόν.

Κ' ἐδῶ πάλιν ἐτόνιζεν ἡ ἐφημερίς
τὴν περιφρόνησί της ὄλην γιά τὰ φαῦλα,
τὰ αἰσχρότατα, τὰ διεφθαρόμενα ἤθη.

Τὴν περιφρόνησι... Κι αὐτός θρηγνώντας μέσα του,
θυμοῦνταν ἕνα βράδυ περσινὸ
πού πέρασαν μαζί, σέ κάμαρη

μισό ξενοδοχείου, μισό πορνείου: μετά – ούτε στον δρόμο καν– δέν συναντήθηκαν. **Τήν περιφρόνησι...** Κι αυτός τά χείλη τά γλυκά θυμοῦνταν καί τήν ἄσπρη, τήν ἐξαίσια, τήν θεία σάρκα πού δέν φίλησε ἀρκετά.

Διάβαζε, μελαγχολικά, στό τράμ, τήν εἶδησι.

Στίς ἔνδεκα τήν νύχτα δρέθηκε τό πτώμα στήν προκυμαία. Δέν ἦταν θετικό ἄν ἔγιν' ἐγκλημα. Ἡ ἐφημερίς ἐξέφραζε τόν οἶκτον της, ἀλλά, ἠθική, ἔδειχνε **τήν περιφρόνησί της ὅλην** γιά τόν φαυλότατον βίον τοῦ θύματος.

(1918, Ἄτ. 74, «Ἡ εἶδησις τῆς ἐφημερίδος»)

2. Τό πολύ σύντομο σχεδιάσμα πού τιτλοφορεῖται «Ἡ φωτογραφία» (Αὐγουστος 1924) μοιάζει ὡς ἕνα ἀπροκάλυπτα σκληρό σχόλιο ἀπέναντι στήν κατεστημένη ἠθική, αὐτήν δηλαδή πού εἶδαμε ὅτι ἐκπροσωπεῖ καί ἡ «ἠθική ἐφημερίς», ἡ ὁποία ἀκόμη καί μπροστά στό θάνατο δέν διστάζει νά ἐκφράσει τήν περιφρόνησί της «γιά τόν φαυλότατον βίον τοῦ θύματος». Μπροστά σέ μιά τέτοια κουτή ἠθική, «τῶν ἡλιθίων» (ὅπως τούς ἀποκαλεῖ), ὁ Καβάφης ἀντιπαράθετει τήν «ἐρωτική αἰσθητική»:

Μά τόν παραμυθεῖ ὅπου τουλάχιστον δέν ἄφισε –δεν ἄφισαν καμιά κουτή ντροπή, τόν ἐρωτά των νά ἐμποδίσει ἢ ν' ἀσχημίσει. Τῶν ἡλιθίων τά «φαυλόβιοι», «πορνικοί», ἡ ἐρωτική αἰσθητική των δέν ἐπρόσεξε ποτέ.

(1924, Ἄτ. 176, «Ἡ φωτογραφία», στ. 6-10)

3. Μέ τό ἀτελές ποίημα «Ἡ εἶδησις τῆς ἐφημερίδος» συνδέεται θεματικά καί τό ἐπόμενο σχεδιάσμα πού θά μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ, τό «Ἐγκλημα» (Ἰούλιος 1927).

Ἐάν στό «Εἶδησις τῆς ἐφημερίδος» ἡ ἐρωτική πράξι ἐγίνε πρῖν ἀπό τό ἐγκλημα, στό ἀτελές ποίημα πού τιτλοφορεῖται «Ἐγκλημα» ἡ ἐρωτική πράξι θά λειτουργήσει, γιά ἕσαστη φορά, ἀμέσως ἕστερα ἀπό τό ἐγκλημα τῆς κλοπῆς καί τοῦ μαχαιρώματος στό χῶρο ὅπου ἐγίνε ἡ διάρρηξη. Ὁ τόπος, ὁ χρόνος καί οἱ συνθήκες συνιστοῦν μίαν ὀριακή, ἐντονη καί αὐθεντική ἐρωτική ἐμπειρία, πέρα ἀπό κάθε ἴχνος συμβατικότητας. Ἔτσι, σέ ἀντίθεση πρὸς τόν νέο τῆς καλῆς κοινωνίας, πού τόν γνωρίζουμε ἤδη καλά ἀπό τά ποιήματα τοῦ κανόνα (ὁ γιὸς τοῦ ἐπάρχου, γιά παράδειγμα, πού ἐξαγοράζει τόν Ταμίδη, ἡ ὁ εὐνοούμενος τοῦ Ἀλέξανδρου Βάλα), καί τόν ὁποῖο θά συναντήσουμε καί παρακάτω, στό ἀτελές ποίημα «Ἐγκατάλειψις» τούτη ἡ λοῦμπεν συντροφιά νέων λειτουργεῖ μέσα σέ ἐξαιρετικά δύσκολες, σκληρές καί ἐπικίνδυνες συνθήκες. Συνθήκες οἱ ὁποῖες ἀπαγορεύουν κάθε ἔννοια συμβατικῆς χειρονομίας. Οἱ δύο λαϊκοί

ἐραστές, πού χάρη στήν κατανόηση καί τή συντροφική ἀλληλεγγύη τῶν ὑπόλοιπων μελῶν τῆς σπείρας κερδίζουν μίαν πίστωση ἰδιωτικοῦ χρόνου ἕξι ὥρῶν (ἀπό τίς ἔντεκα ἕως τίς πέντε τό πρωί), δέν ἔχουν καν τή δυνατότητα νά σκεφτοῦν ὅτι ἐκεῖνη θά ἦταν ἐνδεχομένως ἡ τελευταία ἐρωτική ἐπικοινωνία τους. Μολονότι ἐξουθενωμένοι, μολονότι γεμάτοι ἀγωνία γιά τήν πρωινή φυγάδευση, διώνουν τήν ἐρωτική ἐπαφή τους τόσο αὐθεντικά, ὥστε νά μὴν εἶναι σέ θέση νά συνειδητοποιήσουν ἀπολύτως ὅτι ζοῦν τήν τελευταία, ἐνδεχομένως, ἐρωτική τους νύχτα:

Ἐνα σχισμένο στῶμα ἦταν καταγῆς. Κατάκοποι πέσαμε οἱ δύο. Καί μέ τήν ταραχή τήν ψυχική, καί τήν ἐξάντλησι, καί μέ τήν ἀγωνία γιά τή δραπέτευσι τήν αὐριανή του –μόλις ἐννοιωσα: δέν ἐννοιωσα καλά πού ἦταν ἡ τελευταία, ἴσως, φορά πού πλάγιασα μαζί του.

(1927, Ἄτ. 249, «Ἐγκλημα», στ. 18-23)

4. Τήν εἰρωνική προέκταση τοῦ θέματος τῆς «ἐγκατάλειψις» (πού τό συζητήσαμε διεξοδικά στό προηγούμενο μελέτημα μέ βάση τό ποίημα «Ὠραῖα λουλούδια κι ἄσπρα ὡς ταίριαζαν πολύ») τήν ἔχουμε στό ἐπόμενο σχεδιάσμα πού θά μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ. Πρόκειται γιά τό ἀτελές ποίημα πού τιτλοφορεῖται «Ἐγκατάλειψις», τοῦ 1930, δουλεμένο δηλαδή κατὰ τήν ἴδια περίοδο πού ὁ Καβάφης ἐγραψε καί τό «Ὠραῖα λουλούδια...». Ἡ ριζική διαφορὰ ἀνάμεσα στό ποίημα τοῦ καθαφικοῦ κανόνα καί στό ἀτελές σχεδιάσμα εἶναι ὅτι στό δεύτερο ὁ Καβάφης μελετᾷ τό θέμα πρὸς τήν ἀντίθετη κατεύθυνση ἀπό ὅ,τι τό πρῶτο: ὁ ἐγκαταλειφθεὶς πλούσιος νέος ἀντὶ «νά πάρει» τά πράγματα «στό τραγικό» (ὅπως ὁ φτωχὸς νέος στό «Ὠραῖα λουλούδια...» – θυμίζω: «δύο πᾶμπωχα παιδιά εἴμεθα»), ἀντιμετωπίζει τήν ὅλη κατάσταση μέ μιά τερατώδη ψυχραιμία. Τήν ψυχραιμία αὐτή, μπροστά στή «συμφορά» τῆς ἀπώλειας τοῦ ἐρωτικοῦ του συντρόφου, τοῦ τήν ἐξασφαλίζει, ἀφ' ἑνός, ἡ πολύ καλή κοινωνική του τάξη ἀφ' ἑτέρου, ἡ καλαισθησία καί ἡ ἐξυπνάδα του:

Πάρα πολύ καλαισθητος καί πάρα πολύ ἐξυπνος, καί νέος κοινωνίας πολὺ καλῆς ἦτανε γιά νά πάρει, σάν ἀστείως, στό τραγικό τήν ἐγκατάλειψί του.

(1930, Ἄτ. 272, «Ἐγκατάλειψις», στ. 14-17)

Δέν ξέρω πόση δόση εἰρωνείας ἐλλοχεύει σέ τοῦτο τό σχεδιάσμα καί ὡς ποῖο βαθμὸ μπορούμε νά τὴ μετρήσουμε ἀπὸ τὴ στιγμή πού δέν ἔχουμε μπροστά μας τελειωμένο κείμενο. Διότι ἂν, γιά παράδειγμα, ἀπ' τήν τελική μορφή ἐξαφανίζοταν, ἕστερα ἀπὸ τίς ἐπεξεργασίες καί τόν φιλοσοφικὸ ἔλεγχο, ὁ στίχος

«καί νέος κοινωνίας πολύ καλῆς», αὐτομάτως ἡ κοινωνική προοπτική τοῦ ποιήματος θά ἀλλάζε ριζικά.

Παρά ταῦτα, ὁ ἥρωας τοῦ ποιήματος αὐτοῦ σάμπως νά συγγενεῖ με ἐκείνους τοὺς ἥρωες τοὺς ὁποίους ὁ Καβάφης εἰρωνεύεται ἢ καί σαρκάζει ἀνηλεῶς γιὰ τὴν καλὴ κοινωνική τους τάξη, τὴν πολλὴ ἐξυπνάδα (ἢ καί κατασοσύνη). Γνωρίσματα, δηλαδή, πού δέν τοὺς ἐπιτρέπουν νά εἶναι «γνήσια τοῦ ἔρωτος παιδιά», γεγυμνωμένα δηλαδή ἀπὸ κάθε μορφὴ ἐξουσίας καί κάθε τύπου ὑλικῆς ἢ θεωρητικῆς πανοπλίας. Ἀντιθέτως, τὴν προγομακὴ κατάστασι τῆς γνησιότητος ὁ Καβάφης τὴ συνδέει με τὰ «πτωχὰ παιδιά τοῦ λαοῦ», ἡ ὁμορφιά τῶν ὁποίων περιγράφεται ὡς ἀϋθεντική φυσικὴ ὁμορφιά (μιὰ ὁμορφιά με ἠθικὸ περιεχόμενο), πού δέν ἔχει καμιὰ σχέση με τὴν «πορνική» ὁμορφιά ἢ καί τὴ συνεπαγόμενη «φιλαυτία» τοῦ πλούσιου νέου. Ὁ τελευταῖος μπορεῖ ἐπίσης νά εἶναι «πολύ ὁμορφος», ὅπως ὁ ἥρωας τοῦ ποιήματος αὐτοῦ, εἶναι ὅμως ἔτσι κι ἀλλιῶς «ζουρωμένος» ἀπὸ τίς ἀδικίες τῶν ἄνομων «τόκων» καί τῶν ἄλλων παράνομων ἐξουσιῶν καί ἀνήθικων ἐνεργειῶν τῆς κοινωνικῆς του τάξης.

Ἐπιστρέφουμε ξανά, ἀπὸ μιὰν ἄλλη σκοπιά, στὸ σημεῖωμα τοῦ 1908 στὸ ὁποῖο ὁ Καβάφης ἀντιπαρθέτει τὴν ἀσπιλὴ ὁμορφιά τῶν πτωχῶν νέων πρὸς τὸ «φυσιολογικῶς βρώμικο» τῶν νέων τῶν ἀνώτερων κοινωνικῶν τάξεων. Ἐχῶ ἤδη σημειώσει, στὴν κατακλειδα τοῦ προηγούμενου μελετήματός μου, ὅτι τὸ σημεῖωμα αὐτὸ «φωτίζει τὴν ἐρωτικὴ ποίηση τοῦ Καβάφη καί ἀπὸ τὴ σκοπιά μιᾶς πολιτικοκοινωνικᾶ προωθημένης ταξικῆς ὀπτικῆς γωνίας» (*Μολυβδοκονδυλο-πελεκητήης* 6 [1998/9], 53):

Μέ ἀρέσει καί μέ συγκινεῖ ἡ ἐμορφιά τοῦ λαοῦ, τῶν πτωχῶν νέων. Δοῦλοι, ἐργᾶται, μικροῦπάλληλοι τοῦ ἐμπορίου, ὑπάλληλοι τῶν μαγαζιῶν. Εἶναι ἡ ἀμοιδή, θαρρεῖς, γιὰ τές ὑστερήσεις των. Ἡ πολλὴ δουλειὰ καί ἡ πολλὴ κίνησις τοὺς κάμνουν λεπτά καί συμμετρικά τὰ σώματα. Εἶναι σχεδὸν πάντα λιγνοί. Τὰ πρόσωπά τους ἡ ἀσπρα ὅταν ἡ ἐργασία τους εἶναι μέσ εἰς μαγαζιά, ἢ ἠλιοκαμένα ὅταν εἶναι ἔξω, ἔχουν ἓνα συμπαθητικὸ, ποιητικὸ, χρῶμα. Εἶναι μιὰ ἀντίθεσις στοὺς πλούσιους νέους πού εἶναι ἢ ἀρρωστιάρηδες καί φυσιολογικῶς βρώμικοι, ἢ με πάχητα καί με λίγδες ἀπ' τὰ πολλὰ φαγιά, καί τὰ πιωτά, καί τὰ παπλώματα· θαρρεῖς πού στὰ πρησμένα ἢ στὰ ζουρωμένα μούτρα τους φανερώνεται ἡ ἀσχημία τῆς κλειψιάς καί τῆς ληστείας, τῶν κληρονομιῶν καί τῶν τόκων των.

(1908)

5. Μέ τὸ σημεῖωμα αὐτὸ καθορίζεται με σαφήνεια καί τὸ φιλοσοφικὸ πλαίσιο στὸ ὁποῖο θά πρέπει νά ἐγγραφεῖ τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ ἀτελεῖ σχεδιάσματα πού πρόκειται νά σχολιάσω, με βάση τὸν προβλημα-

τισμὸ πού προσπάθησα νά ἀναπτύξω σέ τούτη τὴν ἀνακοίνωσι.

Πρόκειται γιὰ τὸ σχεδίασμα «Συντροφιά σπὸ τέσσαρες», γραμμένο ἐπίσης τὸ 1930. Τὰ θεματικὰ στοιχεῖα τῆς «φυλακῆς», τῆς «μαχαριῆς» καί τοῦ «κλεμμένου χρήματος» ὁδηγοῦν στὸν ἴδιο θεματικὸ κύκλο πού ἀπασχολεῖ τὸν Καβάφη στὰ ἀτελεῖ ποιήματα «Ἡ εἰδήσις τῆς ἐφημερίδος» καί «Ἐγκλημα». Μόνον πού ἐδῶ εἶναι σαφές ὅτι ἔχουμε μιὰ γενναία θεματικὴ ἐξέλιξη πρὸς μιὰ κοινότητα ἀπολύτως ἴσων καί ἰσοτιμῶν συντρόφων, πού ἔχουν κοινὸ ταμεῖο καί πού ἔχουν «σύστημά τους» νά ξεχνοῦν τί δάνεισαν ὁ ἓνας στὸν ἄλλο. Βρισκόμαστε δηλαδή μπροστὰ στὴν πλήρη ἀνατροπὴ τοῦ τοκογλυφικοῦ συστήματος πού ὁ Καβάφης τόσο ἐντονα ἐπέκρινε στὸ σημεῖωμα πού μόλις εἶδαμε καί στὸ ὁποῖο στηρίζεται ἡ κοινωνικὴ ἀνισότητα καί ἡ ἀδικία πού μεγαλώνει τὸ χάσμα ἀνάμεσα στίς κοινωνικῆς τάξεις.

Ἐνῶ τὸ χρῆμα, τὸ δῆθεν νόμιμον καί ἐντιμον με βάση τὸ ὁργανωμένο σύστημα τῆς τοκογλυφίας, «ζουρώνει» τὰ μούτρα καί τίς ψυχῆς τῶν πλούσιων νέων, τὸ παράνομον καί στὴ συμβατικὴ ἔννοια «ἄτιμον» χρῆμα πού κερδίζουν κλέβοντας καί μαχαιρώνοντας (ἀν χρειαστέι) οἱ φτωχοὶ νέοι τοῦ ποιήματος «πλάθεται» ἀπ' τὴν «Ἀγάπη» καί γίνεται «στιλπνότατον», «ἀγνό» (θυμόμαστε ἐδῶ ὑποχρεωτικὰ τὴν «ἀσχημία τῆς κλειψιάς καί τῆς ληστείας») στοὺς «φυσιολογικῶς βρώμικους πλούσιους νέους», ἀσχημία πού ὀφείλεται στίς «κληρονομίες» καί στοὺς «τόκους των».

Ἄς προσεχθοῦν δύο ἀκόμη ἀξιοσημεῖωτα στοιχεῖα:

α) Ἡ ὁμάδα τῶν τεσσάρων νέων (σέ κάποιες μορφές πρόκειται γιὰ πέντε) δέν ἀποτελεῖ ὁμάδα περιθωριακῶν ἀνέργων (λ.χ. πλούσιων καί κακομαθημένων νέων πού κλέβουν στὸ πλαίσιο μιᾶς παρακματικῆς νοοτροπίας). Ἀντιθέτως, οἱ ἥρωες τοῦ ποιήματος προσδιορίζονται ὡς φτωχοὶ νέοι, προερχόμενοι ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ τάξη, οἱ ὁποῖοι κλέβουν γιὰ νά καλυτερεῦσουν τίς συνθήκες τῆς ζωῆς τους. Νά δημιουργήσουν, δηλαδή, τοὺς ἐλάχιστους ἐκείνους ὄρους, πού ἡ κοινωνία τους ἀρνεῖται, γιὰ μιὰν καλαίσθητη ζωὴ, γεμάτη καί γι' αὐτοὺς ἀπὸ δυνατότητες γιὰ ὠραία ροῦχα, ἐρωτικῆς ἐξορμήσεις κλπ. Οἱ δύο, μάλιστα, ἀπὸ τοὺς νέους τοῦ ποιήματος προσδιορίζονται εὐθέως ὡς «ἐργάτες μαραγκοί», ἐπομένως προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ τάξη, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται θετικὰ καί σέ ποιήματα τοῦ κανόνα. Θυμίζω ἐδῶ τὸ «Μιὰ νύχτα», καθὼς καί τὸ σημεῖωμα τοῦ 1908: «δοῦλοι, ἐργᾶται, μικροῦπάλληλοι τοῦ ἐμπορίου, ὑπάλληλοι τῶν μαγαζιῶν».

β) Τὴ λέξη «Ἀγάπη» ὁ ποιητὴς τὴν ἔγραψε με κεφαλαῖο, ὅπως ἄλλοῦ ἔχει γράψει με κεφαλαῖο τὴ λέξη «Τέχνη». Αὐτὸ γίνεται ὑποθέσει γιὰ δύο λόγους. Ἀπ' ἐνός, γιὰ νά ὑπογραμμισεῖ ὅτι ἐδῶ δέν ἀναφέρεται στὴ στενότερη ἔννοια τοῦ ἔρωτα, ἀλλὰ στὴν πλατύτερη ἔννοια τῆς ἀγάπης (σέ κάτι δηλαδή πού δέν ἀφορᾷ ἀπλῶς ἓνα ζευγάρι ἐραστῶν, ἀλλὰ ἓνα ἠθικὸ

σύστημα πού ἀφορᾷ περισσότερα ἄτομα, ἄς ποῦμε μιά κοινότητα ἀνθρώπων» ἀφ' ἑτέρου, ὅτι μέ «Ἄγάπη» ὑπονοεῖ μίαν ἔννοια μέ εἰδικό περιεχόμενο μέσα στήν ποίησή του πού θά πρέπει νά ἰδωθεῖ σέ ὅλες τῆς τίς διαστάσεις.

Ἔτσι, λοιπόν, κοιτάζοντας προσεχτικότερα τίς διαφορετικές φάσεις ἐπεξεργασίας τοῦ σχεδίασματος, θά πρέπει νά προσέξουμε, ἀφ' ἑνός, τόν ἀναδιπλασιασμό τοῦ ἀρχικῶς μονοῦ ἐρωτικοῦ ζεύγους σέ «συντροφιά ἀπό τέσσαρες» καί, ἀφ' ἑτέρου, τόν πολλαπλασιασμό τῶν τεσσάρων σέ μία κοινότητα «φίλων» πού ξαφνικά περιβάλλει τούς τέσσερις, μετατρέποντας τή συντροφιά σέ κοινότητα (ἢ καί σέ κοινωνία, θά μπορούσε νά πεῖ κάποιος). Τέλος, αὐτή ἡ πορεία ἀπό τό ζεῦγος στή συντροφιά καί μετά στήν κοινότητα χαρακτηρίζεται ἀπό μιά σημαντική λέξη-κλειδί πού ἐμφανίζεται στόν τελευταῖο στίχο τῆς τελικῆς μορφῆς τοῦ σχεδίασματος καί ρίχνει σέ ὅλα τά προηγούμενα ἕναν ἰσχυρό φιλοσοφικό φωτισμό. Πρόκειται γιά τή λέξη «σύστημα», ἡ ὁποία προβάλλει μίαν ἠθική διάσταση πού κατοχυρώνει τή συγκεκριμένη «ἠθική» διαχείριση τοῦ «ἀτιμοῦ» χρήματος, ἀφοῦ γίνεται διαδοχικά: ἀπό ἰδιωτικό, «κοινό» ἀπό αὐτοσκοπός, μηχανισμός οικονομικῆς ἰσότητος (σχεδόν μέ ὄρους σοσιαλιστικῆς κολεκτίβας) ἀπό φιλαργυρία, γενναϊότητα καί ἀφιλοκερδῆς ἀλληλοδότηση.

Τόν κύριο μάλιστα ρόλο σέ αὐτή τή νεότερη διαχείριση τοῦ κοινοῦ χρήματος δέν τόν παίζει ἡ μνήμη, μιά εἰδική λειτουργία τῆς μνήμης πού ὅλο μετρά καί λογαριάζει κρατώντας σημειώσεις καί τεφτέρια (ἐδῶ ἔχουμε εὐθέως παραπομπή στούς μηχανισμούς τῆς τοκογλυφίας καί τῆς φιλαργυρίας) ἀλλά τόν παίζει ἡ ἐσκεμμένη λήθη. Ἔτσι, ἀντί τό χρήμα νά μετατρέπεται σέ μηχανισμό ἐξουσίας πού καταδυναστεύει καί δηλητηριάζει τίς ζωές τῶν ἀνθρώπων, ἐλέγχοντας ἀκόμη καί τό ὑπέρτατο ἀγαθό τοῦ ἔρωτα καί τῆς ἡδονῆς, ἀλλά καθώς εἶδαμε καί τῆς Ἀγάπης (μέ κεφαλαῖο γράμμα), γίνεται κοινό ἀγαθό πού εὐκολύνει καί ὁμορφαίνει τή ζωή, κάνοντάς την πιό ἀνθρώπινη, πιό καλαισθητή καί πιό ἐρωτική.

Τό χρήμα τό κερδίζουν ἐνίοτε μέ τόν φόβο μὴν πᾶνε φυλακή. μιά δύναμη ἔχει πού τό παίρνει καί τό πλάθει

βέβαια ὄχι τιμημένα, μὴν φᾶνε μαχαιριά, Μά ἔλα πού ἡ Ἀγάπη το ἀκάθαρτό τους χρήμα στυλπνότατον, ἀγνό.

Τό χρήμα δέν τό θέλει δικό του, ἰδιοτελῶς φιλαργυρα, χονδρά ἂν φέρνει ὁ ἕνας λίγα Τό χρήμα τους κοινό εἶναι καλοντυμένοι, νά κάνουν τήν ζωή τους σέ τέτοια ὠραία παιδιὰ κ' ἔπειτα, σύστημά τους,

κανεῖς ἀπό αὐτοῦς κανεῖς τους δέν μετράει ποτέ δέν σημειώνουν ὁ ἄλλος πιό πολλά. τό ἔχουνε γιά να γιά νάχουν νά ξεδιάζουν, καλαισθητή, ὡς ἀρμόζει γιά νά βοηθοῦν τούς φίλους, τί δώσαν νά ξεχνοῦν.

(1930, Ἄτ. 289, «Συντροφιά ἀπό τέσσαρες», στ. 11-24)

Μέ τήν ἀνάγνωση τῶν τελευταίων 14 στίχων καί μέ τίς παρατηρήσεις πού προηγήθηκαν, θά συμφωνήσουμε πιστεύω ὅτι τό κλειδί γιά τήν κατανόηση τῆς κοσμοθεωρίας πού ὑπόκειται στό σχεδίασμα τό ἀποτελεῖ ἡ λέξη «σύστημα». Πρόκειται γιά μιά λέξη πού ἐμφανίζεται ἄλλες δύο φορές στά ποιήματα τοῦ κανόνα, σέ συμφραζόμενα ὀξύτατου πολιτικοῦ καί κοινωνικοῦ σαρκασμοῦ ὡς πρὸς τά παιχνίδια πού ἀφοροῦν ψευδοφιλοσοφικά «συστήματα» σχετιζόμενα μέ τή θρησκεία καί τήν πολιτική:

Οἱ φίλοι του δέν ἦσαν Χριστιανοί· αὐτό ἦταν θετικόν. Μά δέν μπορούσαν κίόλας νά παίζουν σάν καί αὐτόνα (τόν Χριστιανομαθημένο)

μέ σύστημα καινούριας ἐκκλησίας, ἀστεῖον καί στήν σύλληψη καί στήν ἐφαρμογή. (1939, Β 35, «Ὁ Ἰουλιανός, ὄρῶν ὀλιγωρίαν», στ. 7-11)

Σ' ὅ,τι δουλειά μέ δάλλουν θά πασχίσω νά εἶμαι στήν χώρα ὀφέλιμος. Αὐτή εἶν' ἡ πρόθεσίς μου.

Ἄν πάλι μ' ἐμποδίσουνε μέ τὰ συστήματά τους—τούς ξέρουμε τούς προκομμένους: νά τὰ λέμε τώρα; ἂν μ' ἐμποδίσουνε, τί φταῖω ἐγώ.

(1930, Β 85, «Ἄς φρόντιζαν», στ. 18-22)

Ἐδῶ ὅμως εἶναι προφανές ὅτι ἀνοίγει ἕνα μεγάλο κεφάλαιο πού ἀφορᾷ τόν γενικότερο φιλοσοφικό στοχασμό τοῦ κοινωνικοῦ Καβάφη. Χρειαζόμαστε νομίζω μιά μεθοδική μελέτη γιά τό «σύστημα» ὀργάνωσης μιᾶς κοινωνίας ὅπου ὁ ρόλος τοῦ χρήματος καί τῆς ἡδονῆς θά τεθοῦν σέ ἠθικότερες βάσεις, καθώς φαίνεται νά τό προτείνει ὁ Καβάφης στίς μελλούμενες γενεές ἢ ἔστω νά τό ὑπαινίσσεται ὡς δυνατότητα διεξόδου ἀπό ἕνα σύστημα «ἀθλιῶν κοινωνικῶν νόμων». Νόμων πού δυσκολεύουν τή ζωή (βέβαια ὄχι ὄλων, ἀλλά μιᾶς συγκεκριμένης κοινωνικῆς τάξης) δεσμεύουν τήν ἐκφραση (ὄχι ὄλων, ἀλλά ἐκείνων πού εἶναι «καμωμένοι» ὅπως ὁ Καβάφης) καί ἐμποδίζουν τήν ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου (ὄχι καί πάλι ὄλων, ἀλλά ἐκείνων πού δέν εἶναι φορεῖς ἐξουσίας ἢ ἔχουν τήν ἔννοια τῶν φορέων τῆς ἐξουσίας).

Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, πιστεύω ὅτι ἡ μελέτη τῆς φιλοσοφικῆς βάσης τῆς ποιητικῆς ἠθικῆς τοῦ Καβάφη δέν θά πρέπει νά περιοριστεῖ στό πλαίσιο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Αἰσθητισμοῦ ἢ γενικότερα τῆς ἡδονιστικῆς φιλοσοφίας, ὅπως ἔχει γίνει ἕως στιγμῆς οὔτε νά περιοριστεῖ στή συνάφεια μέ τίς σύγχρονες τήν ἐποχή τοῦ Καβάφη τάσεις γιά μιά μπροσέμη (ἢ καί ἀπουάνικη) ζωή, στηρισμένη στήν ἀλητεία καί τήν περιπλάνηση.

Ἡ ἐπαναστατική ροπή καί ἡ σαφέστατα ἀντικομφορμιστική καί ἀντιεξουσιαστική φιλοσοφία τοῦ Καβάφη, ὅπως αὐτή πιστοποιεῖται ἀπό τήν ἐξέταση τοῦ δίδυμου ζεύγους «Ἔρωσ καί Ἐξουσία» στήν ποίησή

του, συνδέεται θαρρῶ καί μ' ἓναν προβληματισμό γύρω από τίς ταξικές διακρίσεις καί τήν κοινωνική ἀδικία. Θά μπορούσαμε ἀκόμη ν' ἀποτολμήσουμε τόν ἀναχρονισμό καί νά ποῦμε ὅτι ὁ Καβάφης προοιωνίζεται ὡς μιὰ κάποια λύση τήν κοινοδιακή ζωή πού στή δεκαετία τοῦ '60 ἀποτελεῖ σημεῖο ἀναφορᾶς τῶν νέων, ἰδίως μέ τό κίνημα τῶν χίπς, ἔστω καί ἂν ἔμελλε νά παραμείνει ἓνα περιθωριακό κίνημα (ἴσως γιατί δέν προερχόταν ἀπό τά παιδιά τῆς ἐργατικῆς τάξης, ὅπως οἱ ἥρωες τῶν ποιημάτων τοῦ Καβάφη, ἀλλά κατά κανόνα ἀπό παρηκμασμένους νέους τῶν ἀνώτερων κοινωνικῶν τάξεων).

Ἀνάμεσα στήν ὑποκριτική ζωή στά «σπίτια τῶν τι-

μίων οἰκογενειῶν» καί στή δύσκολη, γεμάτη κινδύνους, γεύση μέρους τῆς ἀληθινῆς εὐτυχίας στά «λιαν εἰδικά σπίτια τῆς διαφθορᾶς» ἢ στά ἀγορασμένα δωμάτια σέ μισο-ξενοδοχεῖα, μισό-πορνεία, ὁ Καβάφης σάμπως νά ἀναζητεῖ ἀνθρωπινότερες συνθήκες (καί ἠθικότερες λύσεις) γιά τόν ἐλεύθερο ἠδονικό καί κοινωνικά δικαιότερο καί ἐπομένως ἠθικότερο ἀνθρώπινο βίο. Συνθήκες πού νά ὀδηγήσουν στήν πραγματική ἐλευθέρωση ἀπό τά δεσμά τῆς παλαιᾶς ἠθικῆς. Αὐτῆς πού τήν ὀνόμασε «ψευδοθητική», ἀφοῦ στηριζόταν στήν ὑποκρισία, τήν ταξική διαίρεση καί τήν κοινωνική ἀδικία.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

- **ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΑΡΒΕΡΗΣ**, *Σωσίδια λέμβος*, δοκίμια, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1999, σ. 214.

«Αδιόρατα ψυχρός, γνήσια μόνος», γράφει ο Γιάννης Βαρβέρης αναφερόμενος στον Νίκο-Αλέξη Ασλάνογλου, δίνοντας έτσι μιὰ καλή ευκαιρία γιά νά πιάσει κανείς τό νήμα τό οποίο διαπερνά τά έν σειρά καί παρατάζει κριτικά κείμενα πού συνθέτουν τόν τόμο. Τό αίσθημα τῆς ἀποχώρησης προβάλλει γοητευτικό, ἀνακαλεῖ τήν αἰγουριά ἀλλά καί τήν ἀπαράμιλλη αἴσθηση ματαιότητας τοῦ εὐπατρίδη, ὁ λόγος εἶναι λόγιος δηλαδή καλλιεργημένος, μέ ἐγγενη καί κατακτημένη τήν ἀπλότητα καί τή σαφήνεια, δέν περιφέρει τίς χάρες του, δέν ὑπόσχεται ἀνομολόγητες κρυφές χαρές γιά ἀνικανοποίητους ἐραστές τοῦ ἰσχυρισμοῦ. Ἄν ἡ ἐπάρκεια θεβαιώνεται ὄχι στίς καλές ἀλλά στίς δύσκολες στιγμές, ἐκεῖ ὅπου ἡ κριτική ἐκτίμηση ἀστοχεῖ καί ἐπὶ τοῦ προκειμένου μιλώντας γιά τόν Στόχο τοῦ Ἀναγνωστάκη, οἱ τρόποι καί τά ἐρείσματα τοῦ κειμένου μᾶς θεβαιώνουν γιά τήν ὑπαρξή της, ἀφοῦ παραμένουν ἰσχυρά καί ἐνδιαφέροντα. Τά κείμενα τοῦ τόμου ἀφοροῦν ποιητές καί πεζογράφους, τό θέατρο καί τήν κριτική (του), τήν πλατεία Ὀμονοίας καί τήν ὁδό Γερανίου τῶν παιδικῶν χρόνων, πρόσωπα σημαντικά καί σκέψεις πρωτότυπες, ὀριοθετοῦν μιὰ εἰκοσιπενταετή διαδρομή, φωτίζουν τή στάση ἑνός πνευματικοῦ ἀνθρώπου. Τό ἀρχιπέλαγος τῶν εὐαισθησιῶν καί τῶν προτιμήσεων τοῦ Γιάννη Βαρβέρη προκαλεῖ τή σύγκριση μέ τίς ἄγρονες καί φυσικά «στέρεες» ἐκτάσεις πού ὄλο καί πιά σιγνά μᾶς περιβάλλουν, ἀλλά καί εἰρωνεύεται, μέ μιὰ «ἀδιόρατη ψυχρότητα», τά θορυβώδη «ὑπερηχητικά» πού, περιδιαβαίνοντας ἀγχωτικά, ξεοδεύουν, εἰς μάτην, κάθε ὑφολογικό ἀπόθεμα.

Ἡ κριτική καί ἡ μετάφραση ἀποτελοῦν παράπλευρες δραστηριότητες τοῦ Βαρβέρη, οἱ ὁποῖες καί τόν ἔχουν κάνει εὐρύτερα γνωστό, πολύ περισσότερο ἀπ' ὅτι ἡ κύρια ιδιότητά του, πού εἶναι αὐτή τοῦ ποιητή. Ἄν ὅμως δοῦμε τά δοκίμιά του ἀπλά ὡς «κείμενα», θά διαπιστώσουμε πῶς ὀφείλουν πολλά στήν ἀσκηση τῆς ποιητικῆς τέχνης, ἀφοῦ ἡ γραφειοκρατική καθαρεύουσα, πού ἀποτελεῖ τό γλωσσικό του ὄργανο, γίνεται τό «ὑποκείμενο» πάνω στό ὁποῖο ἐνοφθαλμιζονται καί βλασταίνουν εἶδη πολλά, δίνοντας ἄνθη καί καρπούς. Ἡ ρήση τοῦ Τέλλου Ἄγρα, πῶς ἡ μορφή ἀποτελεῖ τήν ἐφαρμοσμένη ἠθική τοῦ καλλιτέχνη, βρῖσκει ἐδῶ μιὰ καλή ἐφαρμογή. Ἀπό τήν καθαρεύουσα κερδίζει μιὰ κάποια ψυχρότητα

καί τά ἀνεπαισθητα ρίγη πού προκαλεῖ. Μέσω αὐτῆς ὑπάγει τῆ ζωτικότητα τοῦ λόγου στήν ἐπισημότητα τοῦ ἤχου του, ὑποβάλλοντας ἔτσι τό σεβασμό καί ἕνα δέος πρὸς τήν κριτική πράξη. Ἐξασφαλίζει ἰσονομία γιά τό ταπεινό καί τό μεγάλο, ἰσηγορία γιά τό προσωπικό καί τό δημόσιο, σωστούς φωτισμούς γιά τά ἐσωτερικά τοῦ λογοτεχνικοῦ μικροκόσμου καί τίς ἐμπλοκές του μέ τόν κοινωνικό χώρο. Καθιστά ὀξύτερους τοὺς διάσπαρτους ὑπαινεγμούς, οἱ ὁποῖοι διαπερνοῦν τό κειμενικό πλαίσιο καί τό τυπωμένο χαρτί, καταλείποντας σκέψεις καί εἰκόνες πού συνεχίζουν νά λειτουργοῦν μετά τήν ἀνάγνωση καί ἔξω ἀπ' τό βιβλίο.

Ὁ Βαρβέρης δέν «ἀνοίγει» οὔτε «κλείνει» θέματα, δέν ἐξαντλεῖ πρόσωπα καί ἔργα, αὐτά προϋπάρχουν καί συνεχίζουν τή διαδρομή τους, ὁ Βαρβέρης τά συναντᾶ, καρπὸς τῆς συνάντησης τό βιβλίο, σωσίδια λέμβος γιά στιγμιότυπα καί συμβάντα. -Ἀρκετά μίλησα/ ὅ,τι ἔπρεπε/ ὅ,τι μπορούσα/ τό εἶπα./ Κι ὅ,τι εἶπα/ ὅ,τι ψιθύρισα/ δέν ἦτανε παρά/ ὁ φλοῖσθος/ ἢ ἡ βροχή// ἀλλά ὁ φλοῖσθος/ ἢ ἡ βροχή/ καθῶς χτυποῦσαν/ πάνω μου.

- **ΜΑΓΚΝΟΥΣ ΜΙΛΣ**, *Τό μάντρωμα τῶν ζώων*, μτφρ. Ἀθηνά Δημητριάδου, πρόλογος Ἄρης Μπερλής, εκδόσεις Scripta, Αθήνα 1999, σ. 224.

Ἐνα συναρπαστικό σύγχρονο μυθιστόρημα, τό ὁποῖο μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ὑποδειγματικό. Πολλές οἱ ἀντιστοιχίες του μέ τήν ταινία *Τό μίσος*, πού τόσο συζητήθηκε προ τετραετίας, ὅσον ἀφορᾶ στήν λιτότητα τοῦ ὕφους, τήν ἀπογύμνωση τοῦ θεματικοῦ ὕλικου, τήν τραχύτητα τῆς ἀφηγηματικῆς δομῆς. Ἄν ὅμως στή ταινία ἡ ροή ἦταν φοβερά γρήγορη, φωτίζοντας καί ἀναδεικνύοντας ἔτσι τήν τελματωμένη ζωή, ἐδῶ τό τέλμα κυριαρχεῖ ἀπολύτως, ἀπορροφᾶ κάθε ροή, οἱ νέοι τοῦ βιβλίου δέν εἶναι ἀποξενωμένα παιδιά τοῦ Παρισιῦ, ἀλλά Σκωτσέζοι ἐφηβοί πού ζοῦν τήν ἀκινησία τῆς ὑπαιθρου, νιώθουν ξένοι μέ τοὺς Ἀγγλους, τήν κοινωνία, τήν οἰκογενειά τους, τόν ἔρωτα.

Δυό νέοι λοιπόν, σάν τά δικά μας παιδιά πού ἐγκαταλείπουν ἢ καί τελειώνουν τό Λύκειο, πιθανόν μετεξεταστέοι τῆς Β' Λυκείου ὅπως παρατηρεῖ στόν πρόλογο ὁ Ἄρης Μπερλής, παιδιά χωρίς παρόν καί μέλλον, πού δέν θά τοὺς πείραζε ἂν συνέχιζαν, σέ ὅλη τους τή ζωή, νά φτιάχνουν περιφωτισμένους σέ λιβάδια, φτάνει αὐτό νά τοὺς ἐξασφάλιζε τή βραδινή

μπύρα, ένα δερμάτινο μπουφάν και ένα ζευγάρι καουμπόϊκες μπότες για την «έξοδο». Παιδιά που άδιαφορούν για την όποια τεχνολογική εξέλιξη, που ένστικτωδώς και μόνο την αντιμετωπίζουν έχθρικά, αγνοώντας όμως το σχετικό κίνημα των Λουδιστών, για το όποιο τους κάνει λόγο ο Άγγλος επιστάτης και συν-εργάτης τους. Αν όμως οι Λουδιστές βιοτέχνες στον 19ο αιώνα κατέστρεφαν τις καινούριες μηχανές, οι σημερινοί χειρώνακτες άδιαφορούν και για τα στοιχειώδη έργαλεία της δουλειάς τους, δηλαδή για την βαρεία με την όποια μπήγουν τους πασσάλους στο χώμα, για το βίντζι που τεντώνει το σύρμα των περιφράξεων, για το μπουφάν που σκίζε-ται και δέν τους προστατεύει από τη βροχή, με αποτέλεσμα να το αντικαθιστούν, κατά τη διάρκεια της δουλειάς, με τη σακούλα του λιπάσματος, για το άθλιο και θρωμερό τροχόσπιτο στο όποιο κοιμάται το τριμελές συνεργείο όταν εργάζεται εκτός έδρας. Κάθε φορά, ή μέρα τους τελειώνει και καταλήγει στή μιζέρια των πάντων, που όλες μοιάζουν μεταξύ τους, με τους ίδιους πάντα πελάτες και κυρίως με πανομοιότυπες συνήθειες, όπου αλλάζει μόνο ο αριθμός των ποτηριών μπύρας, ανάλογα με τη μέρα της εβδομάδας και τα χρήματα που υπάρχουν στην τσέπη.

Ταυτόχρονα, υπάρχει και η αλληγορική διάσταση του μυθιστορήματος, όπου το ύφος και η θεματική του συναντούν την εύρισκόμενη χαμηλά στον αξιολογικό πίνακα των υπο-ειδών αλληγορία. Αυτή η άρμονική σύνθεση συνιστά την κορύφωση του μυθιστορήματος, που αφηγηματικά συντελείται στην τελευταία του φράση, μιάς και μόνο δι' αυτής κάποια τυχαία ενδιάμεσα συμβάντα φωτίζονται, εντάσσονται και υποστηρίζουν τον (και) αλληγορικό του χαρακτήρα. Από αυτή την άποψη, το εξαιρετικό προλογικό κείμενο του Άρη Μπερλή θα έπρεπε να έπεται και όχι να προηγείται, αφού έτσι καταστρέφεται η αριστοτεχνική εισαγωγή της αλληγορικής διάστασης. Μήπως όμως και οι όποιες βιβλιοπαρουσιάσεις θα έπρεπε να δείξουν τον ανάλογο σεβασμό στο βιβλίο και να μην πούν τίποτα περί αλληγορίας; Κατ' αρχήν ναι, αν και είμαι σίγουρος πως οι ιδανικοί αναγνώστες του δέν διαβάζουν βιβλιοπαρουσιάσεις, ενώ οι συνήθεις αναγνώστες μόνο έτσι θα τό διάβαζαν, βοηθούσης και της τυπωμένης στο εξώφυλλο πληροφορίας πως τό βιβλίο ήταν υποψήφιο για βραβείο Booker τό 1998 ή της περιέργειας για τόν ναϊφ συγγραφέα, πρώην εργάτη περιφράξεων, οδηγό τρακτέρ και λεωφορείων και νυν κηπουρό. Νομίζω, όμως, πως αυτή η κατηγορία αναγνωστών είναι δύσκολο να εισπράξει χωρίς διαμεσο-λαβήσεις τό σκληρό ρεαλισμό του, γιατί εάν οι πέριξ της πλατείας Όμοιοίας χώροι, εθνότητες και «φυλές» είναι εύκολα προσβάσιμες και ή δυστυχία τους «αξιοποιημένη», ή μιζέρια του Άσπρόπυργου ή της επαρχίας πέφτουν, από κάθε άποψη, πολύ μα-

κριά, τόσο πού ή «αλήθεια» τους μόνο ως αυτότυπο-νομευόμενη μανιέρα θά μπορούσε να καταστεί θελκτική. Η δέ συνήθως διαστική βιβλιοπαρουσίαση μπορεί να διαβεβαιώνει πως «κάποιες δεκαετίες πίσω ένας κριτικός της μαρξιστικής σχολής θά γινόταν έξαλλος με τό βιβλίο αυτό» (*Η Καθημερινή*, 13-2-2000), αλλά δέν νομίζω πως μπορεί να υπάρξει ρεαλιστικότερη, δηλαδή ατυχεστέρα, προσέγγιση της αλληγορικής δύναμης του μυθιστορήματος, από αυτή πού, παρά τις προθέσεις της, ανακαλεί ένθουσιωδώς μιά αφελή πρωτομαρξιστική, ταυτίζοντας τά περιφραγμένα μωσχάρια και πρόβατα με τις καταπιεσμένες μάξες πού οδηγούνται στο σφαγείο, από εκεί στο εργοστάσιο άλλαντικών, γίνονται λουκάνικα του σχολικού συσσιτίου και ή ανάκνωση καλά κρατεί.

Τό βιβλίο καταφέρει και ξεχωρίζει, όχι γιατί ακολουθεί την θορυβώδη τάση της «αντιολοκληρωτικής πεζογραφίας», πού τόσες δάφνες έδρεψε έντός του ψυχροπολεμικού σκηνικού, αλλά γιατί ή τεκμαιρόμενη συγγραφική ώριμότητα του πρωτοεμφανιζόμενου Μάγκνου Μίλς, αποτέλεσμα άσκημένου λογοτεχνικού και πολιτικού αισθητηρίου, του επιτρέπει να παρουσιάζει μιά άσφογη και ποικιλότητα κίνηση στην όλισθηρή πίστα της αλληγορίας, μά και να ξεφεύγει από τά βαλτόνερα του διδακτισμού. Η ώριμότητα του ρεαλισμού του λειτουργεί και μετά την αλληγορική κορύφωση μή επιτρέποντας την άνώδυνη έκτόνωση, αλλά, αντίθετα, κατοχυρώνει τόν διττό χαρακτήρα της αφήγησης.

- ΔΕΛΤΙΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑΣ, έξαμηνιαία έκδοση του Παιδαγωγικού Ίνστιτούτου, τ.χ. 15, Δεκέμβριος 1999, σ. 64.

Μπορεί κάποιος να καταλογίζει μύρια όσα στο Παιδαγωγικό Ίνστιτούτο, και δικαίως, αλλά τό Δελτίο πού εκδίδει δυό φορές τό χρόνο πρέπει να έπαινεθεί. Λιτό και σεμνό, διευκολύνει τόν εκπαιδευτικό και τόν μελετητή, πού είναι πρακτικώς άδύνατο να παρακολουθούν όλα τά έντυπα, χαρίζει στον άρθρογράφο και τόν συγγραφέα μιά ελάχιστη άναγνώριση του μόχθου του, δημιουργεί ένα τυπικό πλαίσιο αναφοράς για όσα λέγονται και γράφονται για την εκπαίδευση και τά θέματά της. Έλλείψεις βέβαια έχει, αλλά αυτές διορθώνονται με καλή πρόθεση και περισσότερες σελίδες.

Κώστας Βούλαρης

- ΚΑΛΟ ΑΡΜΕΝΙΣΜΑ.

Ένα νέο περιοδικό άνοίγει τά χαρτιά-πανιά του

στη βαθιά θάλασσα τῆς ἀναγνωστικῆς ἀβεβαιότητος. Γαλλόφωνο ἀλλά μέ θέματα πού ἀφοροῦν στήν πλειονότητά τους τήν ἑλληνική λογοτεχνία. Ἕνα ἐσπέριο παράθυρο. Καί τό ὄνομα αὐτοῦ DESMOS / δεσμός / μέ προφανή τά σημαινόμενα. Καθελκύστη στήν ἀριστερή ὄχθη τοῦ Σηκουάνα... Ναυπηγός καί καπετάνιος του ἕνας μανιάτης τῆς διασποράς, ὁ Γιάννης Μαυροειδάκος, πού χρόνια ἔχει ἀράξει στήν πόλη τοῦ φωτός, χωρίς ὥστόσο νά ἔχει διακόψει τούς ἐσωτερικούς δεσμούς, τουναντίον μάλιστα νοσταλγώντας πάντα μίαν ἄλλη Ἑλλάδα τοῦ πάνω κόσμου. Ἕνας ἄμισθος πρέσβυς τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, θέση πού τήν πληρώνει κι ἀπό τό ὑστέρημα τῆς τσέπης του... Τοῦ εὐχόμεστε λοιπόν καλά ταξίδια, νά πολλαπλασιάσει τούς δεσμούς καί νά μήν γευθεῖ τήν ἀλμύρα τῆς ἀγῶνης γραμμῆς πού στεγνώνει τίς ψυχές τῶσαν ἐραστῶν τῆς λογοτεχνίας. Νά σημειώσουμε πληροφορικᾶ ὅτι ὁ Δεσμός ἐλλιμενίζεται καί στά καθ' ἡμᾶς (στήν Ἑστία, στόν Κάουφμανν, κ.α.).

Τό πρῶτο τεῦχος φιλοξενεῖ ἕνα ἀφιέρωμα στόν Ἄρη Φακίνο, ὅπου μεταξύ ἄλλων γράφει ὁ Β. Βασιλικός καί ἄλλοι Ἕλληνες καί γάλλοι ἑλληνιστές. Περιέχει ἀνέκδοτα κείμενα τοῦ μεταστάντος συγγραφέα. Ἐπίσης μιά ἀποκλειστική συνέντευξη γιά τό περιοδικό τοῦ Ζάκ Λάνγκ μέ κύριο θέμα «Τό βιβλίο στήν Εὐρώπη», ἐνῶ ὁ Φ. Δρακονταειδῆς παρουσιάζει τήν πρόσφατη ἐκδοτική κίνηση τῆς ἑλληνικῆς πεζογραφίας. Στά περιεχόμενα διαβάζουμε σελίδες ἀπό τά ἡμερολόγια τοῦ Σεφέρη, Τήν ἀφιξή του στήν Κορυτσά, Τή μέρα του παζαριοῦ της καί γιά Τούς ξένους στήν Κορυτσά (1936), ἀριστερά τό κείμενο τοῦ Σεφέρη καί στή δεξιά σελίδα ἡ μετάφραση ἀπό Ε. Marie, ἐνῶ ὁ Μισέλ Βόλκοβιτς μεταφράζει ποιήματα τῶν Μ. Πρατικάκη καί Δήμητρας Χριστοδούλου. Καί ἐδῶ τά ποιήματα παρατίθενται καί στό πρωτότυπο. Μιά ἄλλη ομάδα βιογραφικῶν ἢ ταξιδιωτικῶν κειμένων ἀφοροῦν τῆ Μαγνησία (Α. Σαδίνιο, Ε. Ζάχος, κ.α.). Ἀκολουθοῦν βιβλιοκρισίες γιά τήν μετάφραση τοῦ Καβάφη ἀπό τόν Ντομνίκ Γκραμόν στίς ἐκδόσεις Γκαλλιμάρ (ὑπό τόν τίτλο «Μιά Ἰλιάδα τῶν λησμονημένων»), γιά τήν *Καρδιά τῆς Μαργαρίτας* τοῦ Β. Αλεξάκη, γιά τήν μετάφραση τοῦ *Πάσχα στό χωριό* τοῦ Σουρούνη ἀπό τήν Α. Μολφέση καί τόν *Μακαβέττα* τοῦ Α. Δοξιάδη (μτφρ. Μπουτεφῶ), ἐκδ. Γκαλλιμάρ, καθώς καί μιά συλλογή διηγημάτων τοῦ Κων. Χατζόπουλου (ἀπό ομάδα μεταφραστῶν) ὅπως καί τό πρόσφατο βιβλίο τοῦ Πέτρου Μάρκαρη, *Ἐφημερίδα τῆς νύχτας*, μτφρ. τοῦ Π. Κομπερούζ. Ὅλα τά παραπάνω βιβλία εἶναι ἐκδόσεις τοῦ 1999. Παρουσία εὐπρόσωπη καί αἰσθητή. Τέλος ἡ ὅλη αἰσθητική τοῦ Δεσμοῦ ἀποπνέει σεβασμό πρὸς τόν δέκτη του.

Γιάννης Κουβαράς

● ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ

Δημήτρης Τσατσούλης, *Ἡ γλώσσα τῆς εἰκόνας. Σουρρεαλιστικά παίγνια καί κοινωνικοσημειωτικές ἀναγνώσεις. Μέ ἀφορμή τῆ φωτο-γραφῆ τοῦ Raul Ubac*, ἐκδόσεις Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 2000, σ. 425.

● ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ

Περικλῆς Κοροβέσης, *Νοσταλγία τῆς μνήμης*, μυθιστόρημα, ἐκδόσεις Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 1999, σ. 204.

Ἀστέριος Ἀργυρίου, Κωνσταντῖνος Α. Δημάδης, Ἀναστασία Δανάη Λαζαρίδου (ἐπιμ.), *Ὁ ἑλληνικός κόσμος ἀνάμεσα στήν Ἀνατολή καί τή Δύση, 1453-1981. Πρακτικά τοῦ Α' Εὐρωπαϊκοῦ συνεδρίου νεοελληνικῶν σπουδῶν, Βερολίνο, 2-4 Ὀκτωβρίου 1998*, ἐκδόσεις Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 1999, τόμος Α' σ. 863.

Εὐγένιος Ἀρανίτης, *Ἱστορίες πού ἄρρεσαν σέ μερικούς ἀνθρώπους πού ξέρω*, Β' ἐκδοση, Νεφέλη, Ἀθήνα 1999, σ. 358.

Εὐγένιος Ἀρανίτης, *Σέ ποιόν ἀνήκει ἡ Κέρκυρα*, ἐκδόσεις Νεφέλη, Ἀθήνα 1999, σ. 198.

Γαμοστράγουδα, *Δημοτικά*, δεύτερη ἐκδοση συμπληρωμένη, Γαβριηλίδης, Ἀθήνα 2000, σ. 76.

Francis Ponge, *Ἡ φωνή τῶν πραγμάτων*, δίγλωσση ἐκδοση, Γαβριηλίδης, Ἀθήνα 1999, σ. 142.

Χριστόφορος Μηλιώνης, *Τά φαντάσματα τοῦ Γιόρκ*, διηγήματα, ἐκδόσεις Κέδρος, Ἀθήνα 1999, σ. 188.

Γιάννης Καισαρίδης, *Συναντήσεις καί ἐνοχές*, διηγήματα, ἐκδόσεις Κέδρος, Ἀθήνα 2000, σ. 166.

Δημήτρη Ν. Κεράνη, *Κατόπτρων Μύθοι*, ποιήματα, ἐκδόσεις Δωδώνη, Ἀθήνα 1999, σ. 70.

Βαλεντίνη Α., *Τά ποιήματα τῆς Βαλεντίνης Α.*, ἐκδόσεις Ὀδός Πανός, Ἀθήνα 1999, σ. 48.

Γιάννης Στεφανίδης, *Τό ἐλιξήριο τοῦ ἔρωτα*, διηγήματα, ἐκδ. Σίγμα, Ἀθήνα 1999, σ. 126.

Μενέλαος Λουντέμης, *Ὁ Θησέας*, μυθιστόρημα, ἐκδ. Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 1999, σ. 288.

Μενέλαος Λουντέμης, *Ὀδός Ἀβύσσου. Ἀριθμός 0*, μυθιστόρημα, ἐκδ. Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 1999, σ. 480.

Μενέλαος Λουντέμης, *Ὁ Ἴκαρος*, μυθιστόρημα, ἐκδ. Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 1999, σ. 234.

Μενέλαος Λουντέμης, *Συννεμάδα*, μυθιστόρημα, ἐκδ. Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 1999, σ. 214.

● ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Θεόφιλος Βεΐκος, *Ἀναλυτική Φιλοσοφία*, ἐκδ. Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 2000, σ. 336.

Benjamin Konstant, *Περί ἐλευθερίας καί ἐλευθεριῶν*, εἰσαγωγή Πασχάλης Κιτρομηλίδης, πρόλογος-ἐπιμέ-

λεια Φιλήμων Παιονίδης, μτφρ. Έλένη Κόλλια, Τάσος Δαρβέρης, έκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 153.

Δ. Κατή, Μ. Κονδύλη, Κ. Νικηφορίδου (έπιμ.), *Γλώσσα και νόση. Έπιστημονικές και φιλοσοφικές προσεγγίσεις*, έκδ. Άλεξάνδρεια, Άθήνα 1999, σ. 252.

● ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ

Κίρα Κιτσοπανίδου, *Τό μάρκετινγκ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κινηματογράφου*, έκδ. Παπαζήση, Άθήνα 2000, σ. 296.

● ΘΕΑΤΡΟ

Alfred Tomatis, *Τό αὐτί και ἡ φωνή*, μτφρ. Μαρία Παγουλάτου, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, σ. 311.

Βάλτερ Πούχνερ, *Ἡ πρόσληψη τῆς γαλλικῆς δραματογραφίας στό νεοελληνικό θέατρο (17ος-20ος αἰώνας)*. Μιά πρώτη σφαιρική προσέγγιση, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα 1999, σ. 221.

● ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ - ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

Δημοσθένης Άγραφιῶτης, *Πολιτιστικές ἀβεβαιότητες*, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα 1999, σ. 311.

Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανοῦ, *Πολιτισμός και ἔθνογραφία. Ἀπό τόν ἔθνογραφικό ρεαλισμό στην Πολιτισμική Κριτική*, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα 1999, σ. 528.

● ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Άλέξανδρος Ζαφείρης, Έλένη Ζαφείρη, Χρήστος Μ. Μουζακίτας, *Οἰκογενειακή θεραπεία. Θεωρία και πρακτικές ἐφαρμογές*, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα 1999, σ. 256.

Φρόσω Μόττη - Στεφανίδη, *Άξιολογήσεις τῆς Νοημοσύνης παιδιῶν σχολικῆς ἡλικίας και ἐφήβων*, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα 1999, σ. 320.

Paul Gilbert, *Ξεπερνώντας τήν κατάθλιψη*, μτφρ. Κ. Άγγελή - Γ. Εὐσταθίου, ἐπιμέλεια Δ. Μόνος, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα 1999, σ. 488.

Γιάννης Κατερέλος, *Θεωρία και πράξη στην ἐκπαιδευτική σχέση, Κοινωνικοψυχολογική δυναμική τῆς*

ἐκπαιδευτικῆς πρακτικῆς, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα 1999, σ. 198.

● ΙΣΤΟΡΙΑ - ΠΟΛΙΤΙΚΗ - ΔΙΚΑΙΟ

Κώστας Σιφλάτης, *Δίκαιο και Δικαιοσύνη στην ἐποχή τῶν ὀρίων*, έκδ. Πόλις, Άθήνα 2000, σ. 300.

Κλεομένης Κουτσούκης, *Ἡ πολιτική ἀνάπτυξη. Εἰσαγωγή στή θεωρία, τίς μεθοδολογικές προσεγγίσεις και τήν ἐργαστηριακή ἐρευνα*, έκδ. Παπαζήση, Άθήνα 1999, σ. 412.

Σταῦρος Τογκάζος, *Παγκοσμιοποίηση και εὐρωπαϊκή ἐρευνα*, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα 1999, σ. 144.

Μαίρη Μπόση, *Ζητήματα Ἀσφαλείας στην Νέα Τάξη Πραγμάτων*, πρόλογος Πάνος Πανούσης, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα 1999, σ. 396.

Κωνσταντῖνος Σβολόπουλος, *Ἐλευθέριος Βενιζέλος. 12 Μελετήματα*, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα 1999, σ. 276.

Γ.Β. Δερτιλῆς, *Παιδεία και Ἱστορία*, έκδ. Καστανιώτη, Άθήνα 1999, σ. 134.

N.G.C. Hammond, *Τό μακεδονικό κράτος. Γένεση, Θεσμοί και Ἱστορία*, μτφρ. Δ. Γκάσκος, Εὐαγ. Σακελλάριος, έκδ. Παπαζήση, Άθήνα 1999, σ. 542.

● ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Robert. C. Heilbroner, *Οἱ φιλόσοφοι τοῦ οικονομικοῦ κόσμου*, μτφρ. Νίκος Λίγγρης, Βίκη Λίγγρη, Κλαίρη Παπαμιχαήλ, ἐπιμ. Θανάσης Μανιάτης, έκδ. Κριτική, Άθήνα 2000, σ. 478.

Άφροδίτη Κουτσουκάκη (εἰσ. - ἐπιμ.), *Εἰκόνες ἐγκλήματος*, έκδ. Πλέθρον, Άθήνα 1999, σ. 332.

Μιχάλης Ψωμίτης, *Κορπορατιστική διαμεσολάβηση και κοινωνικός ἐλεγχος*, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα 1999, σ. 488.

Donald G. Krause, *Τό βιβλίο τῶν πέντε κύκλων για στελέχη ἐπιχειρήσεων*, μτφρ. Κατερίνα Γεωργαλλίδη, έκδ. Κριτική, Άθήνα 1999, σ. 188.

